

ISSN:2717-6584

[HTTPS://DERGIPARK.ORG.TR/TR/PUB/BENGI](https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi)

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi

World Journal of Yörük-Türkmen Studies

2023-2

YILDA İKİ KEZ (ŞUBAT- EYLÜL) YAYIMLANAN
ULUSLARARASI HAKEMLİ, MULTİDİSİPLİNER
BİR AKADEMİK DERGİDİR.

BENGİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi

BENGİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

Amaç ve Kapsam

BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi (BENGİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies) yılda iki kez (Şubat-Eylül) yayımlanan uluslararası hakemli, multidisipliner bir akademik dergidir. Dergi çokdisiplinli bir akademik dergi niteliğine sahip olup, Sosyal - Kültürel Çalışmalar ve Yörük-Türkmen olgusuna dair her alanda, nitelikli araştırma ve derleme makalelerini bilim dünyası ile buluşturmayı hedefler.

Aims And Scope

BENGİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies is an international multidisciplinary peer-reviewed journal published twice a year (February-September). The journal is a multidisciplinary academic journal and aims to publish quality research and compilation articles in every area related to the Yörük-Türkmen phenomenon.

Editör

Davud KAPUCU

Dil Editörü

Gülten ARSLAN

Kapak & Dizgi Tasarım

Emre ARSLAN

Yazım ve Dil Editörleri

Türkçe: Gülten ARSLAN
İngilizce: Ömer Ersin KAHRAMAN
Rusça: Güler QAFKAZL
Cavid QASIMOV
Pasha GULUZADE

İstatistik Editörü

Zarife TAŞTAN

Uluslararası Editörler ve Danışma Kurulu - International Editorial and Advisory Board

Prof.Dr. Selma YEL	- Gazi Üniversitesi
Prof.Dr. Kenan OLGUN	- Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof.Dr. Hacı Mustafa ERAVCI	- Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof.Dr. Turan AKKOYUN	- Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Prof.Dr. Nur ÇETİN	- Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç.Dr. Mustafa Karazeybek	- Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç.Dr. Gökhan KALAĞAN	- Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Doç.Dr. Fatih USLU	- Akdeniz Üniversitesi
Dr.Öğr. Üyesi Pınar Zarif Tapkan	- Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Prof.Dr. Sevinç ALİYEVA	- Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Prof.Dr. Galib SAYILOV	- Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Prof.Dr. Seyfeddin RZASOY	- Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Prof.Dr. Cahangir Memmedli	- Bakü Devlet Üniversitesi
Doç.Dr. Zümrüd MANSİMOVA	- Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Doç.Dr. Aytekin ZEYNALOVA	- Bakü Devlet Üniversitesi
Doç.Dr. Naile HÜSEYNOVA	- Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Prof.Dr. Nübar HAKİMOVA	- Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Doç.Dr. Khankişi MAMMADOV	- Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Doç.Dr. Vefa İBRAHİM	- Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Doç.Dr. Aytekin ZEYNALOVA	- Bakü Devlet Üniversitesi
Prof.Dr. Turitsyn Igor VİKTOROVİCH	- Tarih, Ekonomi ve Hukuk Araştırma Enstitüsü
Prof.Dr. Davydov Stanislav GENNADİEVİCH	- Tarih, Ekonomi ve Hukuk Araştırma Enstitüsü
Dr. Turytsyn Dmitry ANATOLYEVİCH	- Tarih, Ekonomi ve Hukuk Araştırma Enstitüsü
Prof.Dr. Guo Xiaoli	- Hebei Pedagoji Üniversitesi
Prof.Dr. Cheng Hong	- Hebei Pedagoji Üniversitesi
Doç.Dr. Aynur HOCAHMETOV	- Başkurdistan Devlet Üniversitesi
Prof.Dr. Bekezhan A. AKHAN	- Kazakistan Bayşev Üniversitesi
Prof.Dr. Abay DUYSINBAYEV	- Kazakistan Farabi Üniversitesi
Doç.Dr. Muhtar MİROV	- Kazakistan Devlet Üniversitesi
Doç.Dr. Obidjon ŞOFİYEV	- Özbekistan Termez Devlet Üniversitesi
Doç.Dr. Gülnaz SATTAROVA	- Özbekistan Bilimler Akademisi
Prof.Dr. Gulnoz KHALIYEVA	- Özbekistan Dünya Dilleri Üniversitesi
Doç.Dr. Bahar Bahriddinovna TÖRAYEVA	- Özbekistan Dünya Dilleri Üniversitesi
Doç.Dr. Radik GALİULLİN	- Tataristan Nabrejni Çelnı Üniversitesi
Prof.Dr. Kakajan JANBEKOV	- Türkmenistan Bilimler Akademisi

TARANAN İNDEKSLER VE VERİ TABANLARI

INDEXES & DATABASES

Bu dergide yayımlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir.

The responsibility of all the ideas in the articles published in this journal belongs to their respective authors.

BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi açık erişimli ve tamamen ücretsizdir.

BENGİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies is open access and completely free

İçindekiler/Contents

Cover-Contents / Kapak-İçindekiler

i-v

<u>Araştırma Makaleleri – Research Articles</u>
Yakup YILMAZ - Ayhan SERTKAYA
Yörükler İçerisinde Bir Misyoner: Ernest Max Hoppe ve “Yörükler” Makalesi <i>A Missionary Among the Nomads: Ernest Max Hoppe and the Article “Yörükler”</i>
1-15
Dursun Can EYÜBOĞLU
Basat Tepegöz’ü Öldürdüğü Boy’un Tarihi <i>The History of the Boy Who Killed Basat Tepegöz</i>
16-83
Muhammet KEMALOĞLU
Ahmed Baba Efendi Tekkesi Şeyhi Eş- Şeyh El-Hâc Mehmet Bahâüddîn Efendi <i>Sheik Of Ahmed Baba Efendi Lodge Sheikh El-Hâc Mehmet Bahâüddîn Efendi</i>
84-100
Erdal İNCE
Türk Millî Mücadele Döneminde Köylü ve Anadolu Köylüsünün Genel Durumu <i>General Situation of Peasants and Anatolian Peasants in the Period of Turkish National Struggle</i>
101-118
Günel ASADOVA- Farrukh RAHİMLİ
Sosyal Arabuluculuk Ve Uygulama Alanları <i>Social Mediation and Implementation Fields Of It</i>
119-130
Ali FARHADOV
“Azərbaycan” Qəzetində (1947-1949) Milli Publisistika və Maarifçiliyə Baxış <i>A Review of National Journalism and Enlightenment in “Azerbaijan” Newspaper</i>
131-149
Erdal KORKMAZ
Türk Ordusunun Envanterine Giren İlk Uçak: “Osmanlı” Tayyaresi <i>The First Airplane into The Inventory of The Turkish Army: The “Ottoman” Aircraft</i>
150-172

Bircan CANGUL
Çağdaş Örnekler İçerisinde: Adnan Menderes Demokrasi Müzesi <i>In Contemporary Examples: Adnan Menderes Democracy Museum</i>
173-192
İbrahim ÜNALAN
Trabzonlu Şairlerin Şiirlerindeki Arapça Unsurlara Örnekler <i>Examples To Arabic Elements In The Poems Of The Poets Of Trabzon</i>
193-208
Fatih ULAŞAN
Kamu Yönetimi Temelinde Devlet Borçlarının Yapısı ve İnsan Haklarına Etkisi <i>The Structure of the Public Debt and Its Impact on Human Rights On the Basis of Public Administration</i>
209-241
Yazım Kuralları
242-244

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi
BENĞİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi>

ISSN: 2717-6584

Yörükler İçerisinde Bir Misyoner: Ernest Max Hoppe ve “Yörükler” Makalesi

The History of the Boy Who Killed Basat T A Missionary in the Yuruks: Ernest Max Hoppe and the Yuruks Article

Geliş/Received: 9.11.2022

Kabul/Accepted: 27.12.2022

Yakup YILMAZ* - Ayhan SERTKAYA**

Özet

Avrupalı Hristiyan devletler sahipsiz, etki edebilecekleri, savunmasız toplumlar üzerinde Hristiyanlığın bazı mezheplerini yaymak için misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Etki alanları bir hayli geniş olan bu misyonerlik faaliyetleri Osmanlı Devleti'nin Balkanlardan çekildiği yerlerde kalan Müslüman unsurlar üzerinde de görülmüştür. Hristiyan Bulgar Devleti içerisinde kalan Yörükler özellikle 1920'lerden sonra Alman misyonerlerin taarruzuna maruz kalmışlardır. Bunlardan en bariz olanı Alman Protestan mezhebi misyoneri Ernest Max Hoppe'dir. Uzun yıllar boyunca Müslüman Türkleri ve onlar içerisindeki Yörükleri çok iyi tanımış, dostluk kurmuş ve bazılarını da kendi saffına çekmede başarılı olmuştur. Aynı zamanda Yörükler hakkında makale yazacak oranda onları iyi tanımaktadır. Bu çalışmada içerisinde de 1920-1930 yılları arasında Rodop Dağları civarındaki yaşamış Yörükler ve onların içerisinde bulunmuş olan bu misyonerin faaliyetleri anlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Balkanlar, Balkan Yörükleri, Ernest Max Hoppe, Misyonerler.

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author:** Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, e-posta: yakup.yilmaz@omu.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-3117-1625>.

** Doktorant, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, e-posta: ayhan.sertkaya@omu.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-7505-0174>.

Atıf/Citation: Yılmaz, Y., Sertkaya, A., (2023). Yörükler İçerisinde Bir Misyoner: Ernest Max Hoppe ve “Yörükler” Makalesi. *BENĞİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*. 2023 (2), 1-15.

Abstract

The Christian states from Europe have the events of being missionary in order to spread the christianity's some religious sects on the defenseless societies that they can affect. Those events of being missionary that its impact fields were very wide were seen on the muslim factors that they stayed on the place that The Ottoman Empire stood back from Balkans the yuruks who were in the christian bulgarian state were especially attacked by German missionaries after 1920's. The most explicit one among them is Ernest Max Hoppe who is the missionary of German Protestants. He knew the muslim the turks and the yuruks in them well, formed friendship with them and achieved to get the support of some people among them for the long years. At the same time, he knew the yuruks well so that he could write an article on them. In the study, the yuruks who lived around The Rodop Mountain between 1920-1940 and the missionary's activities have been tried to be explained.

Keywords: Balkans, Balkans' Yuruks, Ernest Max Hoppe, Missionaries.

Giriş

Anadolu'nun doğusundan batısına, kuzeyinden güneyine birçok yerleşim yerinde Yörüklere rastlanılabilir. Birçok yayla üzerinde yakmış oldukları ateşin külleri henüz soğumamıştır. Ele avuca sığmayan devamlı konup göçen, yer değiştiren bu Türk obaları yaşam şekilleri dolayısıyla zorlu ve hareketli bir tarihe sahiptirler. Yörükler, Anadolu'da ve Balkanlarda devletin yayılıp büyümesinde, yerleşip serpilmesinde çok önemli bir rol oynamışlardır.

Anadolu'nun yurt edinilmesinden sonra Yörükler için yeni bir görev daha tanzim edilmişti ki bu da Rumeli'nin Türkleştirilip ve İslamlaştırılmasıydı. Bu vazifeye birlikte Rumeli'ye geçerek Evlad-ı Fatihan olup vazifelerini layıkıyla yerine getirdiler. Rumeli'de ocak ocak teşkilatlanıp yaylalarında ateş tütürdüler. Devletin bayrağını sadıkane bir şekilde Balkan ellerinde yaşattılar.

Peki Osmanlı Döneminde özellikle Balkanlarda bölgeyi Türkleştirmek için yerleştirilen bu yörükler kimdir? Türk ve İslam medeniyetinin temsilcilerinden olan bu konar-göçer insanları ifade eden Yörük kavramının menşei nedir? Bu konu hakkında birçok görüş bulunmaktadır. Bu görüşler Yörük kavramının kapsadığı anlam bakımından asabiyet, kültür, siyasi ve iktisadi boyutlarda ortaya atılmaktadır. Bunun yanında Yörük kelimesi manasının temsil ettiği anlamın ırkî, kültürel, siyasi ya da iktisadî bir nitelikte mi olduğu da tartışılmaktadır. Bu tartışmaların gölgesinde Yörük kavramının genel kabul gören tanımı “Türkiye’de konar-göçer olarak yaşayan Oğuz Türkleri” olduğudur. Bunun yanında “Yörük” kelimesini kökünün nereden geldiği ile ilgili yapılan tartışmaların sonucunda kelimenin “yörü-” yani “yürü-” kökünden gelmiş olabileceği söylenebilir. Aynı zamanda bunu Yörüklerin kendileri de onaylamaktadırlar. Onlar Yörük kelimesinin manasını “Yürüyen, mal güden, göçen” gibi tanımlarla açıklamaktadırlar (Yılmaz: 2012).

Yukarıdaki ifadeleri destekleyecek yorumlamalardan bir tanesi de Yörük kelimesinin “yörümek”ten geldiği iddiasıdır. Mehmet Eröz bu iddiayı savunanların başında gelir. Eröz “Yörük, (yörümek) fiilinden yapıma, Anadolu’ya gelip yurt tutan göçebe Oğuz boylarını ifade eder.” demektedir. Bazı kişilerin ve kaynakların “yürük” şeklinde kullandıklarını ve bunun bir hata olduğunu anlatmaktadır. Muzaffer Ramazanoğlu'nun aktardığı kadarıyla yürük kelimesi zannedildiği gibi yürümek fiilinden türememiştir. Bu kelime bir sıfattır, aslı da (yügrük¹) dür (Eröz, 1991: 20-21).

¹ Bu kelimenin manasının sıfat halindeyken ileri, medeni, bilgili, cins anlamındadır. Mehmet Eröz bu aktarımı “Muzaffer Ramazanoğlu, “Kitabiyat”, Çığır Mecmuası, Sayı 117, 1942” adlı makaleden yapmıştır.

Yörük kavramının tarihsel temelleri Osmanlı-İran ilişkilerine kadar dayanmaktadır. İki devlet arasındaki rekabetin sonucunda Osmanlı kendi içerisinde bulunan konar-göçer Türkmenleri yani Kızılırmak'ın batısında kalanları "Yörük" olarak adlandırmaya başlamıştır (Sakin, 2010: 22-23) Bu tarihi durumdan da anlaşılacağı üzere Yörük ve Türkmen arasında ırkî herhangi bir fark yoktur. Fakat daha sonraları Yörük kavramı daha çok konar-göçerleri ifade etmeye başlamıştır. Önceleri siyasal bir terim olarak ortaya atılmışsa da aslında bir yaşam şeklini tanımlar hale gelmiştir.

1- Yörüklerin Balkanlara Geçişi ve İçtimai Yapıları

Yörüklerin Rumeli'ne geçmeleri, Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda fetihlere başlaması ve orada iskân politikasını uygulamaya koymasıyla meydana gelmiştir. Bu yerleşme durumu çoğaldıkça bölgedeki Yörük sayısı ve önemi de gün geçtikçe artmaya başlamıştır. Yörüklerin bu coğrafyaya geçme başlangıcı olarak I. Beyazıt devri gösterilir. Bununla birlikte Yörüklerin Balkanlara ilk geçişleriyle alakalı I. Murad zamanına ait kayıtlar da mevcuttur. Buna göre Âşık Paşazâde 1385 yılında Karesi Vilayeti 'ne gelen göçerlerin Rumeli'ye geçirildiğini, bunların bir müddet Gelibolu'da tutulduğunu ve buralarda sâkin olduklarını ve Hayrabolu'ya giderek orayı yurt tuttuklarını söyler. Evliya Çelebi de Makedonya'daki gezisi sırasında orada gördüğü Eğribucak Yörüklerinden bahseder (Gökbilgin, 2008: 13-14). Bu şekilde birçok kronik içerisinde Yörüklerin Balkanlardaki varlığı ile ilgili bilgi bulabilmek mümkündür.

XVII. yüzyıldan itibaren buradaki Yörükler Evlâd-ı Fâtihân² olarak adlandırılmışlardır. Oğuzların coğrafya ve din değiştirerek aldıkları isimlere bir yenisi de bu şekilde Rumeli'ye geçmeleriyle eklenmiş olmaktadır. Bu Yörük grupları Rumeli'de orduya lojistik destek verecek işlerde görevlendirilmişlerdir. Bununla alakalı Yusuf Halaçoğlu'nun Ahmet Refik'ten aktardığı şu bilgi konunun daha net bir şekilde anlaşılmasına vesile olacaktır: "Öteden beri Osmanlı Devleti'nin güzide ve cengâver, itaatli, ferman dinleyen askerlerinden olan ve eski seferlerde düşmanla yapılan savaşlarda kendilerinden nice yararlılık ve yüz aklıkları görülen, Anadolu'dan Rumeli'ye geçip burada vatan tutmuş bulunan Yörüklerin evladına Evlâd-ı Fâtihân adı verilmiştir." (Halaçoğlu, 2010: 29).

² Evlâd-ı Fâtihân; Rumeli'deki Manastır, Pirlepeviç, Tikveş, Demirhisar, Serez, Zihne, Vodine, Yenice, Langaza, Drama gibi şehir ve kasabalarda ve bunların civarında oturan Rumeli fatihlerinin evlâtları ile bu kıta feth olundukça Anadolu'nun muhtelif yerlerinden getirilip iskân edilmiş olanlar. Bkz. (Ünal 2011).

Rumeli’deki Yörükler Osmanlı Devleti’nde siyasi ve içtimai olarak belirli şekillerde sınıflandırılmışlardır. M. Tayyip Gökbilgin eserinde Rumeli’deki bu Evlâd-ı Fâtihânları beş grup altında toplamıştır. Bunlar:

1. Naldöken Yörükleri: En büyük Yörük gruplarından ve Selanik ile Tanrıdağı Yörüklerinden sonra üçüncü gelirler.
2. Tanrıdağı (Karagöz) Yörükleri: Bu Yörükler ocak adedi bakımından ikinci fakat insan sayısı bakımından ise Rumeli’de birinci gelmektedir.
3. Selanik Yörükleri: Selanik, Yörüklerin Rumeli’de en yoğun halde buldukları yerdir.
4. Ofcabolu Yörükleri: Ofcabolu, Üsküp ile İştîp arasında, arızasız ve göçerliğe uygun bir bölgedir. Rumeli’deki bütün Yörük grupları arasında en batıda ve sayıca en az olanlarıdır.
5. Vize Yörükleri: Diğerlerine göre sayısı az olan Yörük gruplarından. Dimetoka ve Hasköy hariç bugünkü Türkiye sınırlarının Avrupa kısmında yerleşik halde bulunmaktaydılar. (Gökbilgin, 2008: 55-82).

Osmanlı Devleti zamanında Rumeli ve Anadolu’daki Yörükler arasında bazı farklar bulunmaktaydı. Mesela Rumeli’deki Yörükler, idari ve askeri maksatlarla teşkilatlandırılmışlardır. Gemi yapımında, nakliye işlerinde, madenlerde, topların naklinde, kale yapımında kullanılmışlardır. Türkiye coğrafyasında olan Yörükler ise, iktisadî faaliyetlere göre darıcı, yüncü ve ellici gibi adlarla anılmışlardır (Halaçoğlu, 2006: 20-21). Görüldüğü üzere Yörükler buldukları coğrafyada devletle bütünleşmiş bir şekilde ve devletin ihtiyaç duyduğu alanlarda çalışarak o açığı kapatma gayreti içinde olmuşlardır.

2- Yörükler Arasındaki Yabancılar ve Misyoner Ernest Max Hoppe

Anadolu ve Rumeli Yörükleri son bir asırdır birçok araştırmacı, akademisyen ve misyonerlerin ilgisini çekmiştir ve onlarla sıkı ilişkiler içerisine girmişlerdir. Kimi araştırmacılar Toroslarda aylarca Yörükler arasında kalmış, Türkçe öğrenmiş, Yörüklerin sosyal ve kültürel yaşamlarına dair ne varsa akademik olarak günümüze ulaştırmışlardır. Buna en bariz örnek Yörükler arasında da sevilen ve çalışmalarıyla Yörük sosyal ve kültürel hayatına tarihi bir derinlik kazandıran Estonyalı akademisyen Ulla Johansen’dir. Estonya asıllı olan bu Alman etnolog 1957-1970-1982-1989 ve 1995 yılları arasında Toroslar civarındaki Yörükler arasında yaşamış ve onların yayla ve göç zamanlarını araştırma fırsatı bulmuştur (Johansen, 2005, Arka kapak yazısı). Elektronik ortamda görüşme imkânı bulduğumuz bu akademisyen

gerçekten akıcı ve etkileyici bir Türkçe konuşmakta ve Yörük kültürünü çok iyi tanımaktadır. Ayrıca Yörük kültürünün anlaşılmasına katkı sağlamak adına etnografya, sosyoloji ve halk biliminin kesiştiği “50 Yıl Önce Türkiye’de Yörüklerin Yayla Hayatı” adlı bir eser ortaya koymuştur (Johansen: 2005)

Ulla Johansen’in ardından yine özellikle Alman ekolü bilim insanlarının Yörüklerle ilgilendiğini görebilmekteyiz. Bunlardan bir tanesi de Albert Kunze’dir. Kunze Türkiye’deki göçebeleri anlatan bir eser meydana getirmişti (Kunze: 1994). Ulla Johansen’den de sık sık faydalanan araştırmacı doksanlı yılların Yörük yaşantısı hakkında ve onların Türkiye’deki dağılımları, sosyo-kültürel yapılarıyla ilgili bilgiler sunmuştur. Kavramsal bazı sıkıntılara rağmen bir akademisyen kimliği ile araştırmalarını gerçekleştirdiği ve bir misyonerlik kaygısı olmadığı anlaşılabilir.

Yörükler ile ilgili bahsedilen sosyo-kültürel araştırmalar dışında bazı coğrafyacı bilim insanları da araştırma yapmıştır. Bu araştırmacıların en önemli temsilcisi olan Prof. Marcel Bazin 1989 yılı öncesinde Orta Toroslar bölgesinde Sarıkeçililer hakkında araştırmalar yapmış ve 1989 yılında yaptığı araştırmaları Fransa’da bir dergide yayımlatmıştır (Bazin, 1994) Marcel Bazin mevzubahis aşiretin ekolojik yapısı, göç şekli, hayvan sürüleri gibi unsurlarını coğrafya ilmiyle ele alıp akademik kaygılarla araştırmasını sürdürmüştür.

Yörükler arasına çok uzaklardan gelip çok farklı bir alanda araştırma yapan yabancılardan birisi de Japon bilim insanı Prof. Dr. Masateke Matsubara’dır. Kendisi 1979 yılında Honamli Obası’nın Çoşlu Yörükleri kolu içerisindeki ailelerle birlikte yaşama ve çalışma fırsatı bulmuştur. Yaklaşık bir yıl kadar içlerinde kalmış ve etnografik gözlemler ve tespitler yapmıştır. Bir yıllık yaşam tecrübesi ve gözlemlerini Japonya da yayımlamış ve bu eseri Çince ve Moğolcaya çevrilmiştir. Daha sonrasında 2012 yılında bu çalışması “Göçebeliğin Dünyası” adında Türkiye’de basılmıştır (Matsubara, 2012)

Masateke Matsubara Yörükler içerisinde çok sevilmiş ve hala ismi Yörük kocaları tarafından hatırlanmaktadır. Matsubara bu Yörükler içerisinde onların bir yılki göç serüvenlerinin düzenini, ne şekilde gerçekleştiğini, hayvancılık özelliklerini ve hayvanlarının özelliklerini detaylı bir şekilde araştırıp yayımlama fırsatı bulmuştur. İyi niyet ve bilimsel yaklaşımlarla Yörükler içerisinde araştırma yapmış olan bu bilim insanı yukarıda adı geçen akademisyenlerle ortak bir hedef anlayışla hareket etmiştir.

Daha önce bahsedilen yabancı araştırmacıların iyi niyetli düşüncelerine karşın fikirleri afaret üzerine oluşmuş bir Alman araştırmacı bulunmaktadır. Kendisi iyi yetişmiş bir Alman-

Protestan misyoner³ idir. Müslümanların ve Türklerin bulunduğu Balkan bölgelerinde şeytani düşüncelerle buraların İslam ve Türk yapısını değiştirmeye çalışmıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Bulgaristan üzerinde çalışmalarını sürdüren bu misyoner iyi Türkçe konuşmakta ve iyi bir Protestan Hristiyan'ı konumundaydı. Türkler (Yörükler) ve Çingeneler arasında faaliyet gösterip onları milli ve dini benliklerinden uzaklaştırma çabasındaydı. İyi Türkçe bilmesinin yanında oradaki Yörüklerin tarihleri, içtimai yapıları, kültürel ve sosyal durumlarına hâkimdi. Bu ilmi kapasitesi Yörükler ile ilgili yazmış olduğu makalesinden rahatlıkla anlaşılabilir (BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü 30-10-0-0/241-627-15).

Ernest Max Hoppe hakkında çok fazla bilgi bulabilmek maalesef pek mümkün görünmemektedir. Alman misyoner, misyonerliğin ruhuna uygun bir şekilde gizli kalabilmiştir. Bunun yanında elimizdeki en net belge 20 Nisan 1933 tarihli Sofya Elçiliğinin Hariciye Vekâletine gönderdiği malumat ve Ernest Max Hoppe'nin Royal Asiatic Society Dergisi'nde yayımlanmış olduğu “Yörükler” makalesidir. Bunun dışında internette bulunan bir soyağacı sitesinde Hoppe'ye ait olduğunu düşündüğümüz bir fotoğraf ve bazı temel bilgiler bulunmaktadır. Buna göre Hoppe 7 Ocak 1887 yılında Almanya'da doğmuş ve dört çocuk sahibi bir baba olarak 30 Mayıs 1960 yılında Güney Afrika'da ölmüştür (<https://www.geni.com/people/Ernst-Max-Hoppe-SV-PROG/6000000026603989420>).

Malum belge içerisinde Max Hoppe'ye ait Kânunusani 1933 tarihli “Royal Asiatic Society Dergisi”nde Yörükler ile ilgili yayınlanmış makalesi de bulunmaktadır. Bu makale incelendiğinde yazarın, Türklerin Rumeli'yi istilasından sonra Rodop, Gümülcine, Yenice, Drama, Serez, Selanik civarına yerleşmiş bulunan Yörükler ile ilgili gayet bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca belge içerisinde bu şahsın kim olduğu ve ne tür faaliyetler içerisinde bulunduğu açıkça bildirilmiştir.

Sofya elçiliğinin topladığı malumata göre; makale sahibi olan Ernest Max Hoppe'nin Bulgaristan'da bulunan Alman Misyoner teşkilatının başı olduğu, altı yıl öncesinde Rusçuk'tan Sofya'ya geçtiği, Türkçe okuyup yazma becerisi kazandığı, Hristiyan dini kitaplarını Türkçe'ye çevirdiği aktarılmıştır. Çevirdiği bu kitabın adı ise “Yeni Hayat”tır. Başka dillerden Türkçeye kitap çevirisi yapacak kadar Türk diline hâkim olan bu misyoner, malumatın aktarıldığı dönemde Pomaklarla ilgili de faaliyetler yürütmekteydi. O Dönem Pomakları

³ Misyonerlik kavramı Latince “mittere” kelimesinden türeyen “mission” dan gelmektedir. Temel anlamıyla bir görevi üstlenen kişi anlamına gelmektedir. Lakin kilise hukukuna göre bir vazifeyi gerçekleştirmek üzere gönderilen delegasyon demektir. Hristiyan anlayışa göre Misyonerlik Hristiyan olmayanlar arasında İncil'i yayma hareketinin adıdır. Bu amaçla Hristiyanlık mesajının diğer insanlara ulaştırmayı ve yaymayı hedef seçen insanların faaliyetleridir. Bkz. (Aydın, 2005, 93)

Hristiyanlaştırmak konusunda zaman harcamaktaydı. Hatta bu konuda mevcut Bulgar memurlardan da ziyadesiyle yardım görmekteydi.

Kendi dini kitaplarını Türkçeye çevirmesinin yanında Kur'an-ı Kerimi Tehzilen Bulgarcaya çevirmişti. Kur'an'ı anlam dışında yansıtan bu eseri(!) de misyonerliğinin ne derecede ileri noktaya taşıdığıнын bir göstergesiydi. Kur'an'ın anlamını çarpıtarak çeviri yapan bu zat zaman zaman bölgedeki Romanlar ve Türkler üzerine yaptığı Protestan misyonerlik faaliyetlerinde başarılı da olmuştu. Zira kendince gerçekleştirdiği bu muvaffakiyetin neticesinde kendisine maruz kalan iki Türk'ten birisine Ermeni adı verildiği (Damianov, 2002: 165)⁴ belgede istihbarat notu olarak kaydedilmişti. Ayrıca bölgenin Alman Misyonerlik birimi Hristiyanlaşan Türklere nakdi para yardımı yapmakta ve misyoner olarak yetişenlere 6000 Leva aylık bağlamakta olduğu aktarılmaktadır (BCA, 30-10-0-0/241-627-15).

Hoppe gerçekleştirdiği misyonerlik faaliyetlerine 1921 yılında geldiği Plovdiv Şehrinde kurduğu bir merkez üzerinde başladı. Plovdiv dışında Sofya, Deliorman gibi Bulgar şehirlerinde faaliyetlerini sürdürmeye devam etti. Kısmen başarılı olduğu görülen misyonerlik süreci sırasında saflarına dâhil ettiği bazı Müslüman Türkleri de faaliyetine memur eyledi. Daha önce bahsi geçen belgede adı geçen devşirdiği Türklerden bazılarını yetiştirip bunlar aracılığıyla İncil ve diğer Hristiyan edebi kaynakları Müslümanlar arasında yaymalarını sağlıyor ve böylece Türkleri de misyonerlik yapmaya yönlendiriyordu. Bu Türklerden birkaçı hakkında bilgiler mevcuttur. Örneğin ilk zamanlarda yanında olan Muhammed Şükrü ve daha sonra misyoner olarak yetiştirdiği Mustafa Mahmud bulunmaktaydı. Bu kişiler ve bunların dâhilinde on beş kişilik ekipler halinde uzun süreli toplantılar gerçekleştirirlerdi. Uzun misyon eğitimlerinden sonra yerli misyonerler Müslümanlar arasında fitneye başlarlardı (Damianov, 2002).

Max Hoppe'nin uğraş alanına sadece Müslüman Türkler değil aynı zamanda Pomaklar (Hoppe, 1934) ve Hristiyan Gagavuz Türkleri de girmektedir. E. Max Hoppe'nin 1934 yılında aktardığı bazı durumlara göre Gagavuzlar içerisindeki faaliyetleri sonucunda bazı Gagavuz Türkeri'nin Müslümanlar içerisinde misyonerlik faaliyetleri yürütmeyi kabul ettiği anlaşılmaktadır (Kapalo: 2011; Hoppe: 1933). Özellikle Balkanların Romanya bölgesinde bulunan bu insanlar Müslüman Türklerin Protestanlaştırılması konusunda muhtemelen bu Alman misyonerler tarafından eğitilmiş ve kendi faaliyet gösteremedikleri alanlarda

⁴ Bu kişinin adı Helene Awetarianian olabilir. Bir çalışmada Hoppe'nin böyle Ermeni adı taşıyan biriyle ilişkili olduğundan bahsedilmektedir.

kullanmışlardır. Türk olmadığından dolayı kendi tesir edemediği yerlere bu Gagavuz Türklerini sokmuş olabileceği de muhtemeldir.

3- Ernst Max Hope, “Les Yuruks” (Yörükler) Makalesi Tercümesi⁵

“Kuzey ve Güney Bulgaristan’a dağılan Osmanlı Türkleri, Rodop Dağları’ndaki Balkan kökenli Türkler ya da Bulgar Müslümanların yanı sıra az bilinen ve ilginç bir çoban ırkı olan Yörükler de vardır. İzleri yüzyıllar boyunca “Karakaçanlı” ya da “Aromunianlı (Ulahlar)” göçebe çobanlara komşu oldukları Rodop Dağları’nda bulunmuştur. Yörüklerin köyleri ve Yörüklerin mezarları olan yer isimleri burada sıkça bulunmaktadır.

Balkan Yarımadasına ilk yerleşen Türkler, toprakların yerleşme ve işleme için dağıtılan askerler ve sivil memurlardan oluşmaktaydı. Daha sonra, büyükbaş ve koyunla uğraşan Türk çiftçiler Alplerin yükseklerine ve daha ılıman ovalara yerleştiler. Bu çiftçiler Yörük ya da Anadolu’daki (Küçük Asya) Konya (Conia, İconia) Şehrinden geldiklerinden dolayı “Koniari” olarak adlandırıldılar.

Yörükler ilk olarak Türkistan (Orta Asya)’daki ovalarda ve dağlarda duyuldu: böylece güney batıda dolaştılar, İran’ı geçtiler ve Konya, Kayseri, Van ve diğer şehirlere komşu olan Batı Asya’ya yerleştiler. Daha sonra, daha iyi meralar bulabilecekleri her yere, tüm Batı Asya’ya dağıldılar. Yörükler ocaklara ve ocaklar da ailelere ayrıldı.

Ocakların liderleri ya seçiliyorlardı ya da verasete dayalı olarak saygın ailelerden ağa ya da beyler oluyordu. Çeşitli ocakların ekonomik kuralları farklılık gösteriyordu; bazı ocaklarda aileler evleriyle ilgili nereye yerleşecekleri konusunda özgürken diğerlerinde bu konular ocağın lideri ya da büyük ailelerin liderlerinden oluşan konseyin başkanı tarafından tartışılırdı.

Balkan Yarımadasında, Bizans ve Slav topraklarının Osmanlı Türkleri tarafından fethedilmesinden sonra bazı ocaklar sığır sürüleriyle birlikte Çanakkale Boğazını geçmeyi başarmış ve buradaki dağlara ve ovalara yerleşmişlerdir.

79. Ocak Drama- Seres, Selanik ve Orta Rodop’un ovalarında oturuyorken, 78. Ocağın Yörükleri Gümülcine-Yenice ovalarında ve Orta Rodop’un yüksek dağlarında oturuyordu. Türkistan’daki anavatanlarını terk ettikten sonra 78. Ocağın Yörükleri ilk olarak Anadolu’ya geldi ve Konya ve Kayseri çevresindeki dağları ve toprakları ele geçirdiler. Daha sonra Karaman (Anadolu)’a taşındılar ve ardından da Gümülcine ve İskeçe taraflarına taşındılar. Bu Ocağın Yörüklerinin yazlık ve kışlık otlak yerleri batıda şu şekilde sınırlandırılmıştı: Noja Nehirleri ve Shiroko Laka-Reka; Mesargidik, Novak,

⁵ Makalenin aslı için bkz; Ernst Max Hope (1933), Les Yuruks, Royal Asiatic Society, No:1, Ocak. Bu makale Fransızca yayımlanmış fakat daha sonrasında Cambridge University Press tarafından İngilizce olarak tekrardan basılmıştır. Bkz. <http://www.jstor.org/stable/25194687>, (10.10.2017)

Bairameri, Leshtenska' ya geçişler; Buk-Munjolus mevkisi; Sarshaban ve Ege Denizi tarafı ve bu çizginin batısı 78. Ocağın Yörüklerinin meralarını oluşturur.

Ovalarda yaşayan 78. Ocağın dini, ekonomik ve idari merkezleri Gümülcine, Shapshikane, Yenice ve Sarshaban şehirleriydi. Rodop Dağlarındaki Yörüklerin merkezleri de Chapelar, Başmakli, Murshowitz Dağı (Brese köyünün yukarısındaki), Ahmatitza, Yörükalan, Başmandra, Bela-Cherkwa'ya kadarki yerleşim alanlarındaydı. Gümülcine Şehri tüm Yörüklerin ana merkeziydi, diğer tepe ve alçak topraklardaki merkezler sadece aşiretlerin merkezleriydi.

Kabile merkezi, Ahmatitza, ilerleyen günlerde mevcut Valtshewo köyü ile değiştirildi. Dağlardaki kabile merkezleri sadece tahtadan camiler, küçük kulübeler ve mezarlıklardan oluşuyordu. Yörükler camilere sadece cuma günleri, bayramları ya da cenaze olduğunda gidiyorlardı. Bu Yörüklerin kulübeleri ve peynir mandıraları dağlardaki kabile camilerinin yanındaydı ama ıssız yaz yerleşim alanlarında hiç mezarlık yoktu. Ölülerini kabile camisinin yanındaki ortak mezarlıklara gömmek Yörüklerin adetleriydi. Bu yüzden bazı dağlarda yüzlerce mezar taşı bulunan büyük mezarlıklar bulunacağından hiç şüphe yok. Ama bu mezarlıklar şu anda yok, bu yüzden bazı dağcılar bunun bir salgın ya da bazı afetlerin bir sonucu olduğuna inanıyor.

Gümülcine Yörükleri barışçıl ve misafirperver çobanlardı. Sonuçta onlar Müslümanlardı, ama diğer Türkler kadar tutucu değillerdi. Yörükler Hristiyanlara, özellikle Rodop'tan Smolenes ve Rupchesli olanlara iyi davranır ve sonsuz güvenleriyle onların hoşnutluğunu sağlardı. Hristiyan erkek ya da kadınlar şansa ya da zorunluluktan dolayı Yörüklerle beraber kalmak ya da onlar içinde iş aradığında, Yörükler onları kibarca karşılar, onları savunur ve onların şerefi üzerine hiçbir girişimde bulunmazlardı. Bunların içinde en iyisi, onları Hristiyan inançları içinde güvende bırakırlardı. Türklerin Bulgaristan'daki hâkimiyetinin 500 yılı boyunca hiçbir Hristiyan'ın Orta Rodop'a yerleşen 78. Ocağın Yörüklerinin olmadığı Rodop Dağlarında kalmadığı söylenir. Özellikle bunun "Achatchelebi" bölgesinde ve Üst "Bocha", ve "Asseritza" nehirlerindeki bölgelerde olması imkânsızdı.

Yörüklerin dağlardaki yazlık kulübeleri tahtadandı ve Karakaçan'daki kulübelerle birebir aynıydı. Fakat bunlar aralarındaki küçük bahçeler için alanlara sahip olmasından dolayı daha ilerdekilerden farklı duruyorlardı. Gümülcine Yörükleri sadece bir eşe sahip olabilirlerdi ve bunlar aile içinde beğenilen önemli haklardı. Kadınlar ve kızlar yüzlerini peçe ile örtmezlerdi ya da Müslüman ya da Hristiyan olsun olmasın erkeklerden çekinmezlerdi. Erkekler, Hristiyan memurlar ve elli yıl önceki topluluk ile aynı geleneğe sahiplerdi. Kadınların gelenekleri de neredeyse Hristiyan kadınlarınki ile

aynıydı. Yazları, tüm sırtı kaplayan beyaz bir başlık; kışları, kırmızı püsküllü yün şallar takarlardı.

Yörükler Rodop Dağları'na yerleşmeden önce, Smolenesli ve Rupchesliler Erkech ve Gulowzi köylerindeki Bulgarlarda ve dükkânlarda bulunan kostümlerden giyerlerdi. Fakat Yörükler buraya yerleştikten sonra, Rodop'ta giyilen kostüm Yörüklerin kostümü ile değişti; üst kısmı beyaz olan kadın kostümünün yerini önce siyah sonra koyu mavi aldı. Türbanlar, siyah eşarplar, beyaz şapkalar, kırmızı kuşaklar ve şallar, kollar için deri kemeler ve çobanlar ve Rodop'taki diğer Hıristiyanlar tarafından giyilmiş üzerinde püsküller olan “Opankesler” kesimde ve renkte çok az değişiklikleri olan Yörük kıyafetleriydi. Yörüklerinki ile değişen sadece kıyafetlerin tarzı değildi, aynı zamanda bazı dağların, nehirlerin, akarsuların ve otlukların isimleri de değişti. Daha sonraları, Rodop'ta yaşayanlar Yörüklerin hükümlerini ve kurallarını kullandılar ve koyun hayvancılığındaki terimlerinin neredeyse hepsini aldılar. Bunlar şu anda hala kullanılmakta, çünkü artık Slav-Bulgar değerlerini bulmak zor.

Örneğin, “Asya” kelimesi Rodop'ta yaşayan halk, özellikle de Müslümanlar tarafından yaygın kullanılan bir kelimedir. Fakat bu kelime Avrupalı Türklerinkinden ziyade coğrafi terim Asya ya da Anadolu olarak daha çok Gümülcine-İskeçe ve şimdilerde Trakya'daki ovalarda anlamlıdır. Bu ülkenin sözde “Balkanlar” (dağlar)a zıt olduğu söylenir, çünkü eski zaman Türkleri burada yaşadılar, hakim oldular ve hâlâ yazları Yörüklerin sürüleriyle gittiği “Balkanlar”(dağlık bölgeler)da Asya bölgesinin dışındaki Asyalılar olarak yaşıyorlar. Tüm bu geleneklerin yanında 78. Ocağın Yörükleri başka izler de bıraktı. Daha sonraları, birçok Yörük Gümülcine-Yenice ovalarında kendi kendilerine kışlaklarını kurduktan sonra, sürüleri ve aileleriyle beraber Balkan dağlarındaki yazlıklarına gitmeyi bırakmışlardır. Yazlık otlaklarını ihmal ettiler, ama geçici olarak rehinlerinden ayıramaz ya da ürünlerini kaybedemezlerdi. Daha öncesinde bahsettiğimiz gibi, Yörüklerin Rodop dağları, Smolenes ve Rupches'deki Hıristiyanlar içinde büyük güvenleri vardı ve onlara iki taraf için de avantajlı olacak şartlar altında ilgilenmeleri için büyük rehinlerini bırakırlardı. Rodop'un çobanları Yörüklerin büyük sürüleriyle gururlandıkları kadar kendilerinin az koyunlarıyla gururlanmazlardı. Daha sonra, bazıları geniş yaz otlaklarını dağcılara satmaya başladılar. Yörüklerin Gümülcine-İskeçe ovaları ve Rodop dağlarındaki torunları günümüzün Türkleridir. Birçok ağa ve beyleri hala miras kalan mülkleri ve otlakları elinde tutuyor.”

Sonuç

Almanların özellikle Müslüman ve Türkler üzerinde günümüzde bile ne denli istihbarat ve misyonerlik faaliyetleri içinde olduğu bilinen bir gerçektir. Bu gerçeklik bu metinde de

belirtildiği üzere tarihi bir isabetle de ortaya konulabilmektedir. Alman misyoner ve istihbaratçılar Balkanlar üzerinde özellikle iki dünya savaşı arasında çok yoğun faaliyetler yürütmüşlerdir. Osmanlıların çekilmesiyle de bir nevi sahipsiz kalan bölge Müslümanları bu misyoner saldırılarına maruz kalmışlardır. Bu misyonerler özelinde Max Hoppe'ye baktığımız zaman bölgede çok fazla zaman geçirmiş, kendisini İslam, Türkçe ve bölge kültürü konusunda çok iyi yetiştirmiştir. Yaptığı faaliyetler incelendiğinde kendisinin tam bir İslam ve Türk düşmanı olarak nitelemek çok yanlış olmaz kanaatindeyiz.

Dönemin iyi dergilerinde çokça yayın yapan bu adam özellikle Yörükler üzerine çok kafa yormuş ve onları tanıma konusunda hayli mesafe katetmiştir. Kendisini bu denli geliştirip misyon saldırıları düzenleyeceği halkı bu kadar tanıdıktan sonra maalesef kısmi başarılar da elde etmiştir. Bunun yanında bölge üzerinde Türklerin siyasi hâkimiyeti kalmamasına rağmen Türkiye Sofya Elçiliğinin bu misyonerin faaliyetleri hakkında rapor sunması ve devleti bu konuda uyarması olumlu sayılabilecek gelişmelerdendir. Sonuçta Alman veya diğer misyonerlik faaliyetleri daha 1930'lu yıllarda ne kadar tehlikeli ve yoğun olduğu, Müslüman Balkan halkının bunlara karşı ne kadar savunmasız olduğu aşikâr bir tarihsel gerçeklik olarak ortada durmaktadır.

Kaynakça

T C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü 30-10-0-0/241-627-15.

Ulusal Kaynaklar

Aydın, M. (2005), “Türkiye’ye Yönelik Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü”, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, Edi: Ömer Faruk Harman, İstanbul: İslam İlimleri Araştırma Vakfı, ss.93-122.

Bazin, M. (1994), “Orta Toroslar Yörüklerinden Sarıkeçili Aşireti” *Ankara Üniversitesi, Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Ankara: ss.323-351.

Eröz, M. (1991), *Yörükler*, İstanbul: T.D.A.V.

Gökbilgin, M. T. (2008), *Rumeli’de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, İstanbul: İşaret Yay.

Halaçoğlu, Y. (2006), *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara: T.T.K., 4. Bas.

_____, 2010); *Osmanlı Kimliği ve Aşiretler*, Babıâli Kültür Yay. 2. Bas. İstanbul.

Johansen, U. (2005), *50 Yıl Önce Türkiye’de Yörüklerin Yayla Hayatı*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Matsubara, M. (2012), *Göçebeliğin Dünyası*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

Sakin, O. (2010), *16. YY. Osmanlı Arşivlerine Kayıtlarına Göre Anadolu’da Türkmenler ve Yörükler*, İstanbul: Ekim Yay. 2. Bas.

Ünal, M. A. (2011), *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yay.

Yılmaz, Y. (2012), *Tarihî, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Türkiye’deki Honamlı Yörükleri*, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Yabancı Yayınlar

Albert, K. (1994), *Nomadenleben in der Turkei (Yörük)*, Kultur Publik Gesellschaft, Killertalstr.

Atanas D. (2002), *Die Arbeit der “Deutshen Orient- Mission” unter den Türkischen Müslimen in Bulgarien nach den Quellen*, Studien zur Orientalischen Kirchengeschichte, Lit Verlag, Zugl.; Halle (Saaale), Univ., Diss, s.165-168.

Ernst, M. H. (1933), “Les Yuruks”, *Royal Asiatic Society*, No:1, Ocak.

_____ (1934), “The Turkish Chritiyan Gagauz”, *The Muslim World*, Volume 24, Issue 3, July, ss.278-280.

James A. K. (2011), *Tex, Gagavuz Folk Religion in Discourse and Practise*”, Brill, Leiden.

İnternet Yayınları

<https://www.geni.com/people/Ernst-Max-Hoppe-SV-PROG/6000000026603989420>,
(10.10.2017).

<http://www.jstor.org/stable/25194687>, (10.10.2017).

Ekler:

Ek-1: Ernst Max Hoppe'ye ait olduğu düşünülen bir fotoğraf⁶

Ek-2: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivinde bulunan Ernst Max Hoppe ile ilgili Sofya Elçiliğinin Dış İşlerine Malumatı.

Türkiye Cumhuriyeti
Hariciye Vekâleti
Dış İşleri Daire Umum Müdürlüğü
İ. nci Şube
72855
411
1 ef

Ankara 20. NİSAN 1933 -193
Hulâsa

Yüksek Başvekâlete

Türklerin Rumeli'yi istilâsından sonra Rodop, Gümülci-
ne, Yenice ve Drama, Serez, Selânik mintakalarına yerleşmiş olan
yürüklere dair "Royal Asiatic Society" mecmuasının Kânunusani
933 tarihli nüshasında çıkan Sofya'dan (Ernest Max Hoppe) imza-
sile gönderilmiş makalenin bir sureti malûmat için bağlı olarak
takdim edilmiştir.

Makale sahibi hakkında Sofya Elçiliğimizden alınan tah-
riratta: Mumaileyhin Bulgaristan'daki alman misyonerler teşkie-
lâtı reisi olup altı sene evvel Rusçuk'tan Sofya'ya naklettiği,
türkçe okuyup yazdığı, hristiyan dinî kitaplarını (Yeni hayat)
adını verdiği bir kitap şeklinde türkçeye çevirdiği, şimdiki
faaliyetini pomakları hristiyanlaştırmak hususunda teksif ve n
mesaisinde bulgar memurlarının muzaheretinden de istifade etti-
ği, Kurânı tehzilen bulgarcaya çevirdiği, protestan misyoneri
yaptığı bir iki sabık türkü Türk ve çingeneler arasında çalış-
tırdığı ve bazı muvaffakiyet de elde ettiği, maruz iki türkten
birine ermeni adı verildiği istihbar edildiği, teşkilâtın hris-
tiyanlığa giren türklere nakden yardım etmekte ve misyoner
yetigenlere 6000 leva aylık bağlanmakta olduğu bildirilmekte-
dir.

Keyfiyeti malûmat için arz ederim, Efendim.

Hariciye Vekili

M. N. 030 70 | 24 627 15

Hariciye Vekili
M. N. 030 70 | 24 627 15

⁶ <https://www.geni.com/people/Ernst-Max-Hoppe-SV-PROG/6000000026603989420>, 10.10.2017.

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi
BENĞİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi>

ISSN: 2717-6584

Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un Tarihi

The History of the Boy Who Killed Basat Tepegöz

doi: 10.58646/bengi.1210691

Geliş/Received: 27.11.2022

Kabul/Accepted: 07.05.2023

Dursun Can EYÜBOĞLU*

Özet

Dede Korkut Kitabı'ndaki sekizinci boy Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'dur. Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da en eskisi tarihin derinliklerine uzanan birçok tarihi-destani-efsanevi-mitolojik tabaka bulunmaktadır. Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da tarihi-coğrafi-edebi-kültürel olarak başlıca iki tabaka bulunmaktadır: Alt Tabaka ve Üst Tabaka. Alt Tabaka En Eski Devirler Tabakası, İskit/Saka-Hun-Kanglı-Usun Tabakası, Göktürk-Türgiş Tabakası, Oğuz Tabakası'ndan oluşmaktadır. Basat tipi Oğuzların/Türklerin binlerce yıllık gelişim sürecinin bir yansımasıdır. Bir insan ile bir ruhun birleşmesinden oluşan Tepegöz, eski Türk inanışları ve Şamanizm ile yakından ilgilidir. Binlerce yıl öncesinden gelen, kökeni eski Türk kamplarının/şamanlarının kötü ruhlarla mücadelesini anlatan mit, inanış ve efsaneler (Tepegöz), tarihi süreç içerisinde kuşaktan kuşağa aktarımlarda, eski Türklerdeki aslan tarafından büyütülen çocuk hakkındaki efsane (Arslan Çocuk Hikâyesi) ile kaynaşmış, bu kaynaşma da Basat adlı bir kahramana ve Dede Korkut Oğuzlarına uyarlanmış, böylece altyapısında birçok mit, inanış, efsane ve tabakayı bünyesinde barındıran Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy ortaya çıkmıştır. Bu kaynaşmaların tam olarak gerçekleşmemesi nedeniyle Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da bazı çelişkiler ve tutarsızlıklar vardır. Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un, İskit/Saka-

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author:** Araştırmacı Yazar, Şair, e-posta: dursuncaneyuboglu@gmail.com. Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-4163-0976>.

Atf/Citation: Eyüboğlu, D.C. (2023). Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un Tarihi. *BENĞİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*. 2023 (2), 16-83.

Hun-Kanglı-Usun dönemine uzanan bir alt tabakası vardır. Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un antik Grek/Yunan anlatılarıyla olan benzerlikleri bu boyun tarihin derinliklerine uzanan tarihi-destani-efsanevi-mitolojik köklerinin olduğunu göstermektedir. Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un bir alt tabakası Göktürk-Türgiş dönemiyle ilgilidir. Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un, Oğuz dönemine uzanan bir alt tabakası vardır. Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un Yekegöz adlı Türkmenistan varyantının ve rivayet şeklindeki İğdir adlı varyantının olması, boyda Karadağ'ın geçmesi, ayrıca anlatının birçok Türk halklarında ve başka milletlerde de görülmesi, bu boyun tarihi köklerinin Oğuzlar'ın Orta Asya'da buldukları 10.-11. yüzyıllardan daha eski bir tarihe ait olduğunu göstermektedir: Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un en üst tabakası sonraki dönemlerle ilgilidir. Bu çalışmada Dede Korkut'taki Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un tarihi incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arslan Çocuk, Aruz, Basat, Dede Korkut, Tepegöz.

Abstract

The eighth tribe in the Book of Dede Korkut is the Boy Who Killed Basat Tepegöz. In The Boy Who Killed Basat Tepegöz, there are many historical-epic-legendary-mythological layers, the oldest of which dates back to the depths of history. There are two main historical-geographical-literary-cultural layers in Basat Tepegöz'ü Killed Boy: Lower Layer and Upper Layer. The lower layer consists of the Oldest Periods Layer, the Scythian/Saka-Hun-Kangli-Usun Layer, the Göktürk-Turgis Layer, and the Oghuz Layer. It is a reflection of the development process of the Basat type Oghuzs/Turks for thousands of years. Tepegöz, which is a combination of a human and a spirit, is closely related to ancient Turkish beliefs and Shamanism. Myths, beliefs and legends (Tepegöz) dating back thousands of years, the origin of which tells about the struggle of old Turkish kams/shamans with evil spirits, have been transferred from generation to generation in the historical process, have been fused with the legend about the child raised by a lion in ancient Turks (Arslan Child Story). It was adapted to a hero named Basat and the Dede Korkut Oghuzes, thus the Boy Who Killed Basat Tepegöz emerged, which includes many myths, beliefs, legends and layers. There are some contradictions and inconsistencies in Tepegöz'ü Killed Boy because these fusions are not fully realized. The Boy Who Killed Basat Tepegöz has a substratum dating back to the Scythian/Saka-Hun-Kangli-Usun period. The similarities of Basat Tepegöz'ü Killed Boy with ancient Greek/Greek narratives show that this tribe has historical-epic-legendary-mythological roots that go deep into history. A sub-layer of The Boy Who Killed Basat Tepegöz is related to the Gokturk-Turgis period. The Boy Who Killed Basat Tepegöz has a substratum dating back to the Oghuz period. The Turkmenistan variant of "The Boy Who Killed Basat Tepegöz", Yekegöz, and the variant named İğdir in the form of narration, the presence of Karadağ in the tribe, and the fact that the narrative is also seen in many Turkish peoples and other nations, the historical roots of this tribe are in the 10th century, where the Oghuzs were in Central Asia. .- 11th. It shows that it belongs to more than a hundred years ago: The top layer of the Boy Who Killed Basat Tepegöz is related to the later periods. In this study, the history of The Boy Who Killed Basat Tepegöz in Dede Korkut was examined.

Keywords: Arslan Child, Aruz, Basat, Dede Korkut, Tepegöz.

Giriş

Dede Korkut Kitabı'nda hikâyelere *boy* denilmektedir. *Boy* sözcüğü *destan* sözcüğünün Türkçe karşılığıdır. Hikâyelere içindekiler bakımından ise *Oğuzname* denilmiştir (Ergin, 1989: 30). Bugün Dede Korkut Kitabı'nın bilinen iki nüshası vardır; biri 19. yüzyılın başlarında Dresden'de, diğeri 20. yüzyılın ortalarında Vatikan'da bulunmuştur. Dede Korkut üzerindeki çalışmalar genellikle Dresden nüshasına dayanmaktadır (Ergin, 1989: 56). Dede Korkut Kitabı'nın, *Dresden* nüshası on iki, *Vatikan* nüshası altı hikâyeyi içermektedir (Ergin, 1964: Ön Söz). 2019 yılında Dede Korkut'un yeni bir el yazması bulunmuştur (Ekici, 2019: 9-14). Bu el yazması da bulunduğu bölgenin adıyla tanınmıştır ve *Türkmensahra/Günbed* el yazması olarak bilinmektedir. Dede Korkut Destanları'nın bir varyantı ise *Türkmen Halk Nüshası* olup Türkmen/Türkmenistan varyantı olarak bilinmektedir.

Dede Korkut Hikâyeleri genel olarak birtakım mücadelelerin destanlarıdır. Bu mücadelelerden ikisi Oğuzların kendi aralarında geçer ki, birinde (Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu) mücadele bir beyin oğlu ile kendi adamları arasında, ötekinde (İç Oğuzla Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy) ise İç Oğuz ile Dış (Taş) Oğuz (Üç Ok-Boz Ok) arasında geçmektedir. İki hikâyede ise mücadele tabiat ve insan üstü kuvvetlere karşıdır. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda Delü Dumrul Azrail'in karşısına çıkarken, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da ise Basat, Depegöz adındaki devi öldürür. Bunların dışında kalan sekiz hikâyede mücadele Oğuz beyleri ile kuzeydeki ve batıdaki düşmanlar arasındadır (Ergin, 1989: 26).

Dede Korkut Kitabı'ndaki sekizinci boy Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'dur. Bu çalışmamızda Dede Korkut'taki Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un tarihini inceleyeceğiz.

1. Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un Tarihi

Dede Korkut Kitabı'ndaki bütün Dede Korkut Boyları'nda olduğu gibi Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da da tarihi-coğrafi-edebi-kültürel olarak başlıca iki tabaka bulunmaktadır: *Alt Tabaka* ve *Üst Tabaka*. Alt Tabaka oldukça kalın olup, bu tabakayı 1) *En Eski Devirler Tabakası*, 2) *İskit/Saka-Hun-Kanglı-Usun Tabakası*, 3) *Göktürk-Türkiş Tabakası*, 4) *Oğuz Tabakası* başlıkları altında inceleyeceğiz. Alt Tabakaya ait diğer değerlendirmeleri ise 5) *Diğer Değerlendirmeler* başlığı altında inceleyeceğiz. Üst Tabaka oldukça ince olup, bu tabakayı 6) *Üst Tabaka* başlığı altında inceleyeceğiz.

2. Alt Tabaka: En Eski Devirler Tabakası

Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da en eskisi tarihin derinliklerine uzanan birçok tarihi-destani-efsanevi-mitolojik tabaka bulunmaktadır.

Ziya Gökalp, 1917'de yazdığı *Arslan Basat* adlı şiirinde, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'u *Ergenekon destanı* ile ilişkilendirmiştir (Bastem, 2017: 393-394). Bahaeddin Ögel'e göre, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da, Çoban, Peri kızı ile birleşmiştir ki, burada bir insan ile bir ruhun birleşmesi söz konusudur. Dede Korkut'ta çoban ile Peri kızının birleşmesi sonunda pınar yolu ile gelen Tepegöz motifi, çok derin, eski ve geniş mitolojik temellere dayanmakta olup, Tepegöz, bir dev veya bir ruh olabilir. Hikâyedeki motifler, eski Türk dini, inanışları ve gelenekleri ile bağdaşmaktadır (Ögel, 1995: 66-69). Bahaeddin Ögel'in bu tespitleri değerlidir. Bir insan ile bir ruhun birleşmesinden oluşan Tepegöz, eski Türk inanışları ve Şamanizm ile yakından ilgilidir.

Viktor Maksimoviç Jirmunskiy, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un Oğuzların 9.-10. yüzyıllarda Sirderya boylarına gelmeden önceye ait, en eski hikâyelerden biri olduğunu ve bu hikâyenin değişik şeklinin, doğuda olduğu gibi batıda insan yiyen tek gözlü dev'in kör edilmesi şeklinde yaygın olduğunu belirtmiştir (Jirmunskiy, 1961: 618). Viktor Maksimoviç Jirmunskiy'e göre, Basat'ın gençliği ve tek-gözlü devin efsanevi doğuşu hikâyesi arkaik bir karakter taşımaktadır. Aslan tarafından emzirilen Basat'ın hayatı totemistik menşeden gelen efsanelerle bağlantılıdır (Gökyay, 1973: XLVIII). Viktor Maksimoviç Jirmunskiy'in bu tespitleri oldukça değerli olup Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un tarihin derinliklerine uzanan kökleriyle ilgilidir.

Ettore Rossi, Doğu-Anadolu'daki Türkmenler, Kafkaslılar ve Azerbaycanlılar arasında, bu epik-şövalyevi temlerin işlenmesinin daha eski bir zamanda başlamasının gerektiğini belirtmiş, bazı temlerin, mesela Tepegöz Hikâyesi'nin 13. yüzyılda bilindiğine, bu hikâye ve Deli Dumrul'un çok göze batan arkaik karakterler taşıdığına işaret etmiş, hikâyelerden bir kısmının daha eski devirlere ait olduğunu söylemiştir (Rossi, 1952: 29'dan aktaran Gökyay, 1973: XLVIII). Ettore Rossi, Basat'la Tepegöz'ün mitolojik maceralarını, aşağı-yukarı zamanın dışında olarak, tarihi saymamaktadır (Gökyay, 1973: CXLV).

Alkey Margulan'ın belirttiğine göre, Tepegöz'ün mekânı, Kazak efsanelerinde çoğunlukla *Dev Kıyası* olarak, Oğuz destanında ise *Dev Ovası* olarak geçmektedir. Burası, ıssız bir yerde, dağların arasında bulunan bir mağaradır. Eskiden dev, canavar veya yaratıkların mekânı olarak kabul edilen mağaralar, zamanla kutsal yerlere dönüşmüştür ki, bunlarla ilgili

birçok efsane vardır. Orta Asya'da Kazak bozkırında bulunan *Tepegöz Kıyası* (*Tepegöz Tepesi*)'nin, tek gözlü dev Tepegöz'ü konu edinen efsanelerle ilgili olduğu düşünülebilir (Margulan, 2000: 141-142). Yani, Tepegöz'e dair hatıralar ve anlatılar, Orta Asya'daki yer adlarına, Türklerin anayurduna da yansımıştır. Bu durum Tepegöz tipini eski Türk tarihi ve coğrafyası ile ilişkilendirmektedir.

Halık Guseynoviç Köroğlu'ya göre, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da görüldüğü gibi Oğuzların tek gözlü dev hakkındaki efsanesi ayrıntılı bir konuyla epik anlatıma dönüşmüştür: Canavarın doğumu, onun büyümesi, Oğuz iline karşı saldırısı. Daha sonra deve karşı savaşacak olan kahramanın çocukluğu ve kökeni hakkında anlatılanlar kahramansı destan için karakteristiktir. Tek gözlü hakkındaki Oğuz efsanelerinin erken dönem parçalarına bakılarak bu konunun iskeletini Oğuzların Orta Asya'dan getirmiş oldukları söylenebilir. Depegöz hakkındaki konu Oğuz kökenli olup gerek kendi aralarına girmiş gerekse diğer eski Türk destanlarıyla paralellikler taşıyan bütün varyasyonların pek çok ayrıntısı bunu kanıtlamaktadır. Türk dilli halklarda tek gözlü dev tipi toplum yapısının gelişmesine göre çeşitli türlerde gelişmiştir. İnsan yiyen dev hakkındaki düşünce ilkel toplum düzeyinde olup avcılıktan hayvan yetiştiriciliğine geçen Türk halklarının geçiş döneminde oluşmuştur. Kazak varyantının başkahramanı, kendi karşıtı tek gözlü devi yenen, onun hayvanlarıyla bile ilgilenmeyen avcı oluşu bunu göstermektedir. Depegöz tipinin son şekli ise Oğuzların hayvan yetiştiriciliği düzenine tam anlamıyla geçiş döneminde oluşmuştur. Oğuzların yeni yurdundaki tarihi şartlar, onların komşularıyla olan karşılıklı ilişkileri Depegöz'e pek çok arkaik elementin yerine geçen yeni çizgiler vermiştir ki, o artık Kazak varyantındaki fantastik güçlerle donanmış barışçı çoban-dev değil, bütün Oğuz ili ülkelerine korku salan bir hayduttur. Böylelikle, henüz 7.-8. Yüzyıllarda Bizansla Oğuzların sıkı ilişkide bulunmalarına karşın Depegöz adlı tek gözlü Oğuzun *Odissiya*'nın polifeminin etkisi altında şekillendiği de şüphelidir. Çeşitli halkların destanlarında benzer tipolojik gelişimler olmuştur. Fakat Herodot'un doğudaki epik menkıbede geç dönemde şekillenen tek gözlü dev tipinin doğudan Eski Yunan'a geçtiği tezi de göz ardı edilemez (Köroğlu, 1994: 49-52). Halık Köroğlu'nun belirttiğine göre, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy, tek gözlü devin hikâyesine, yani mitolojiye dayandığından dolayı Korkut Ata Destanları'nın en başında yer alması gerekmektedir (Konıratbayev, 2000: 163). Halık Köroğlu'nun Tepegöz tipinin tarihin derinliklerine uzanan mitolojik-efsanevi kökleriyle ilgili olan bu görüşleri oldukça değerlidir ve bu tipin ne kadar eski bir tarihe sahip olduğunu da yansıtmaktadır.

Avelbek Konıratbayev'in yazdığına göre, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy, Sirderya bölgesinde ortaya çıkmış olup, destandaki mitolojik unsurlar Sakalar (İskit) dönemine uzanmaktadır. Tek gözlü devlerle ilgili efsane, çok eski dönemlerden, Sibiryaya (Saka) kavimlerinden kalan bir mittir. Sibiryaya halklarında tek gözlü dev *Visu* olarak geçmektedir. Kırgızlarda da Tepegöz'le ilgili masallar vardır (Konıratbayev, 2000: 162-163). Avelbek Konıratbayev'in bu tespitleri oldukça önemli olup, Tepegöz tipinin eskiliğine ve Türk halkları ve dünya halkları arasındaki yaygınlığına da ışık tutmaktadır.

Emel Esin'e göre, Dede Korkut anlatılarının çok eski olduğu kabul edilirse, bu destanların tasvirlerini ilk göçebelerin sanat eserlerinde görmek mümkündür (Esin, 1978: 5). Emel Esin'e göre, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da, çoban ile kuş-kadın Perri'nin oğlu Depegöz hikâyesinde, İslam ile eski dinlerin inançları arasındaki çekişmenin yankıları hissedilir gibidir. Kuş-Kadın Perri, Budist mitolojinin semavi şarkıcıları, insan başlı kuş şeklinde temsil edilen *kinnara* masallarını anımsatmaktadır. Esasen, Mani dinine ait bir Türk yazmasında da, periler hatunu, *Periken* adlı bir efsanevi kişi geçiyordu bile. Depegöz ise, yine Budist Türk edebiyatında ve sanatında çok görülen, dev boyda, alını ortasında bir üçüncü gözü olan, insan yiyici yeklerin ve onlara belki prototip oluşturan, kadim göçebe ve Türk mezar taşlarındaki ruh tasvirlerinin hatırası olsa gerektir. Dede Korkut Destanları'ndaki münacatlar ise, bu korkunç tasavvurlardan kaçan insanın, her tasavvurdan münezzeh, koruyucu ve rahim Allah'a sığınmak için yakarmasının ifadesiydi (Esin, 1978: 159). Emel Esin'in söylediğine göre, Orta Asya'da yaygın efsanevi şekillerden insan başlı arslan ve Budist masallarında *kinnari* denen ve Manihai metinler ile Dede Korkut'ta *Periken* ve *Perri* adını alan şekle tekabül eden kadın-başlı kuş da Hakani Türk (Karahanlı) sanatında devam etmiştir (Esin, 1978: 169). Kara-Deniz kuzeyinde bir Peçenek Oğuz mezarından çıkan tunç tokalar da insan başlı arslan şekli görülmektedir (Esin, 1978: 338). Fergana'da bulunmuş, *Hakani Türk* (Karahanlı) devrinden tunç tepside, Budist *kinnari* şeklinden gelişmiş ve Dede Korkut'ta *perri* denen kadın-başlı kuş tasviri bulunmaktadır (Esin, 1978: 352). Tirmiz'de ve Argu'da bulunmuş üzerinde bir çift kadın-başlı arslan görülen, *Hakani Türk* (Karahanlı) devrinden kalan tunç aynalar vardır (Esin, 1978: 353). Emel Esin'in bu tespitleri oldukça değerlidir.

Buradaki insan-arslan karışımı varlığın Arslan Çocuk Hikâyesi'ni ve Dede Korkut'taki Basat'ı akla getirdiğini ekleyelim. Eski Türk coğrafyasında ortaya çıkarılan veya gelecekte ortaya çıkarılacak olan birçok arkeolojik buluntunun, başta Dede Korkut olmak üzere Türk destanları ve mitolojisiyle ilişkili olabileceği; destan araştırmalarının sadece eldeki destan

metni ile sınırlı olmadığı; aynı zamanda tarih, arkeoloji, dil, edebiyat, kültür, sanat, coğrafya, kimya vb. birçok bilim dalı ile yakından ilişkili olduğu bilinmelidir. Araştırmacılar bu hususları göz önünde bulundurarak, kendisini birçok alanda yetiştirmeli, birçok bilim dalı ile yakından ilgili olmalıdır. Bugün henüz Dede Korkut, Türk destanları ve mitolojisi ile ilişkisi ortaya konulmamış pek çok arkeolojik buluntu olsa gerektir.

Kamal Abdulla'nın yazdığına göre, Basat'ın üzerinde Oğuz toplumunun geçtiği değişik gelişme aşamalarını izlemek mümkündür; kadim Oğuzların doğayla karıştıkları zaman, doğanın içinden çıkan, yeni insan ilişkileriyle toplum içi ilişkilerin yarattığı zaman; birinciden ikinciye geçiş, özellikle mitolojik bağlamda estetik olarak Basat tipine yansımıştır (Abdulla, 2015: 259-260). Böylece Basat tipinin Oğuzların/Türklerin binlerce yıllık gelişim sürecinin bir yansıması olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Oğuzların/Türklerin doğa ile içli dışlı yaşadıkları mitolojik dönem, yavaş yavaş medeniyete geçişleri ve medeniyet kurdukları dönem Basat tipine yansımıştır. Nitekim Aybek ed-Devadari (ö: 1336)'nin 1310 yılında tamamladığı, içerisinde *Ulu Han Ata Bitiği*'nin özetini verdiği *Dürerü't-Tican ve Gurerü Tevarihi'z-Zaman* adlı eserindeki Alp Kara Aslan Belceği tipinde de bu geçiş ayrıntılı bir şekilde görülmektedir.

Fuzuli Bayat'ın belirttiğine göre, Dede Korkut Kitabı'ndaki bir iki olay hariç geriye kalan bütün savaşlar, mecliste oturma, toy, av, düğün sahneleri vb. gerçeklik ve tarihi coğrafi anlam taşımakta olup, Oğuz İli'nde sihir, olağanüstü olaylar ve nesnelere oldukça azdır. Ancak Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da, Tepegöz'ün sihirli yüzüğü, ağaçta asılı sihirli kılıç, vücuduna ok, kılıç işlememesi, peri kızı vs. istisna oluşturmaktadır (Bayat, 2016: 150-151). Fuzuli Bayat'ın bu görüşleri değerlidir. Bu durum Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un mitolojik köklerini yansıtmaktadır. Dede Korkut'taki birçok boy, tarihi bağları güçlü olan anlatılardır. Özellikle daha geç bir dönemde ortaya çıkmış olan, Bayındır Han ve Salur Kazan etrafında gelişen destanların tarihi bağları güçlüdür. Ancak Dede Korkut'taki tarihi en eski anlatılar olan Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu ile birlikte Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un tarihi bağları zayıf, efsanevi-mitolojik yönleri güçlüdür. Bu durum bu iki anlatının binlerce yıl öncesine uzanan mitolojik köklerinin bir yansımasıdır.

Naciye Yıldız'a göre, Türklerin çok eski zamanlarından kalan olumsuz tek gözlü devler ile ilgili anlatıları Türk destan geleneği içerisinde o kadar kökleşmiştir ki, İslami destanların içinde de kendilerine yer bulmuşlardır (Yıldız, 2010: 42).

Mundy, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da, bazı sorunlara, kurgu ve yapısındaki uyumsuzluk, kopukluk ve mantıksızlıklara dikkat çekmiştir. Bu sorunlar şunlardır: 1) Basat'ın çocukluğu anlatılmamış, birdenbire tanınmış kahraman olarak sahneye çıkmıştır. 2) Basat'ın ad

alması diğer anlatılardakine uymamaktadır. 3) Basat yaşça büyük olmasına rağmen, Aruz onu Tepegöz'le birlikte büyötmek istemiştir. 4) Basat, Oğuz toplumunun başına gelen felaketlerden habersizdir. 5) Tepegöz'ün öldürölme şekli inandırıcı değildir (Güvenç, 2014: 61-63'ten aktaran İneyet, 2015: 8). Mundy'nin bu tespitleri oldukça önemlidir. Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da bazı çelişkiler ve tutarsızlıklar vardır.

Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'daki bazı uyumsuzlukların nedeni; binlerce yıl öncesinden gelen, kökeni eski Türk kamlarının/şamanlarının kötü ruhlarla mücadelesini anlatan mit, inanış ve efsaneler (Tepegöz), tarihi süreç içerisinde kuşaktan kuşağa aktarımlarda, eski Türklerdeki aslan tarafından büyötülen çocuk hakkındaki efsane (Arslan Çocuk Hikâyesi) ile kaynaşmış, bu kaynaşma da Basat adlı bir kahramana ve Dede Korkut Oğuzlarına uyarlanmış, böylece altyapısında birçok mit, inanış, efsane ve tabakayı bünyesinde barındıran Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy ortaya çıkmıştır. Tarihi süreç içerisinde bütün bu unsurların tam olarak kaynaşamaması nedeniyle de hikâyede çeşitli boşluklar ortaya çıkmıştır (Eyüboğlu, 2019: 243). Tarihi süreç içerisinde toplumda yaşanan değişimler destanları da etkilemiş, destanların alt tabakası ile üst tabakası arasında bazı çelişkiler ortaya çıkmış, bu değişimler tiplere de yansımıştır (Eyüboğlu, 2021b: 90).

Bi Xun'a göre, Abdülkadir İnan'ın dikkat çektiği gibi, yer su ilahının temsilcisi dağ olup ona inanma ve tapmalar, genellikle yüce dağ ve mağaralara inanma ve tapma adı altında toplanmıştır. Dolayısıyla, yüce dağ ve mağaralara tapma Şamanlıkta çok önemli bir konu olmuş, yüce dağ ve mağaralar tapınma aracı olarak eski efsanelerde çok güçlü bir Tepegöz şeklinde ifade edilmiştir. Sonraki Kazak halkına göre, Tepegöz insan şeklinde olup, çok uzun boylu ve insanüstü güce sahip, sadece alnında parlayan bir tek gözlü ve işi insanları yemek olarak tasvir edilmiştir. Dede Korkut Kitabı'ndaki Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy ise bugün Tepegöz'le ilgili bilinen en mükemmel efsanedir ve eskiye ait Tepegöz destanıdır. Bu tür Tepegöz efsaneleri Çin'deki Altay dil ailesine mensup milletler arasında çok yaygın olup, hatta doğudan Avrasya'yı aşarak Yunan efsanelerine girmiştir. Günümüze kadar gelen Altay dil ailesine mensup milletlerin sözlü anlatı eserlerinde, Tepegöz'e rakip kahramanın adına genellikle *Mergen* sözcüğü eklenir ki, bu sözcük, Altay dil ailesine mensup milletler için ortak bir arkaik kelimedir. Türkçe konuşan halkların efsanelerine göre, eskiden Yurgin adında bir yer ilahı olmuştu, Yurgin'in oğlu olan Mergen ise av ilahıdır. Kahramanın adına eklenen *Mergen* bu kahramanların aslında ilkel balık avcılığı dönemindeki efsane kahramanları olduklarını göstermektedir. Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'daki kahraman Basat'ın aslan tarafından

beslenip büyütülmesi ve yarı insan yarı hayvan görünümünde olması da onun ilkel döneme ait bir ilah olduğunu göstermektedir (Xun, 2000: 472-477).

Bi Xun'un belirttiğine göre, Çin'in kuzeydoğusunda yaşayan Evenkiler arasındaki Mergen'in Tepegöz'le olan mücadelesi ve Kazak Türklerindeki Alik Mergen'in Tepegöz'ü yok edişi vb. rivayet ve hikâyeler, Tepegöz'ün ve onunla ilgili hikâyelerin eskiliğini, balık avcılığı döneminin ürünleri olduklarını göstermektedir. Tepegöz ise ilkel insanların dağlara ve kaya mağaralarına tapmalarını anlatmak için kullanılmıştır. Altay dil ailesine mensup milletlerin atalarına göre, yüce dağların tepelerindeki mağaralarında Tepegöz yaşardı, onun için bu milletlerin Tepegöz'le ilgili anlatılarında, Tepegöz anlatılırken hemen hemen hepsinde onun yüce dağların tepelerinde saklandığı veya yüce dağ tepelerindeki kaya mağaralarında gizlendiğinden bahsedilmektedir. Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy, Tepegöz'ün ortaya çıkışının eski dönemdeki yüce dağ ve mağaralara tapmayla doğrudan ilişkili olduğunu göstermekte ve eski dönemde yaygın olan dağa tapınma ve ibadet etme adetini ifade etmektedir ki, yüce dağ ve mağaralara tapma Şamanlığın önemli konusudur (Xun, 2000: 472-477).

Bi Xun'un bu önemli tespitleri Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un ve Tepegöz tipinin tarihi eskiliğini, binlerce yıl öncesine uzanan mitolojik-efsanevi köklerini, Şamanik temellerini yansıtmaktadır. Dede Korkut Oğuznameleri'ni anlatan Korkut, ozanlığının yanında Kam/Şaman'dır. Bunun da etkisiyle anlattığı destanlarda birçok kahramanın Şamanistik yönleri belirgindir. Örneğin; Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'da, olacak gelişmeleri önceden rüyasında gören, bu rüyayı kendisi yorumlayarak önlem alan Karacuk Çoban'ın mistik yönü oldukça güçlüdür. Karacuk Çoban'ın bu mistik yönü, eski Türk kamlarını/şamanlarını anımsatmaktadır (Eyüboğlu, 2021: 152).

Eski Türklerin yaşamında ve inanışlarında dağ kültürünün ne kadar önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir ve bu konuda yapılmış birçok çalışma vardır. Eski Türklerin ünlü Tanrı Dağları ve en yüksek zirvesinin Han Tengri (Han Tanrı) adını taşıması da dağ kültürünün bir yansıması olsa gerektir. Dede Korkut'ta da eski Türklerdeki dağ kültürünü ve önemini yansıtan çok sayıda unsur vardır. Dede Korkut'ta; Aladağlar, Karadağlar, Kazılık Dağı ünlü dağlardır. Tepegöz tipinin Altay halkları arasındaki yaygınlığı ve ilkel insanların dağa, mağaralarına ve kayalarına tapmalarıyla, balık avcılığı dönemiyle ilgili oluşu da Tepegöz tipinin ve Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un binlerce yıllık eskiye giden mitolojik-Şamanistik köklerinin bir yansımasıdır. Binlerce yıl öncesinden gelen mitolojik-Şamanistik inanışlar, tarihi süreç içerisinde, tarihi olaylardan da etkilenecek şekilde şekillenmiş, destanlaşma sürecine girmiş ve mevcut görünümüne evrilererek Dede Korkut Kitabı'na yansımıştır.

Moğolistan'ın önemli bir kesimi tarihin eski devirlerinde sularla kaplıydı. M.Ö. 100 binlere kadar tarihlenen Hovd bölgesinde çeşitli boyalarla yapılmış mağara resimlerinde ördekler ve bazı su hayvanlarının tasvirleri görülebilmektedir. Bir zamanlar Moğolistan'ın orta güneyinde, yani en azından Gobi Çölü tarafında M.Ö. 100 binler civarında denizle veya suyla ilgili kaynaklar vardır (Taşağıl, 2017: 86). Çin kaynaklarında *Hanhay* yani *kuru deniz* diye bir tabir vardır. Bu tabir genelde Gobi Çölü için kullanılmıştır (Taşağıl, 2017: 33). Prehistorik yani tarih öncesi çalışmalar açısından Moğolistan çok önemli tarihi kaynaklara ev sahipliği yapmaktadır. Tarih öncesi devirlerde ırmakların, göllerin hatta bir iç denizin var olduğu ama bunların daha sonra değişerek Gobi Çölü'ne dönüştüğu görülmektedir. Özellikle buranın batısındaki Bombogor'dan batıya giderken Gobi Çölü'nün bittiği yerde bulunan Gurvan Mandal bölgesinde bu durum farkedilmektedir. Burası Gobi Çölü'nün bitip Hangay Dağları sırtlarının başladığı noktadır. Burada özellikle ırmak yataklarında kumlar akmaktadır, daha doğrusu bir zamanlar ırmak olarak akan su yatakları daha sonra kum haline dönüşmüş ve çölümsü bir durum oluşmuştur. Bu durum çok ilginçtir. Hatta kimi zaman buralarda, örneğin 2012 yılında, küçük bir dere gibi suyun aktığı da görülebilmektedir. Bölgede özellikle dağlarda karşılaşılan deniz kabukluları ve diğer kalıntılar, yani denizle ilgili malzemeler bölgenin eskiden sularla kaplı bir alan olup sonradan iklim değişimleri veya değişik jeolojik hareketlenmeler sonunda şekil değiştirerek bugünkü hale geldiğini göstermektedir (Taşağıl, 2017: 77).

Avrasya'da paleoklimatolojik kronoloji araştırmalarına göre M.Ö. 10.000 yılı dolaylarında *Buzul Çağı* (Pleistosen) sona ermiş, *Holosen* diye bilinen ılıman iklim dönemi başlamıştır (ICS 2015'ten aktaran Maksudov, 2018: 88). *Holosen* döneminin başlamasıyla Avrasya'nın kuzey bölgelerini kaplayan buzullar eriyerek kutuplara doğru çekilmiştir (Mayewski, 2004'ten aktaran Maksudov, 2018: 88-89). Orta Asya'nın Sırderya (Seyhun) ve Amuderya (Ceyhun) nehirleri arasındaki bölgede gerçekleştirilen paleoklimatolojik araştırmalar M.Ö. 8000 yılı dolaylarında buradaki tundra tipindeki soğuk ve kurak iklimin yerini ılıman ve yağışlı bir iklime bıraktığı anlaşılmıştır. Paleoklimatolojide *Levlekan plüvyali* diye adlandırılan bu ılıman ve yağışlı dönem M.Ö. 3000 yılı dolaylarına kadar devam etmiştir (Trofimov, 2003'ten aktaran Maksudov, 2018: 89). Böylece M.Ö. 8000'lerden başlayarak Orta Asya'da havanın ısınması ve yağışların artması sonucunda düzlük bölgelerde birçok tatlı sulu çay ve göl, otlak-mera ve bataklık, dağ yamaçları ve nehir kenarlarında da ormanlar oluşmuştur (Vinogradov, 1975'ten aktaran Maksudov, 2018: 89). M.Ö. 8000-M.Ö. 3000 yılları arasında

yaklaşık beş bin yıl boyunca devam eden bu ılıman ve yağışlı dönemden (Levlekan plüvyal) sonra *Töbelek kuraklığı* olarak bilinen yeni bir dönem başlamıştır. M.Ö. 3000'lerde başlayan *Töbelek kuraklığı* döneminde Orta Asya'da hızlı bir şekilde çölleşme görülmüştür. Bunun sonucunda çay ve göller kurumuş, otlak-meralar, bataklıklar ve ormanlık alanlar hızlıca azalmış, onların yerinde ise kumluklar oluşmuştur (Murzayev, 1958'den aktaran Maksudov, 2018: 89). Böylece paleoklimatoloji araştırmaları M.Ö. 8000'lerden bu yana Orta Asya'da tarımla ve hayvancılıkla uğraşmak için elverişli, doğal ve ekolojik koşulların oluştuğunu göstermektedir (Maksudov, 2018: 89).

M.Ö. 12000-M. Ö. 10000'li yıllar civarında dünyadaki son büyük buz devri bittiğinde, Avrupa ve Asya kıtalarının kuzey kesimlerini kaplayan ve Asya'nın yüksek kesimlerinde de görülen birçok büyük buzul erimeye başlamış, böylece geride sulak alanlar, göller ve ırmaklar oluşmuştu. İklimin ısınmasına paralel bir şekilde bu sulak alanların çoğu zamanla ortadan kalkarak irili ufaklı göl, ırmak veya çöl, bozkır haline gelmiştir. Orta Asya'da, özellikle Baykal Gölü çevresinde yapılan arkeolojik araştırmalarda çok sayıda, olta ucu, mızrak vb. bulunmuştur ki, eski devirlerde bu bölgedeki avcı-toplayıcı kavimler arasında balıkçılığın yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle Tepegöz'le ilgili anlatılarda geçen bu unsurlar, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un köklerinin çok eski devirlere uzandığını göstermektedir (Eyüboğlu, 2019: 467-468).

Hasan Savaş'ın yazdığına göre, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da, Tepegöz, mitik bir tiptir. Hikâyenin başından itibaren olaylar gerçeküstü bir anlatımla verilirken, Tepegöz'le birlikte olaylar daha da mitolojik düzleme uygun bir hal almıştır. Saru Çoban'ın bir su perisi ile cinsel ilişkiye girmesi sonucunda doğan Tepegöz, esasen cinsel bir yasağın çiğnenmesi üzerine Oğuz toplumunun başına bela olmuştur. Mit, kendi sınırlarını korumak için Oğuz kavmine insan yiyen bu tek gözlü yaratığı göndermiş ve koyduğu sınırların çiğnenmesi durumunda neredeyse yok olmaya kadar gideceklerini hikâyenin altyapısında vermeye çalışmıştır. Tepegöz'ün insan eti istemesi ilginçtir. İkel toplumlarda veya bazı ruhsal bozukluklarda görülen bu yamyamlık durumunun, hikâyedeki geçmiş bir geleneğin izleri olduğu söylenebilir. Fakat, mitin kendisini modern bir düzleme oturtma çabasına karşılık bu eski gelenek, Tepegöz'ün ölümü ile hikâyenin büyülü mekânında, mağarada yasaklanmıştır. Bir su kenarında doğmuş olan Tepegöz, ilkel bir ana rahmi olan mağarada yok olmuştur. Bu epizot, Tepegöz'ün yaratılan mitik bir kaosun içerisine sürüklendiğini göstermektedir. Kaotik bir düzenin temsili olan Tepegöz, kendi karmaşası içerisinde yok olmuş, yani insanüstü bir varlık olarak, olağan kozmogoni ve eskatoloji anlatmalarının tam tersi bir mekânda doğup ölmüştür. Tüm bunlara

rağmen, Tepegöz'ü Oğuz toplumundan ayrı tutmak, mülkiyetinin Oğuz kavmine yabancı olduğunu ileri sürmek, duygusal bir yaklaşım olur. Tepegöz, anlatmalarda Oğuz kavminin asli bir üyesi olup, bilimsel açıdan da Türklerin mitolojik bir yaratımı olduğu söylenebilir (Savaş, 2018: 359).

Hasan Savaş'ın belirttiğine göre, Oğuz kavminin cinsel bir yasağı çiğnemesi üzerine ortaya çıkan Tepegöz, mitin cezalandırma mekanizması olarak ortaya çıkmıştır. Tepegöz ile karşılaşan Oğuz kavmi, yok olmamak için, herhangi bir tanrı ya da ruha kurban sunar gibi her gün iki insan ile beş yüz koyun sunmaktadır ki, bu sunumlar bir kurban ritüeli niteliğindedir. Çünkü Oğuzlar, kendilerini yok etmek için karşılarına çıkan Tepegöz felaketinden kurtulmak için bu türlü kurban uygulamalarına başvurmuşlardır. Günümüzde de Anadolu'da, kazadan, beladan kurtulmak için kurban sunumu geleneği görülmektedir. Bu prensibin genel kurban ritüelinin en temel öğeleri arasında olduğu söylenebilir. Herhangi bir yaratım özelliği olmasa da Tepegöz insanüstü, tanrısal özelliklere sahip bir tiptir. Bu nedenle herhangi bir cezadan kaçınmak için kurban verilmesi dini bir zorunluluğu da beraberinde getirmektedir. Kurbanın içeriğine bakılınca, korku, kirlenmişlik, istek, arzu gibi olgular fark edilebilir. Basat Tepegöz'ü Öldürdüğu Boy'daki insan kurbanları yeniden yaratılış ya da kaosun ortadan kaldırılması için verilen birer bağış niteliğindedir olup, Tepegöz'e sunulan iki insan ve beş yüz koyun, Oğuz kavminin korku ve suç işleme ediminin sonucu olarak verilmektedir. Bu hikâyede görülen bu insan kurbanları Türklerin hikâyevi anlatmalarının bir sonucu olarak görölse de tarih içerisinde var olmuş bir gelenek bu anlatılara yansımıştır. Tarihöncesi dönemlerden kalan bir geleneğin yansımaları olarak Tepegöz'e sunulan bu insan kurbanları, Türk kültürünün şahsi malzemeleri olup, Tepegöz'ün milli olması, bu anlatmada görölmesi, insan kurbanı fenomeninin varlığını göstermektedir. Fakat Tepegöz'ün ölümüyle birlikte insan kurbanı da son bulmuştur. Bu durum dini anlatılarda görülen İbrahim peygamberin oğlunu Tanrı'ya kurban etmesinde de görülmektedir ki, en değerli varlığı olan oğlunu kurban ederken gökten inen bir koç ile insan kurban edimi sonlanmıştı. İki anlatmada da kapalı bir yeniden doğuş ve canlılık fikri vardır. Sami toplumlarında gökten inen koçla yasak edilen insan kurbanı, Oğuz toplumunda Basat'ın Tepegöz'ü öldürmesi epizodu ile son bulmuştur. Basat Tepegöz'ü Öldürdüğu Boy'da, Tepegöz, Oğuz toplumuna bir ceza iken, gelecek kuşaklara bir görenek olmuştur. Esasen Tepegöz, Oğuz toplumunun çiğnediği yasak üzerine diyet olarak kurban isteyen mitin karanlık bir görüngüsü olup, değişen şartlar ile toplumu medeni sınırlara çekmeye çalışan mit, hem insan kurbanını toplumsal bir yasak haline dönüştürmüş hem de yasak ilişkinin sonuçlarını Oğuz kavmine

göstermiştir. Bazı ilkel topluluklar açısından dini bir zorunluluk olarak uygulanmış insan kurbanı ritüeli, zamanla değişen şartlar ve medenileşme yolunda atılan adımlar sonucunda yasaklanmıştır. Bu yasaklama, Sami toplulukları için İbrahim peygamberin oğlunu kurban vermesi ile ilgili anlatma aracılığıyla, Türkler için ise Basat'ın Tepegöz'ü öldürdüğü anlatma aracılığıyla gerçekleşmiştir (Savaş, 2018: 359-361). Hasan Savaş'ın bu tespitleri oldukça değerli olup Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un ve Tepegöz tipinin tarihin derinliklerinden gelmesinin bir yansımasıdır.

Dede Korkut'ta bununla ilgili benzer başka örnekler de vardır. Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy'daki bir örnek bu dönemlerin silik izlerini taşıyor olabilir. Bir insanın özellikle de çok sevdiği başka bir insan için kendisinin kurban olacağını söylemesi belki de bu eski devirlerin bir kalıntısıdır. Hatta Türk tarihinde, özellikle Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda ve Kazakistan'daki Korkut efsanelerinde de görülen “*can yerine can*” motifi de eski devirlerdeki bu durumun bir yansıması olabilir. Tepegöz gibi kötü ruhları yatıştırmak için onlara insan veya hayvan olarak kurban sunumu tarihte birçok toplumlarda görülmüştür. Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy'da, üzerlerine düşman gelirken, Uruz, babası Kazan'a şöyle demiştir: “*A beg baba, eşidürem, / Amma Arafatda erkek kuzı kurban için, / Baba ogul kazanur ad için, / Ogulda kılıç kuşanur baba gayretiçün, / Menüm de başum kurban olsun senüniçün*” (Tezcan ve Boeschoten, 2001: 100-101).

Tarihi kaynaklarda, birçok antik toplumlar gibi eski Türklerde de tanrıya/tanrılara, çeşitli ilahi varlıklara insan ve hayvan kurban edildiğine dair bilgiler vardır. Kaynaklarda hayvan kurbanına dair örnekler çoktur. Burada Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da olduğu gibi eski Türklerdeki insan kurbanına yönelik bazı örnekler vereceğiz:

Lev Nikolayeviç Gumilev'e göre, yapılan arkeolojik araştırmalara göre, bronz çağında, bütün Güney Sibirya'da, ölen kadınların veya odalıkların, kocanın mezarına gömülmesi şeklinde bir adet olduğunu ortaya koymuştur. Mezarlarda kurban edilen erkeklerin cesetlerine de rastlanmıştır (Gumilev, 2002: 49). İskitlerdeki hayvan ve insan kurbanına yeri geldiğinde değineceğiz. Lev Nikolayeviç Gumilev'in araştırmalarına göre, Hunlar (Hsiungnu/Xiongnu), ahirete inanıyorlar ve öbür dünyayı, bu dünya hayatının bir devamı olarak görüyorlardı; bu yüzden de ölen kişi, öbür dünyada üşümesin diye, çift tabut içine konularak defnediliyor, simli kumaşlara ve süslü kürklere sarılıyor, öbür dünyada kendisine hizmet etsin diye, dostlarından ve odalıklarından birkaç yüzü kurban ediliyordu. Fakat bu adet, sadece yabgu ve üst düzey beyler için uygulanıyordu, her ölü için insan kurban edilmezdi (Gumilev, 2002: 115). Savaşçı kurban edilmesi konusunda ise cesur savaş esirleri seçilir ve ruhların kurbanı büyücünün

elinden istediklerine inanılırdı (Biçurin, 1950/I'den aktaran Gumilev, 2002: 115). İnsan kurban edilmesinin Sibiryaya Hun dini akımlarıyla bağlantıları vardı. Bu dini inanç sistemi, tek tanrılı değildi ve sınırlı bir alanda yaşayan kötü ruhlu iblislere de belli oranda saygı gösterilirdi (Gumilev, 2002: 114-115). Kıtanlar'da uygulanan bir adete göre, düşman bir ülkeye savaşa gidilirken, kendi günahkâr atalarının ruhu için *kefarete kurbanı* getirilir ve bin okla oklanırdı. Savaş bittikten sonra ise düşmanlardan biri *şükran kurbanı* olarak getirilir ve ruhu kurban edilirdi (Gumilev, 2002: 49). Aynı adet M.Ö. 2. yüzyılda Hunlar'da da vardı (Biçurin, 1950/II'den aktaran Gumilev, 2002: 115). Çin kaynaklarından Han-şu kaydına göre, Hsiung-nular'da (Hunlar/Xiongnu), tutsak askerleri kurban etme geleneği bulunuyordu. M.Ö. 1. yüzyılda Hunlar'ın yanlarında bir yıldan fazladır yaşayan Çinli General Le Kwang-le, kurban geleneklerini öne süren Hunlu bir falcının (din adamı) etkisi ile tutuklanmış ve parçalanarak kurban olarak sunulmuştu. Fakat daha sonradan bu yüzden topraklarına ve insanlarına felaketler geldiğini düşünen Hun hükümdarı Şen-yu, general için bir tapınak yaptırmıştı (Gordon, 1966: 93, fr.10'dan aktaran Çeşmeli, 2016: 25).

İbn Fadlan, 921 yılı yazında Bağdat'tan yola çıkmış, 922 yılı ilkbaharında Üst-Yurt'taki Oğuzları ziyaret etmiş, Peçeneklere, Başgırtlara uğramış, 922 yılında yaza doğru İtil Bulgarlarını ziyaret etmişti. İbn Fadlan, İtil Bulgarları hakkında şöyle demiştir: “*Cevval, bilgili bir insan görürlerse, “Bu kişinin rabbimize hizmet etmesi gerekir” derler. Onu alırlar, boynuna bir ip geçirirler, bir ağaca asarlar. İp kopup parçalanıncaya kadar orada kalır*” (Şeşen, 2010: 31; Koestler, 2010: 36).

Hatta İbn Fadlan buna bir örnek de vermiştir. İtil Bulgarları hükümdarının tercümanının İbn Fadlan'a anlattığına göre, Sindli (İndüs vadisinden) Bulgar ülkesine gelip bir süre hükümdarın hizmetinde bulunan cevval, zeki bir kişi, bir ormanda yüksek bir ağacın başına bağlanıp öylece bırakılmıştır (Şeşen, 2010: 31). Zeki Velidi Togan, bununla ilgili olarak bir Tatar atasözünü hatırlatmıştır: “*Fazla şey bilersen seni asarlar, pek alçak gönüllüysen üstüne basarlar*” (Togan, 1939: 50'den aktaran Koestler, 2010: 36). Zeki Velidi Togan'a göre, İbn Fadlan'ın amacı, iki zeki insanın nasıl öldürüldüklerini anlatmak değil, bir putperest geleneği hakkında bilgi vermektir; insanı kurban etme geleneği. Bu olayda insanlar arasında en üstün olanlar seçilip tanrıya kurban edilmektedir. Herhalde bu kurban edilme işlemi, sıradan yurttaşlar tarafından değil, Bulgarların tabipleri/doktorları, yani Şamanları, din adamları gerek o toplumda gerek başka toplumlarda ölüm kalım sorunlarını denetleyen sınıf tarafından uygulanmaktadır. İbn Rusta'nın anlattıklarına göre, Rus toplumunda da tabipler istedikleri

insanın boynuna ilmik geçirip, Tanrının gazabını yumuşatmak için anıt ağaca asabilme hakkına sahiptiler ki, işlemleri bitirince “*Bu Tanrıya sunulmuş bir kurbandır*” diyorlardı (Togan, 1939: 50'den aktaran Koestler, 2010: 37). Arthur Koestler'e göre, bu insan kurban etme geleneği Hazarlar'da da uygulanmıştır. Krallık dönemleri sonunda kralların da törenle öldürülmesi, bu geleneğin bir parçası olsa gerektir (Koestler, 2010: 37).

Eski Türklerde, İtil Bulgarlarında görülen, kurban edilen kişinin bir ağaca asılması, Kamlık/Şamanizm'deki ağaç kültüyle ve kanın kutsallığıyla, kişinin kanının akıtılmadan öldürülmesi inancıyla ilgili olmalıdır. Zekâ ve zekilik kişiden kişiye değişebilecek subjektif bir kavramdır. Bu uygulamanın ayrıntıları, işin arka planı yeterince bilinmemektedir. Ancak anlaşılıyor ki, tarihte birçok kez örneği görüldüğü gibi, eski Türklerde, nüfuzlu belli kişiler, din adamları Kamlar/Şamanlar ile işbirliğine girerek, kendilerine muhalefet eden ve çıkarları/rantları örtüşmeyen bazı kişileri, dini kavramları ve kutsalları kullanarak ve sömürerek, Tanrı'ya/Tanrı'lara kurban adı altında ortadan kaldırıyorlardı. İbn Fadlan'ın bir süre hükümdarın hizmetinde bulunan Sindli bir kişinin, bir anlamda idam cezası gibi, asılarak ortadan kaldırılması ve bunun dini bir kılıfla örtülmesi ayrıntılarda birçok politik oyunlar olduğunu yansıtmaktadır.

Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu ile birlikte Dede Korkut Kitabı'ndaki en eski hikâyeler olarak Türklüğün en eski devirlerine ait olup, en eski devirler/M.Ö. 30.-20. yy. - M.Ö. 6.-M.Ö. 5. yy. arasındaki geniş bir dönem içerisinde ortaya çıkmıştır. Basat'ın aslanlar tarafından büyütülmesi, Dede Korkut tarafından ona insan olduğunun hatırlatılması, insanın doğa ile içli dışlı olan eski yaşamını, medenileşmesini ve doğadan kopuşunun ilk zamanlarını yansıtırken; Tepegöz'ün mağarada yaşaması ise henüz konar-göçerliğin yeni yeni ortaya çıkmaya başladığı, eski mağara ve küçük köyler devirlerini yansıtmaktadır. Hikâyede, göçler sırasında çeşitli hataların yapılması, örneğin, çobanın peri kızına saldırması, göç sırasında çocuğun düşürülmesi, yine bir göç sırasında Tepegöz'ün bulunması vb. olaylar, henüz mağara ve küçük köyler döneminden konar-göçerliğe atılan yeni adımların, bu alanda fazla bir tecrübesi olmayan, yeni yaşam biçimine uyum sağlamaya çalışan insanların yaşadığı tecrübelerin bir yansımasıdır. Tarihin az bilinen bu erken dönemlerinde henüz bildiğimiz anlamda gelişmiş bir devlet kavramı olmayıp, devletin en ilkel şekilleri, dağınık ve yeni oluşmaya başlayan ilkel kabileler görülüyor; mağara ve küçük köylerden konar-göçerliğe geçiş süreçleri yaşanıyor. Türklerin ve atalarının geçirdiği bütün bu gelişimler, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'a yansımıştır (Eyüboğlu, 2019: 246).

Dede Korkut Destanları'nı anlatanlar ozanlardır. Ozanlar ise tarihin derinliklerinde kutsal bilinen kopuzları ile Kamlar/Şamanlar ile yakın ilişkili olmuşlardır. Destanları anlatan Korkut, ozanlığının yanında aynı zamanda Kam/Şaman'dır. Bunların da etkisiyle Dede Korkut'taki birçok kahramanın Şamanistik yönleri belirgindir. Sadece Deli Dumrul değil, Dede Korkut'ta başka kahramanların da bu yönleri dikkat çekicidir (Eyüboğlu, 2022: 74). Örneğin; Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'da, olacak gelişmeleri önceden rüyasında gören, bu rüyayı kendisi yorumlayarak önlem alan Karacuk Çoban'ın mistik yönü oldukça güçlü olup, Karacuk Çoban'ın bu mistik yönü, eski Türk kamlarını/şamanlarını anımsatmaktadır (Eyüboğlu, 2021: 152).

Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da, Basat, Tepegöz ile savaşmak için yola çıkmış, Tepegöz'ün bulunduğu Salahana Kayası'na gelmiştir. Basat ile Tepegöz arasında bir dizi mücadele gerçekleşmiştir. En sonunda Tepegöz, yeni bir hileye başvurmuştur, mağarada kınlı ve kınsız iki kılıç olduğunu, kınsız kılıcın kendi başını keseceğini söylemiştir. Basat, bunu da hallederek kınsız kılıcı almıştır. Bunun üzerine Tepegöz, Basat'a şimdi kardeş olduklarını ve kendisine kıymamasını söylemiş, ancak Basat, Tepegöz'ün verdiği zararları ve öldürdüğü insanları hatırlatmış, erkek deve gibi Tepegöz'ü dizinin üzerine çöktürmüş, Tepegöz'ün kendi kılıcı ile boynunu vurmıştır:

“Depegöz eydür: “Sana ölüm yogımış. Şol magarayı gördünmi?” Basat eydür: “Gördüm.” Eydür: “Anda iki kılıc var, biri kınlu biri kınsuz. Ol kınsuz keser menüm başımı. Var getir menüm başımı kes”dedi. Basat magara kapusına vardı. Gördi bir kınsuz kılıc, turmaz ener çıkar. Basat eydür: “Men muna bı-tekellüf yapışmayayım” deyüb gendü kılıcın cıhardı, tutdı. İki pare böldi. Vardı bir agac getürdi, kılıca tutdı, anı dahu iki pare eyledi. Pes yayını eline aldı, ohıla ol kılıc asılan zenciri urdı. Kılıc yere düşdi, gömildi. Gendü kılıcın kınına sokdı. Balçağından ol kılıcı berk tutdı. Geldi, eydür: “Mere Depegöz, neçesin?” dedi. Depegöz eydür: “Mere oğlan, dahu ölmedünmi?” Basat eydür: “Tangrum kurtardı.” Depegöz eydür: “Sana ölüm yogımış” dedi. Çağırub Depegöz soylamış, görelüm ne soylamış, eydür: ... dedi. Basat kakıyub yerinden turı geldi. Bugra gibi Depegözi dizi üzerine çökerdi. Depegözün gendü kılıcıyla boynını urdı, dildi” (Tezcan ve Boeschoten, 2001: 152-155).

Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da, Basat ile Tepegöz arasındaki bu mücadele, İskitler'deki savaş tanrısı Ares'e sunulan kurban törenleriyle ve anlatıdaki kınlı kılıç da Ares'in kutsal kılıcıyla benzeşmektedir:

Herodot (M.Ö. 490-M.Ö. 425'e doğru)'a göre, İskitler, en çok saygı duydukları tanrılarından olan savaş tanrısı Ares için özel ritüeller düzenliyorlardı. Yunanlılar gibi kullandıkları kısa kılıç yani akinakes, savaş tanrısına adanmıştı ve onu temsil ediyordu. İskitler, Ares için her yıl çok sayıda hayvan ve insan (savaş esirleri) kurban edilmekteydi. Herodot, İskitler'in Ares için yaptıkları kurban törenini ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. İskitler'in yaşadığı bölgelerde, Ares için tapınak-sunakları bulunuyordu. Bu tapınak-sunak, ağaç dallarından oluşturulmuş bir yığından meydana geliyordu. Dörtgen planlı bu yığın üç stad (yaklaşık 185 m.) eninde ve genişliğinde olup boyu üç staddan daha azdı. Yığının üzeri düzdü ve üç yanı dikti. Fakat bir yanı yukarı çıkmak için kullanılıyordu. Bu yığın hava koşullarından dolayı zarar gördüğü için her yıl yüz elli araba dal getirilerek yenileniyordu. Tapınağın üzerinde Ares'i temsil eden eski demirden bir kılıç (Yunancası: akinakes) bulunuyordu. Muhtemelen savaşlarda onların yanında olması için büyük kurban törenleri düzenliyorlardı. İskitler, Ares için her yıl kurban töreni düzenliyor ve bu törende hayvan ve insan kurban ediliyordu. Bu kılıç için, diğer ilahlara sunulandan çok daha fazla hayvan kurban verirdi. Koyun, keçi ve at kurban ederlerdi. Bu hayvan kurban töreninin dışında insanlar da kurban edilirdi. Canlı olarak yakaladıkları düşman esirlerinden yüz tanesinden bir erkeği kurban ederlerdi. İnsan kurban töreni hayvan kurban törenlerinden biraz farklıydı. Kurbanların başına önce şarap serpilir, sonra boğazları bir kap üzerinde kesilirdi. İçi kanla dolu kap, tapınak-sunağa götürülür ve Ares'in temsil eden kılıcın üzerine dökülürdü. Bu arada kurban edilenlerin sağ kolları kesilerek havaya atılırdı. Kollar vücuttan ayrı düştüğü yerde kalırdı (Çeşmeli, 2016: 24).

İskitler bu törenleri her yıl yeniledikleri ağaç dallarından inşa edilen tapınakta düzenlemekle birlikte, büyük olasılıkla onların daha eski ataları bu törenleri mağaralarda düzenliyorlardı. İskitler'in törenleri düzenledikleri bu tapınak, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da Tepegöz'ün *Salahana Kayası*'ndaki barınağını anımsatmaktadır. İskitler'in savaş tanrısı *Ares*'in adı, *Basat*'ın babası *Aruz* ile ilgili olabilir ki, aralarındaki benzerlik dikkat çekicidir. Belki de Dede Korkut'taki en büyük savaşçı olan *Basat*, bu nedenle suni yollarla *Aruz*'a bağlanarak onun oğlu olarak gösterilmiştir. Yani *Basat*, savaş tanrısı *Aruz*'un oğludur. *Basat*'ın yarı tanrısal-yarı insani soyu, nitelikleri ve görünümü de bununla ilgili olabilir. İç Oğuz'a Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy'da, Kazan'a isyan eden *Aruz*'un İç Oğuz-Dış Oğuz arasındaki savaşı başlatması da en alt tabakada *Aruz* ile İskit savaş tanrısı *Ares* arasındaki ilişkinin bir yansıması olabilir. Bu destanda neden *Aruz* savaşı başlatmış ve bunda çok ısrar etmiştir? Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da, her gün Tepegöz'e gönderilen iki adam ve beş yüz koyun da İskitler'in her yıl savaş tanrısı *Ares*'e sundukları hayvan (koyun, keçi, at) ve insan

kurbanlarını çağrıştırmaktadır. İskitler'in tapınağındaki, tapınağın üzerinde bulunan, savaş tanrısı *Ares*'i temsil eden ve sonradan üzerine başı kesilen kurban kanlarının döküldüğü kılıç, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da Tepegöz'ün mağarada olduğunu söylediği zincire asılı kınlı kılıç ile ilgili olsa gerektir. Basat, zincire asılı kınlı kılıç'ı alarak bu kılıç ile *Tepegöz*'ün başını kesmiştir. Bunun sonucunda *Tepegöz*'ün kanı savaş tanrısı *Ares*'in kutsal kılıcına dökülmüştür. Böylece Basat *Tepegöz*'ü Öldürdüğü Boy'da, Basat ile *Tepegöz* arasındaki mücadelelerin, İskitler'deki savaş tanrısı *Ares*'e sunulan kurban törenleri ile büyük oranda benzeştiği anlaşılmaktadır. Bu durum Basat *Tepegöz*'ü Öldürdüğü Boy'un tarihi-destani-efsanevi-mitolojik köklerinin tarihin derinliklerinde olduğunu göstermektedir.

Herodot'un eserine *Ares* olarak yansıyan adın İskitçe/Eski Türkçe aslı *Arus* veya *Aruz* olabilir. Hem Türkçenin tarihi süreçte geçirdiği değişimleri hem Grekçe-İskitçe/Eski Türkçe arasında olabilecek etkileşimleri hem de eserin sonraki dönemlerde dilden dile çevirilerindeki değişiklikleri düşündüğümüzde bu olasıdır. *Ares/Arus/Aruz* kültü ile ilgili olarak iki olasılık söz konusudur; bu kült ya Türk kökenlidir ya da Türklere başka milletlerden geçmiştir. Şimdi bu iki olasılığı kısaca değerlendireceğiz.

Ares/Arus/Aruz kültürünün Türk kökenli olma olasılığı: Eski Türklerin savaşçılığını düşündüğümüzde *Ares/Arus/Aruz* kültürünün Orta Asya/Avrasya Türk kökenli olduğu, Kimmerler, İskitler/Sakalar gibi Türk boyları tarafından Greklere geçtiği düşünülebilir. Nitekim Kimmerler ve İskitler, Herodot'un eserini yazdığı tarihten daha önce, birkaç yüzyıl önce de var olan topluluklardı. Kimmerler ve İskitler bu kültü Orta Asya/Avrasya coğrafyasından Greklere de aktarmış olabilirler. Hatta Grek-Mezopotamya etkileşimleri de dikkate alındığında, bu kült, Orta Asya/Avrasya coğrafyasından Mezopotamya'ya göç eden ve Türklerle ilişki olabilecek *Sümer*, *Kut*, *Kas* gibi kavimler aracılığıyla Mezopotamya'ya ve oradan Greklere geçmiş de olabilir. Mezopotamya ile Anadolu ve Grekler arasında birçok karşılıklı etkileşimler olmuştur, yazılı kaynaklar ve eski mitolojiler bunun örnekleriyle doludur. Özellikle Dede Korkut'taki Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu bunun izlerini taşımaktadır. Bu bakımdan bu inanış eski Türklerde ortaya çıkmış olabilir ve *Ares/Arus/Aruz* adının aslı Eski Türkçe olabilir.

Ares/Arus/Aruz kültürünün başka millet kökenli olma olasılığı: Belirtmemiz gereken bir diğer husus da, konu dil, kültür ve inanışlar olunca, eski Türklerin kolaylıkla başka milletlerin, dillerin, kültürlerin, inanışların etki alanına girmeleridir ki, bu Türklerin zayıf bir yanını oluşturmaktadır; Orta Asya/Avrasya coğrafyasından Mezopotamya'ya göç eden ve Türklerle

ilişkili olabilecek Sümer, Kut, Kas gibi birçok topluluk bir süre sonra bölgenin kültürünün etkisi altına girmişlerdir; Çin'in kuzeyinde hakimiyet kuran Chou'lar bir süre sonra Çinlileşmiştir; İskitler'in Greklerle birçok kültürel etkileşimleri olmuş, hatta kimileri Grek kültürünü benimsemişlerdir; Çin'in kuzeyinde ortaya çıkan Hunlar (Hsiung-nu), ejder kültü vb. birçok Çin kökenli unsuru benimsemişlerdir; Çin'de yaşayan Türk beyleri ile ilgili Çince yazıtlar da çoktur; Çin'de hakimiyet kuran Tabgaçların birkaç kuşak içerisinde Türklüğü bile yasaklayacak kadar nasıl Çinlileştiği tarihi kaynaklardan takip edilebilmektedir; tarih boyunca Hindistan'a giden Türk kavimlerinin burada nasıl Hintlileştikleri bilinmektedir; Akhunlar bir Türk halkı olsa da, bir süre sonra Budizm ve Fars-Hint kültürünün etkisi altına girmişlerdir; eski Türklerden kalan kimi yazıtlar (ör: Soğdca ve Sanskritçe yazılmış olan Bugut Yazıtı) başka dillerde yazılmış olduğu gibi, kimi yazıtların (ör: Kül Tigin Yazıtı'nın Çince kısmı) da bazı kısımları başka dillerde yazılmıştır; Gök-Türkler üzerindeki Budizm etkisi (ör: birçok Budizm kitabının Türkçe'ye çevrilmesi), Uygurların Maniheizm ile olan ilgisi (ör: Uygurların Maniheizm'i kabul etmesi) tarihi kaynaklardan iyice bilinmektedir; Uygurlar, Soğd yazısı kullanmışlardır; Museviliği kabul eden Hazarların birçok hükümdarının adları (ör: İshak, Yusuf vb.) da Musevi adlarıydı; Müslümanlığı kabul eden Selçuklu hükümdarlarının birçoğunun adlarında (ör: Alaeddin Keykubad, İzzeddin Keykavus vb.) bile Farsça-Arapça etkisi görülürken, Osmanlı hükümdarlarının birçoğunun da adlarında (Ör: Fatih Sultan Mehmed, II. Bayezid, Kanuni Sultan Süleyman, I. Ahmed, I. Mustafa, II. Osman, İbrahim, II. Süleyman, I. Mahmud vb.) bile Farsça-Arapça etkisi görülmektedir; 15.-16. yüzyıllar ve sonrasında yoğun bir Arapça-Farsça etkisi görülen *Divan Edebiyatı*'nı bugün sıradan bir Türk vatandaşı okusa anlamaz ve başka bir dil sanar. Osmanlı'nın bu dönemlerinde aydınların önemli bir kısmı halktan o kadar kopuk bir hale gelmişlerdi ki, dillerini artık halk, bir Anadolu köylüsü anlamıyordu. Bu yüzden bugün de halk, dilleri büyük oranda saf bir halk Türkçesi olan Dede Korkut'u, Yunus Emre'yi vb. bilir ancak diğerlerinin birçoğunu bilmez; hatta bu yabancı adların bazıları saf bir halk Türkçesinin ürünü olan Dede Korkut'a (ör: Alp Rüstem, Şir Şemseddin) bile sızmıştır; Dede Korkut Kitabı'nın orijinal *Dresden* nüshasının adı *Kitab-ı Dedem Korkud 'ala Lisan-ı Taiife-i Oğuzan*'dır ki, bu adlandırma şekli ve *Dede Korkud* ve *Oğuz* sözcüklerini çıkardığımız zaman kalan kısım Türkçe değildir, hatta eski Türkçe olan *Korkut* (Kor-Kut) adı bile *Korkud* olarak yazılmıştır; Sami halklardan, Araplardan, Farslardan Türklere birçok inanış (ör: Allah, Adem-Havva, Nuh-Tufan, Yafes, İbrahim, kurban, melek, şeytan vb.) geçmiştir; Orta Doğu'da Irak, Suriye, Mısır gibi yerlere birçok Türk göç etmiş olsa da (Türkler için kurulan Samerra kenti, buralara yapılan Oğuz-Türkmen göçleri vb.) ve bu yerler son bin

yılın yaklaşık sekiz-dokuz yüzyılında Türkler tarafından yönetilmiş olsa da (Tolunoğulları, Selçuklular, Eyyubiler, Memlükler, Osmanlılar), çoğu yerli halkların içerisinde erimişlerdir. Bütün bu örneklerden anlaşılacağı üzere, durum böyle iken, İskitler'deki savaş tanrısı *Ares*'in adı ve inancı belki de Greklerden İskitlere geçmiş de olabilir.

Bunların her biri ayrı birer araştırma konusudur, daha birçok kaynağın ve verinin değerlendirilmesi gerekmektedir. Biz burada, tıpkı diğer eser ve çalışmalarımızda olduğu gibi, gelecekte yapılacak yeni araştırmaların ve keşiflerin önünü açmak için, yeri geldikçe bazı olasılıkları da dile getiriyoruz ve gelecekte yapılması gereken araştırma alanlarını işaret ediyoruz. Milletini seven, onun ilerlemesini, geçmişini doğrusuyla yanlışıyla iyi bilmesini, geçmişteki doğrularıyla gurur duymasını, geçmişteki kimi yanlışlarından ise ders almasını isteyen her Türk evladı; bilimsel çalışmalar yapan, adaletli her araştırmacı, gerektiğinde bunları rahatlıkla dile getirebilmelidir. Tarih, tarih-edebiyat-kültür araştırmacılığı, tarihe bakış bir adalet işidir. Bir araştırmacı, tarihi, tarihi gerçekleri, nasıl yaşandıysa, artısıyla eksisiyle, bire bir, eserine, çalışmasına yansıtmalıdır. Aksi taktirde o, tarih değil, masal olur.

Tarihi süreç içerisinde önce inanışlar ortaya çıkmış, inanışlar mitolojileri oluşturmuş, sonra mitolojiler destanlara/hikâyelere/efsanelere/masallara ve onlar da bugünkü romanlara, tiyatro/sinema/tv/film senaryolarına evrilmiştir. Bütün bunlar insanın, düşüncelerin, değerlerin, kurumların geçirdiği evrim süreci ile ilgilidir ve birbiriyle ilişkilidir. Nasıl ki tarihi süreç içerisinde, önce diller ortaya çıkmaya başlamış; dil sayısı çoğalmış, çeşitlenmiş; daha sonra, konuşanı azalan birçok farklı diller ortadan kalkarak, az sayıda dilin (ör: İngilizce, Fransızca, İspanyolca, Rusça, Türkçe vb.) egemenliğine girmişler ve dil sayısında bir azalma olmuş ise, aynı durum eski insanların inanışlarında da geçerli olmuştur. Tarihi süreç içerisinde insanlar; önce çevrelerindeki dağlara, tepelere, ırmaklara, ağaçlara tapınmış; çok sayıda inanışlar ortaya çıkmış, çeşitlenmiş; daha sonra bu inanışların gelişmesiyle ve sistemleşmesiyle birlikte çok tanrılı dinler ortaya çıkmış (ör: Sümer, Hitit inanışları vb.); daha sonra iletişimin (ör: yazı vb.) ve ulaşımın (ör: at, deve vb.) gelişmesiyle, kültürler arasındaki etkileşimin artmasıyla birlikte, çok tanrılı dinler tek tanrılı dinlere evrilmiş, tek tanrılı dinler ortaya çıkmış (ör: Musevilik, Hristiyanlık, İslamiyet vb.); bu süreç içerisinde eski devirlerdeki, inanışlardaki kimi tanrılar/ilahlar ise, yeni dinlerin egemenliğine girerek, yeni inanışların; destan, hikâyeye, efsane, masal, mit, menkıbe vb. anlatı türlerinin; kahramanlarına, tiplerine bürünmüşlerdir. Dede Korkut'taki bazı kahramanların, özellikle *Korkut*, *Dumrul*, *Basat*, *Aruz* gibi tiplerin tarihi-destani-efsanevi-mitolojik alt tabakaları bu durumun bir yansımasıdır. Bu kişiler, bugünkü veya

yakın dönemlerdeki kaynaklarda destan kahramanları olarak geçiyor olsa da, tarihin eski devirlerine gidildikçe farklı türlerde var olmuşlardır ve tarihin derinliklerinde, çok tanrılı dönemlerde yaşamış eski Türklerin atalarının tanrılarıdır/ilahlarıdır. Sümer tanrısı *Dumuzi*, işlene işlene Dede Korkut'taki *Dumrul*'a evrilmiştir. Sümerler ile Türkler ve *Dumuzi* ile *Dumrul* arasındaki tesadüf olamayacak kadar yakın benzerlikler bunu açıkça göstermektedir. Sadece Dede Korkut kişileri değil, diğer birçok destanlardaki, mitolojilerdeki, mitlerdeki, efsanelerdeki, hikâyelerdeki, masallardaki kimi kişiler için de aynı durum geçerlidir.

Bi Xun'a göre, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da, baş kahraman Basat tasvir edilmeye başlanırken insanların bir aslanın atları rahatsız etmekte olduğunu ve bu aslanın ayaklarının insan ayakları olduğunu gördükleri söylenmektedir. Yani Basat'ın, yarı insan yarı hayvan görünüşü onun muhtemelen eski bir ongun olduğunu göstermekte olup, o, sıradan bir insan değil, ilah olduğu için insanların baş edemedikleri dev Tepegöz'ü yenebilmiştir. Dede Korkut Kitabı'nda insanları yiyen Tepegöz, korkunç aslan, boğa, deve gibi pek çok dev bulunmaktadır ki, bunlar da şüphesiz Şamanizmin ruhlar dünyasının üyeleridir (Xun, 2000: 469-470). Bu bakımdan Basat'ın yarı tanrı-yarı insan görünümü de bunun bir yansıması olsa gerektir. Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da, Tepegöz'ün sorduğu sorulara cevap veren Basat, kendisini tanıtırken “*Atam adın sorar olsan, kaba agac. / Anam adın derisen, kagan aslan. / Menüüm adum sorsan, Aruz oğlu Basat-dur*” (Tezcan ve Boeschoten, 2001: 153) demektedir. Babasının *kaba agac*, anasının *kagan aslan* ve adının *Aruz oğlu Basat* olduğunu söyleyen Basat, bu bakımdan eski Türk inanışlarındaki tanrısal bir varlıktır. Bu nedenle bir zamanlar Kamların/Şamanların anlattığı Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un en eski köklerinde, eski Türklerin inanışlarındaki Basat ve Tepegöz gibi ilahların/tanrıların birbirleriyle mücadelelerini anlatan eski bir Şamanist, mitolojik efsane olabilir: Eski Türk Kamı/Şamanı Korkut'un anlattığı Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da, savaş tanrısı *Ares*'in (*Aruz*'un) oğlu, sevginin büyüttüğü, aydınlığın ve iyiliğin temsilcisi *Basat*'ın, yeraltı tanrısı *Erlık Han*'ın adamlarından, nefretin büyüttüğü, karanlığın ve kötülüğün temsilcisi *Tepegöz* ile olan mücadelesi anlatılıyor olabilir. Birçok Şamanist efsaneden, gök ile yer, yani aydınlık ve karanlık, yani iyi ve kötü, yani kahraman ile yer altı ilahı/tanrısı *Erlık* arasındaki mücadele bilinmektedir.

Birçok Eski Çağ toplumlarında çeşitli ilahların/tanrıların birbirleriyle işbirliği veya mücadeleleri görülmektedir. Eski Türkler hakkındaki kaynaklarda da bununla ilgili bilgiler vardır. Milattan Önce 2. yüzyılda Hun (Hsiungnu/Xiongnu) hükümdarı Çin imparatoruna mektup yazarken şöyle diyordu: “*Gök ile Yer'in doğurduğu, Güneş'le Ay'ın tahta geçirdiği Hiyungnuların büyük Tan-Ju'su, Çin imparatorundan rica eder ki...*” (Gökalp, 2016: 26). *Kül*

Tigin Yazıtı'nda şöyle demektedir: “*Üze Türük Tengrisi, Türük ıduk yiri subı ança etmiş*” (*Yukardaki Türk Tanrısı (ve) Türk kutsal yer ve su (ruhları) şöyle yapmışlar*) (Kül Tigin Yazıtı, D10-D11; Tekin, 1998: 40-41). *Kül Tigin Yazıtı*'nda şöyle demektedir: “*Üze tengri basmasar, asra yir telinmeser, Türük bodun, elingin törüngin kem artatı (udaçı erti?)*” (*Üstte(ki) gök çekmedikçe, altta(ki) yer (de) delinmedikçe, (ey) Türk halkı, (senin) devletini (ve) yasalarını kim yıkıp bozabilirdi?*) (Kül Tigin Yazıtı, D22; Tekin, 1998: 44-45). *Bilge Kağan Yazıtı*'nda şöyle demektedir: “*Üze tengri as(ra) yer yarlıkaduk üç(ün)*” (*Yukarıda gök aşağıda da yer lütfettiği için*) (Bilge Kağan Yazıtı, K10; Tekin, 1998: 60-61).

İskitler'deki savaş tanrısı *Ares*'in kılıcının uzun yıllar Türklerin hafızasında ve inanışlarında yaşadığı anlaşılmaktadır: M.Ö. 5. yüzyılda Herodot'un anlattığı İskitlerce kutsal sayılan ve savaş tanrısı *Ares*'in (Mars) kılıcı, M.S. 5. yüzyılda Priskos'un anlattığına göre, Doğu Avrupa'da Hun topraklarında bir çoban tarafından bulunup Avrupa Hun hükümdarı Atilla'ya verilmiştir. Atilla, İskitler'in kutsal saydıkları fakat sonradan kaybetmiş oldukları bu kılıcın kendisinde olmasından dolayı, kendisinin dünya imparatoru olacağına ve savaşlarda başarı sağlayacağına bir işaret olduğuna inanıyordu (Gordon, 1966: 93'ten aktaran Çeşmeli, 2016: 24-25). Bu kutsal kılıç efsanesi, aradan yaklaşık bin yıl geçmesine rağmen yaşamaya devam etmiş ve savaş tanrısı *Ares*'in kılıcı kutsal sayılmaya devam etmiştir. İskitler gibi Hunlar da bu kılıcı onurlandırarak savaşlarda başarı kazanacaklarını düşünüyordu (Çeşmeli, 2016: 24-25). Böylece savaş tanrısı *Ares*'in kutsal kılıcıyla ilgili inanışların İskitler'den sonra Avrupa Hunları'nda da görüldüğü ve Türklerin hafızasında ve inanışlarında uzun süre yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu kutsal kılıç efsanesinin İskitler'de tespit edildikten yaklaşık bin yıl sonra Avrupa Hunları'nda da görülmesi, bu inanışın eski Türkler arasında kökleştiğini göstermektedir. Bu nedenle eski Türkler arasındaki bu inanışın Avrupa Hunları'ndan bin yıl sonra da 15.-16. yüzyıllarda yazıya geçirilen Dede Korkut Kitabı'na yansıdığı düşünülebilir. İskitler ve Avrupa Hunları'nın inanışlarında görülen savaş tanrısı *Ares*'in kutsal kılıcı efsanesi Türklerin hafızasında uzun süre yaşarak Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da, *Aruz* oğlu *Basat*'ın Tepegöz'ü öldürdüğü kınılı kılıç olarak yer almıştır.

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu ile Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy, Dede Korkut'ta tarihi en eski anlatılardır. Bu iki anlatının kökeni mitolojiktir. Bu iki anlatı mitolojiye ve inanışlara dayanmaktadır. Ancak tarihi süreç içerisinde, Türk tarihine paralel olarak, bir destanlaşma ve tarihileşme sürecine girmiş, kısmen tarihi kahramanları da bünyesine katarak, *büyük oranda mitolojik, kısmen destani-tarihi* bir görünüm de kazanmışlardır. Ancak bu sonraki

dönemlerin bir ürünüdür. Tarihin derinliklerinden gelen bu iki *mit/efsane*, tarihi süreç içerisinde, Kamlardan/Şamanlardan ozanlık geleneğinin ve destan geleneğinin ortaya çıkmasıyla birlikte, bir destanlaşma ve tarihileşme sürecine girmiş, Dede Korkut destan dairesine dahil olmuş, Dede Korkut'un dil ve üslubundan geçmiş, daha sonra da hikâyeleştiği bir sırada tespit edilerek Dede Korkut Kitabı'na yansımıştır (Eyüboğlu, 2022: 71).

Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un, Türk tarihinin, tarihin derinliklerine, binlerce yıl öncesine, takriben M.Ö. 3.- M.Ö. 2. binli yıllara, hatta çok daha eski devirlere uzanan bir alt tabakası vardır. Bu tabakada birçok unsur vardır: Kamlık/Şamanlık, Şamanizm, Kamların/Şamanların kötü ruhlarla mücadelesi, Tanrılara/Kutsallara kurbanların sunulması, insan kurbanı, mağara yaşamı, Tepegöz, peri, avcılık, toplayıcılık, Naturizm, dağ kültürü, Totemizm, aslan kültürü, ağaç kültürü, hayvanların kanının içilmesi, aslan tarafından büyütülen çocuk tipi, doğadan medeniyet kurmaya geçiş, yeni barınma şekilleri, atın evcilleştirilmesi, hayvanların evcilleştirilmesi, hayvancılığın temelleri, çobanlık mesleğinin ortaya çıkışı, göçebeliğin temelleri, konar-göçerliğin temelleri, marangozculuğun gelişmesi, dokumanın gelişmesi, çadır evin temelleri vb.

Türklerle ilgili bazı tarihi kaynaklarda Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy ile ilgili bilgiler vardır:

Aybek ed-Devadari (ö:1336), 1310 yılında tamamladığı, içerisinde *Ulu Han Ata Bitiği*'nin özetini verdiği *Dürerü't-Tican ve Gurerü Tevarihî'z-Zaman* adlı eserinde Alp Kara Aslan Belceği'nden bahsetmiştir. Esere göre, Türklerin *Alp Kara Aslan Belceği (Alp Kara Arslan Yavrusu)* dedikleri dedelerinin türeyişinde ilginç olaylar yaşanmıştı. *Ulu Ay Ata Bitiği* adlı kitaba göre, *Ulu Kara Dağ* olarak adlandırılan bir dağda, bir dişi aslan yavrularıyla beraber Türklerin dedelerini emzirmiş ve orada büyütmüş, bu aslanların büyüttüğü Alp Kara Aslan Belceği, daha sonra avlarının etlerini yiyen aslanları bozguna uğratmıştı. Alp Kara Aslan Belceği, hemcinsinden olan ve kaybolup Ulu Kara Dağ'a gelen, "*kaybolmuş, yolunu kaybetmiş*" anlamındaki *Tatar*'lardan olan aileyi, onların küçük kızını görüp yakınlık duymuş, onlardan kendi dilini öğrenmiş, kız ile evlenip hayatlarını birleştirmiş ve Tatar Han adlı bir oğlan çocukları olmuştu. Tatar Han büyüdüğünde Tüngeci/Tungacı Hatun adlı bir kız ile tanışmış, evlenmiş ve Şingiz Han, Oğuz Han, Altın Han adlarını taşıyan üç çocukları olmuştu. Eserde, aslanların büyüttüğü Alp Kara Aslan Belceği hakkında çeşitli bilgiler vardır. Esere göre, gebe bir kadın Tibet'ten yüksek bir vadiye çıkmış, ıssız yerde bir erkek çocuk doğurmuş, çocuktan uzaklaştığı bir sırada bir kartal çocuğu kapmış ve Türk kentlerinin yakınındaki kutsal Kara Dağ'ın eteklerinde vahşi hayvanların yaşadığı ormanlık alana kaçırmış. Bu dağda bir dişi

kara aslan varmış ki, kartalın pençesinden kayan çocuk, yeni doğmuş iki aslan yavrusunun yanına, yere düşmüş, dişi aslan bu çocuğu kendi yavruları gibi emzirtip besletip büyütmüş. Çocuk büyümüş, genç ve güçlü bir erkek olmuş, yüzü azametli güce sahip aslan yüzüne bürünmüş, çevresindeki aslanları öldürüp etini yediği için diğer aslanlar ondan korkmaya başlamış. Bu sıralarda savaştan kaçan, üçü erkek, üçü kadın, bir de kız olmak üzere yedi kişi ormanda kaybolmuş ki, etrafları canavarlar tarafından sarıldığı sırada, aslanlar bu yedi kişiyi parçalamak için yaklaştıklarında, çocuk, yani Alp Kara Arslan Belceği, o yedi kişiyi ölümden kurtarmış. Ancak insanların her biri bir yere kaçmış. Bunun üzerine aslan çocuk, onlara yaklaşmış, eliyle yavaş yavaş onlara dokunmaya başlamış, kendine göz gezdirmiş, bu yedi insan ile benzerliğini görmüş, onlarla kaynaşıp onlara eşlik etmiş, insanlar da bu aslan çocuktan zarar görmeyince onunla kaynaşmışlar ve aslan çocuk, bu yedi kişiyi korumaya almış, diğer aslanları azarlayıp, daha uzaklara kaçırmış. Alp Kara Arslan Belceği, savaştan kaçan, yolunu kaybetmiş bu yedi kişiye yiyecek getirmiş, onlar da Alp Kara Arslan Belceği'ne konuşmayı öğretmiş. Daha sonra bu çocuk, onlara, yani Tatarlar'a, avladığı vahşi hayvanları getirmiş, odunları yakmışlar ve bu vahşi hayvanları pişirmişler, insanlar, pişen etleri yemesini ve tadını çıkarmasını göstermişler, bu da çocuğun hoşuna gitmiş. Alp Kara Arslan Belceği, kıza tutulmuş, kız da ona tutulmuş ve çiftleşmişler, bir süre sonra da bir erkek çocukları olmuş ve yedi kişinin atalarının adı olan, “Kaçak Kral” anlamındaki *Tatar Han* adını vermişler, babasının adını da “*aslan yavrusu*” anlamına gelen *Alp Kara Aslan Belceği* olarak koymuşlar (Demir, 2017: 74-75, 92-95). Necati Demir, buradaki aslanın erkek çocuğunu kendi yavrusu sanıp beslemesi ve büyütmesi olayının, Dede Korkut'ta, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da da geçtiğine dikkat çekmiştir (Demir, 2017: 93).

Alp Kara Arslan Yavrusu Hikâyesi, insanoğlunun medenileşme serüvenini anlatmaktadır; doğada aslanlar tarafından büyütölen, aslan gibi yaşayan bir çocuğun, kendi hemcinsi insanlarla karşılaşması, onlar gibi hareket etmeye, konuşmaya, ateşte pişmiş etle beslenmeye başlaması gibi unsurlar, insanoğlunun erken devirlerdeki binlerce yıllık tarihi sürecinin ve evreni algılama çabasının bir sonucu olarak, geçirdiği tarihi dönüşümün basit ifadelerle anlatılmış bir özetidir. Üstelik Alp Kara Arslan'ın torunu İkinci Tatar Han (Kuşçu Tatar Han), bir taraftan kuşların dilini öğrenmiş, diğer taraftan ise olağanüstü özellikleri ile tarif edilen yabani bir at olan Od Atı (Ateş Atı)'nı evcilleştirmiştir ki, bu durum, insanın bir taraftan medenileşmesini, bir taraftan da hayvanları evcilleştirme sürecini yansıtmaktadır. Bütün bunlar, açık bir şekilde, önce yavaş yavaş medenileşen insanı, altında atı, yanında evcilleştirdiği kuşu

ile eski Türk tipinin ortaya çıkışını yansıtmaktadır. Bu nedenle, bu anlatıların, tarihin derinliklerinden, binlerce yıl öncesinden günümüze geldiği açıktır (Eyüboğlu, 2019: 236).

Alp Kara Aslan Belceği (Yavrusu) Hikâyesi'nin, dolayısıyla Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un tarihi köklerini daha doğru tespit edebilmek için *Ulu Han Ata Bitigi* üzerinde durmakta fayda vardır:

Aybek ed-Devadari (ö:1336)'ye göre, *Ulu Han Ata Bitigi*'ni ilk yazan kişi belli değildir. *Bozorgmihir bin el-Bahtikan* (ö:580), bu kitabı bir yerden bularak sahip olmuş ve Türkçe'den Farsça'ya çevirmiştir (Demir, 2017: 54). Aybek ed-Devadari'ye göre, onun gördüğü Farsça'dan Arapça'ya çevrilmiş *Ulu Han Ata Bitigi* adlı kitap ise, *Eba Müslim Horasani* (718/719-755)'nin kütüphanesinden veya hazinesinden gelmişti (Demir, 2017: 58). Aybek ed-Devadari'nin eserindeki *Ulu Han Ata Bitigi*'ndeki bilgilere göre, *Ulu Han Ata Bitigi*'nin Farsçadan Arapçaya tercümesi olan kitap, Eba Müslim Horasani'ye dedesi Bozorgmihir bin el-Bahtikan (ö:580)'dan kalmıştı (Demir, 2017: 60) Necati Demir'e göre, birçok kaynağa göre Bozorgmihir bin el-Bahtikan Türk asıllıydı. Böylece Eba Müslim Horasani'nin de Türk asıllı olduğu anlaşılmaktadır (Demir, 2017: 60). Bozorgmihir bin el-Bahtikan (Buzurgmihir b. Bahtekan al-Farisi)'in doğum tarihi belli değildir, zekasıyla ünlü bir alim ve devlet adamı idi. Sasani hükümdarı I. Hüsrev Nuşirevan-ı Adil (531-579)'in anlayışlı, filozof, adil ve alim veziri idi (İbn Bibi, 1996'dan aktaran Demir, 2017: 54-55). Onun döneminde Hindistan'dan bazı ilim eserleri getirilerek Pehlevi diline tercüme edilmiştir. Birçok hikmetli sözleri bulunan, uzun bir ömür sürmüş bir kişiydi. Üçüncü Hüzmüz bin Nüşirevan zamanında, bir rivayete göre 580 yılında ölmüştür. Uzun zamanlar halk arasında, hakkında çok sayıda rivayet ve efsane anlatılmıştır (Demir, 2017: 55).

Necati Demir'in belirttiğine göre, *Ulu Han Ata Bitigi*'nin yazılış tarihi bilinmemektedir. Kitap, 8. yüzyılın ilk yarısında yazılan *Orhun Yazıtları*'ndan çok daha önce metin haline getirilmişti. Kitabın en eski bilinen sahibinin, muhtemelen Sasani Hükümdarı Enuşirvan (531-579)'ın ünlü veziri Bozorgmihir bin el-Bahtikan (ö:580) olduğu rivayet edilmiştir. Dolayısıyla bu bilgilere göre kitap, 580 yılından önce yazılmıştır (Demir, 2017: 22-23). *Ulu Han Ata Bitigi* adlı kitap, *Gök-Türk Yazıtları*'ndan ve *Oğuzname*'den çok daha eskidir (Demir, 2017: 15). İçindeki bilgiler ve olaylar ise binlerce yıl öncesine aittir (Demir, 2017: 58). Ancak bu kitabı gören olmamıştır. *Ulu Han Ata Bitigi*, 580 yılından önce Türkçe'den Farsça'ya çevrilmiştir. Günümüzde Ulu Han Ata hakkındaki bilgiler ancak birkaç kez çevrildikten sonra bize ulaşabilmiştir (Demir, 2017: 55). *Ulu Han Ata Bitigi*'nin, Türkçe aslı bulunamamış, 580 yılından önceye ait Türkçe'den Farsça'ya yapılmış tercümesi de bulunamamış, 826 yılında (H.

211) Farsça'dan Arapça'ya yapılmış tercümesi de şimdiye kadar bulunamamıştır (Demir, 2017: 31).

Ulu Han Ata Bitigi, Gök-Türkler'in ortaya çıktığı ve yükseldiği bir dönemde, özellikle Gök-Türkler'in batı kolunu yöneten İstemi Yabgu/Kağan (552-576) veya oğlu Tardu Kağan (576-603) zamanında, Gök-Türkler'in Bizans ile ilişki kurduğu, Akhunlar (Eftalitler)'i ortadan kaldırarak Sasaniler ile komşu olduğu ve yakın ilişkiler kurduğu bir zamanda yazılmış olmalıdır. Gök-Türkler'in yükselişi, Sasaniler'in ilgisini ve dikkatini çektiğinden, Türkler'in soyları hakkında bilgiler içeren bu kitap, aynı dönemde, Türkçe'den Farsça'ya da çevrilmiştir. Ancak bu kitaptan yapılan alıntılar ve özet, sonraki dönemin düşüncelerini de içerecek şekilde yapılmıştır. Bu nedenle içindeki bilgilerin bazılarının orjinalliği şüphelidir.

Gök-Türk Devleti'nin kurulduğu dönemde, Batı Gök-Türklerinin hükümdarı İstemi Yabgu/Kağan (552-576)'dı. İstemi Kağan, 552'den 576'ya kadar bu bölgedeki Türkleri düzenlemiş, o çağın en güçlü devleti haline getirmiş, Ak-Hun Devleti'ni yıkmış, sınırlarını Hindistan'ın kuzeyindeki Keşmir'e kadar uzatmıştı (Ögel, 1971: 54-55). İstemi Kağan (552-576), Akhunlar'a karşı Sasaniler ile müttefik olmak için, Şehinşah Anuşirvan Adi (541-579) ile bir anlaşma yapmıştı. İstemi Kağan'ın kızı, Sasani hükümdarı Şehinşah Anuşirvan Adil ile evlenmişti (Kafesoğlu, 2012: 97). Lev Nikolayeviç Gumilev'e göre, Çin kaynaklarına göre 555 yılında, İran elçisi Çin başkenti Ch'ang-an'a gönderilmiş, aynı dönemde, Ch'ang-an'a gidecek elçiden önce Gök-Türkler'e de bir elçi gönderilmişti. Yapılan ittifak anlaşması, İran şahı ile İstemi Kağan'ın kızının düğünüyle pekiştirilmişti. Firdevsi, bu evliliğin Eftalitler (Ak-Hunlar)'i yendikten sonra, yani 569'dan sonra gerçekleştiğini, Türk gelinin oğlu Hürmizd IV'ün 579'da tahta geçtiğini ve 5 Şubat 590'da ise reşid olmadığı için tahttam indirildiğini belirtmiştir. Taberi'nin rivayetine göre ise, bu düğün ve ittifak Eftalitler'e karşı savaşın başlamasından önce yani Çin kaynaklarınca da 555 olarak belirtilen tarihte gerçekleşmiştir. Lev Nikolayeviç Gumilev'e göre, bu tarihte bir terslik vardır, çünkü, İstemi Kağan öldüğünde 36 yaşındaydı, halbuki bu tarihlere göre Hürmizd'ün de 16-18 yaşlarında olması gerekmektedir (Gumilev, 2011: 57). Bu evliliğin gerçekleştiği tarih 555'ten sonra olmalıdır. Bu evliliğin de katkısıyla gerçekleşen Göktürk-Sasani ittifakı sonucunda Akhun (Eftalit) Devleti yıkılmış olabilir. Nitekim 557 yılında, Göktürk-Sasani işbirliği sonucunda Akhun Devleti yıkılmış ve toprakları Amu Derya ırmağı sınır olmak üzere iki müttefik arasında paylaşılmıştı. Maverünnehir, Fergana'nın bir kısmı, Batı Türkistan'ın güneyi, Kaşgar, Hoten vb. Gök-Türkler'e bağlanmıştı (Kafesoğlu, 2012: 97). 574 yılında, İran şahı Hüsrev, önceden Eftalitlere yıllık olarak verdiği

40.000 altını Gök-Türklere vermeyi kabul etmişti (Karayev, 2000: 35). 576 yılında Gök-Türk Devleti'nin batı kanadını yöneten İstemi Kağan'ın ölümü üzerine yerine oğlu Tardu (T'a-t'ou) (576-603) geçmişti. 576 yılında Gök-Türkler, Kırım'da Bizans'a ait Kerç (Bosporos) kalesini ele geçirmişlerdi. Bu tarihte, Gök-Türk Devleti, doğuda Mançurya sınırlarından, batıda Karadeniz'e kadar uzanıyordu (Kafesoğlu, 2012: 101-102). Batı Gök-Türk hükümdarı Tardu Kağan, batıda büyük başarılar kazanmıştı. Hoten bölgesini ülkesine bağlamıştı. İran hükümdarı Şehinşah 4. Ormuzd *Türkzade* (579-590) zamanında, Bizans-Sasani savaşlarında, İran'ın iç işlerine müdahale etmişti (Kafesoğlu, 2012: 106). Bu sırada İran'da hüküm süren Sasani Devleti'nin tahtında, Anuşirvan (541-579)'ın eşi, İstemi Yabgu'nun kızı Fakim'den doğan, Türkzade lakaplı Hürmüz hüküm sürüyordu. Hürmüz, fiziki görüntü olarak Türklere benzediği için *Türkoğlu* (*Türkzade*) lakabıyla tanınmıştı (Taşağıl, 2014b: 107).

Bu tarihi bilgilerden Göktürkler ile Sasaniler arasında 555 yılından sonra önemli bir işbirliği ve müttefiklik olduğu görülmektedir. Özellikle İstemi Yabgu/Kağan (552-576)'ın kızının Sasani hükümdarı ile evliliği bu yakınlaşmada önemli bir rol oynamıştır. İşte 580 yılından önce Türkçe'den Farsça'ya çevrilmiş olduğu belirtilen ve içerisinde *Alp Kara Aslan Belceği* (*Yavrusu*) *Hikâyesi*'nin de bulunduğu Ulu Han Ata Bitigi de bu Göktürk-Sasani yakınlaşması sürecinde, takriben 555-580 yılları arasında Farsça'ya çevrilmiş olmalıdır. Bu durumda *Ulu Han Ata Bitigi*'nin de büyük olasılıkla İstemi Yabgu/Kağan (552-576) veya oğlu Tardu Kağan (576-603) zamanında sözlü kültürden yazıya geçirildiği düşünülebilir. Yani *Ulu Han Ata Bitigi*'nin yazılış tarihi takriben 555-580 yılları arasında olmalıdır. Böylece sözlü kültürden derlenerek yazıya geçirilen Ulu Han Ata Bitigi, yazıldıktan kısa bir süre sonra takriben 555-580 yılları arasındaki bir tarihte de Türkçe'den Farsça'ya çevrilmiş olmalıdır.

Bu tarihler oldukça akla yatkındır. Çünkü bu tarihlerde yazılmış başka metinler de vardır: Gök-Türkler'in ilk dönemine ait, Soğd Budizmi'nin önemli etkisini gösteren Bugut Yazıtı 580'li yıllarda yazılmıştı ve Budizm konulu bir metindi (Klimkeit, 2009: 98). Gök-Türk hükümdarı Taspar Kağan (572-581), Gök-Türk ülkesine Budizm tesirlerini sokmuştu. Çin kaynaklarına göre, Taspar Kağan, Budistlerin kutsal kitaplarından *Nie-p'an*, *Hua-yen*, *Ching-min* ve *Shih-t'ung-lü*'yü istemişti. Ch'i imparatoru, Türk dilini de bilen Liu Shih-ch'ing'e Türk dilinde *Nie-p'an-ching* (nirvana) yazmasını emretmiş ve Türkçe yazılan bu kitap Budizm'in tesirine giren Gök-Türk hükümdarı Taspar Kağan'a gönderilmişti. 575 yılı sonunda, Nirvana'nın bu Türkçe nüshası Lo Te-lin adlı elçi tarafından Taspar Kagan'a tanıtılmıştı (Taşağıl, 2014b). Böylece Gök-Türk Devleti'nin bu ilk döneminde Türkler arasında kitapların yaygınlaştığı anlaşılmaktadır.

Necati Demir'in belirttiğine göre, Aybek ed-Devadari'nin verdiği bilgilere göre, Ulu Han Ata Bitigi, 826 (H. 211) yılında, Harunü'r-Reşid'in hekimbaşısı *Cibrail bin Bahtişu* tarafından Farsçadan Arapçaya çevrilmiştir. Eser çevrilirken Ulu Ay Ata, Ulu Ay Ana, Kara Tağ, Ay Atam, Altın Han, Kümüş Han gibi özel isimler Türkçe olarak bırakılmıştır (Demir, 2017: 23). Fuad Köprülü'ye göre, Cibrail b. Bahtişu, Abbasiler devrinde büyük bir ün kazanan Süryani bir tabip ailesine mensup olup, babası ve büyük babası gibi Abbasilerin hekimbaşılığını yapmıştır (Köprülü, 1976: 251; Demir, 2017: 23). Ahmet Bican Ercilasun'un yazdığına göre, 826 yılında *Ulu Han Ata Bitigci* adlı kitabı Türkçeden Farsçaya çeviren tabip olan *Cibril bin Bahtişü*'nün babasının adı, Devadari veya müstensihler tarafından pek anlaşılmamıştır ve imlanın içinde *bahşı* sözü bulunabilir. Nitekim eserin çevirmeninin sıfatı da tabip olarak verilmiştir. Kitabın adı da aslında *Bitigci* değil, *Bitigi*'dir. Eserin adı *Ulu Han Ata Bitigi* olmalıdır ve anlamı *Ulu Baba Hükümdarın Kitabı*'dır. Devadari'den çok önce, Türkler arasında yaygın olan ve hatta yazıya geçirilmiş bulunan iki kitap vardı, bunlar *Ulu Han Ata Bitigi* ve *Oğuzname* idi. Devadari'nin anlatış tarzından onun döneminde, Oğuzname'nin daha yaygın olduğu anlaşılmaktadır (Ercilasun, 1998b: 13).

Necati Demir'e göre, *Türkler'in ilk kitabı* olarak nitelendirilen eserin adı, Ebubekir Bin Abdullah Bin Aybek Ed-Devadari'nin farklı eserlerinde farklı şekillerde belirtilmiştir: *Ulu Ata Bitik* (Kenzü'd-Dürer, I, s.177), *Ulu Ay Atam Bitigi* (Kenzü'd-Dürer, VII, s.218), *Han Han Ata Bitigci* (Dürerü't-Tican, 202a), *Ulu Han Bitigci* (Dürerü't-Tican, 197/b, 202a), *Ulu Han Ata Bitigi* (Ar. Kitab el-Melik el-Ab el-Kebir). Arapça karşılıklıklarına bakıldığında, bunların hepsinin *Ulu Han Ata Bitigi* (Ulu Han Ata Kitabı/Ulu Han Ata'nın Kitabı) (Ar. Kitab el-Ab el-Kabir el-Melik) (Dürerü't-Tican, 197/b) anlamına geldiği görülmektedir. *Ulu Han Ata Bitigi*, Türk ırkına mensup ilk kişinin, Türklerin ilk babasının, ilk atasının, ilk Türk'ün yaratılış destanıdır. Ayrıca ilk Türk kadının, ilk Türk annesinin türeyişinin kitabıdır (Demir, 2017: 13).

Sonuç olarak, içerisinde *Alp Kara Aslan Belceği (Yavrusu) Hikâyesi*'nin de bulunduğu *Ulu Han Ata Bitigi*'nin "tarihi izleri" 6. yüzyıla kadar takip edilebilmektedir. Ancak unutmamak gerekir ki, henüz bu döneme ait el yazması bulunmamıştır. Umut ediyoruz ki, hem bu eser hem de eski Türk tarihi, dili, edebiyatı, kültürü, sanatına yönelik birçok başka eser keşfedilerek bir gün gün yüzüne çıkar. Eldeki bilimsel kesin kayıt, içerisinde *Alp Kara Aslan Belceği (Yavrusu) Hikâyesi*'nin de bulunduğu *Ulu Han Ata Bitigi*'nden bahseden Aybek ed-Devadari (ö:1336)'nin 1310 yılında tamamladığı *Dürerü't-Tican ve Gurerü Tevarihi'z-Zaman* adlı eseri olup, daha sonraya, 14. yüzyıla aittir.

Türkler arasındaki Tepegöz'e dair en eski bilgiler, bizim tespitlerimizle, Tepegöz anlatısının eski bir varyantı *İbn Fadlan Seyahatnamesi*'nde görülmektedir. Buradaki Tepegöz'ü andıran dev cüsseli bir adam çift gözlü olsa da adamın anlatımı ve yaptıkları Tepegöz'ü andırmakta ve bazı ayrıntılar, onunla ve kavmiyle ilgili rivayetler Tepegöz ile ilgili olduğunu göstermektedir. Bu dev cüsseli adam ve kavmi hakkındaki bilgiler ve Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'u ve Tepegöz'ü andıran anlatım şekli, o devrin düşünce yapısını ve Tepegöz anlatılarına zemin hazırlayan ortamları anlamak konusunda yardımcı olabilir. 922 yılında İtil Bulgarları'na giden İbn Fadlan bu adamdan şöyle bahsetmiştir:

“Tigin el-Türki bana Bulgar hükümdarının ülkesinde çok büyük cüsseli bir adam olduğunu söylemişti. Ülkeye varınca hükümdara bu adamı sordum. O da “Evet, ülkemizde böyle bir adam vardı, öldü. Memleket halkından normal insanlardan değildi. Şöyle ki, tüccarlar her zamanki gibi Etil nehrine gitmişlerdi. Nehrin suları yükselmiş ve taşmıştı. Ansızın bir gün tüccarlardan bir grup yanıma geldi. Bana, “Ey hükümdar. Suyun (nehrin) içinde bir adam durmuş, eğer bize yakını bir kavimdense bu diyarda kalmamız mümkün değil, mutlaka yerimizi terk etmemiz gerek” dediler. Onlarla hayvanıma binip nehre gittim. Bir adam gördüm ki, benim ziram (arşınım) ile 12 arşın uzunluğunda. Büyük tencere (kazan) gibi bir başı, bir karıştan fazla burnu, iki büyük gözü, birer karıştan uzun parmakları var. Manzarası beni korkuttu. Tüccarların içine düşen korku benim içime de düştü. Ona bir şeyler söylüyorduk cevap vermiyordu. Sadece bize bakıyordu. Yurduma getirdim ve bizden üç ay uzakta olan Visu kabilesine mektup yazıp sordum. Bana cevap yazıp “Bu adam Ye'cüc ve Me'cüc kavmindendir. Bizimle onlar arasında üç aylık mesafe vardır. Onlar çıplak olup aramızda deniz bulunur. Onlar denizin karşı kıyısındadırlar. Hayvanlar gibi birbirleriyle çiftleşirler. Her gün Allah onlara denizden bir balık çıkarır. Onlardan her biri büyük bir bıçakla gelir balıktan kendisine ve ailesine yetecek kadar et keser. İhtiyacından çok keserse karnı ağrır. Ailesi mensuplarının da karnı ağrır. Çoğu defa eti kesen ve ailesi hepsi ölürler. İhtiyaçları kadar aldıktan sonra balık döner, nehre girer. Her gün aynı şey tekrarlanır. Bizimle onlar arasında deniz vardır. Diğer tarafları dağlarla çevrilidir. Eskiden dışarı çıktıkları kapının önünde sed vardır. Allah onları mamur yerlere çıkarmak isterse Seddi açacak bir sebep yaratır, denizin suları çekilir, balığın denizden çıkması kesilir” diye yazdılar. İbn Fadlan der ki: Bu adamın ne olduğunu sordum, Hükümdar “Yanımızda bir müddet kaldı. Ona bakan çocuk ölüyor, hamile kadın çocuğunu düşürüyordu. Bir insanı yakalarsa ölünceye kadar onu eliyle sıkıyordu. Bunu görünce, onu yüksek bir ağaca astım, orada öldü. Kemiklerini, kafasını görmek istiyorsan seninle giderim, gösteririm” dedi. Ben de “Vallahi bunu çok arzu ediyorum” dedim. Benimle bir büyük ormana gitti. Orada yüksek ağaçlar vardı. Beni

altına adamın kemiklerinin, başının düştüğü bir ağacın yanına götürdü. Başı büyük bir arı kovanı, kaburga kemikleri hurma yaprakları gibiydi. Baldır ve kol kemikleri de aynı şekildeydi. Hayret ettim, geri döndüm” (Şeşen, 2010: 32-34).

Burada, “12 arşın uzunluğunda” iri cüssesi, “Büyük tencere (kazan) gibi bir başı”, “bir karıştan fazla burnu”, “iki büyük gözü”, “bire karıştan uzun parmakları” olan, “Ye’cüc ve Me’cüc kavminden” olan bu adam Tepegöz’ü andırmaktadır; bu kavmin hayvanlar gibi birbirleriyle çiftleşmesi de Tepegöz’ün doğumunu, Basat Tepegöz’ü Öldürdüğü Boy’daki cinsellikle ilgili mesajları ve Konur Koca Sarı Çoban’ın peri kızının ırzına geçmesini akla getirmektedir; tüccarlardan bir grubun hükümdarın yanına gelip, “eğer bize yakını bir kavimdense bu diyarda kalmamız mümkün değil, mutlaka yerimizi terk etmemiz gerek” demesi, yani bu adamdan dolayı kavmin yerini değiştirmek zorunda kalması Basat Tepegöz’ü Öldürdüğü Boy’da Tepegöz yüzünden Oğuz’un yedi kez göç etmek zorunda kalmasını anımsatmaktadır; “Ona bakan çocuk ölüyor, hamile kadın çocuğunu düşürüyordu. Bir insanı yakalarsa ölünceye kadar onu eliyle sıkıyordu” ifadeleri, Basat Tepegöz’ü Öldürdüğü Boy’daki Tepegöz’ün tanıtımıyla benzeşmektedir. Tepegöz, küçükken kendisine bakan birkaç dadıyı helak etmiş, oyun oynadığı oğlanların kiminin burnunu, kiminin kulağını yemişti. Burada dikkat çekici bir ayrıntı vardır ki, bu adam ile Tepegöz arasındaki bağı yansıtmaktadır. Bulgar hükümdarı, bu adam hakkındaki bilgiyi, kendilerinden üç ay uzakta olan *Visu* kabilesine mektup yazıp sormuştur. Buradaki *Visu* kabilesinin adı, bu adamı doğrudan Tepegöz ile ilişkilendirmektedir. Çünkü Avelbek Konıratbayev’in belirttiğine göre, tek gözlü devlerle ilgili efsane, çok eski dönemlerden, Sibiryaya (Saka) kavimlerinden kalan bir mit olup, Sibiryaya halklarında tek gözlü dev *Visu* olarak geçmektedir (Konıratbayev, 2000: 162-163). Yani *İbn Fadlan Seyahatnamesi*’ndeki efsane ile karışık tarihi bilgilerdeki, 922 yılındaki Bulgar hükümdarının bu iri yapılı adam hakkında bilgi almak için başvurduğu üç ay uzaklıktaki *Visu* kabilesinin adı ile Sibiryaya halklarındaki tek gözlü dev (Tepegöz) *Visu*’nun adı aynı olup, Tepegöz efsanesi ile ortak tarihi köklerine işaret etmektedir. Anlaşılan 922 yılında İbn Fadlan’ın ziyaret ettiği İtil Bulgarları’nda, üç ay uzaklıktaki *Visu* kabilesinde ve o dönemde Avrasya’nın ve Orta Asya’nın birçok yerinde Tepegöz ile ilgili anlatılar oldukça yaygındı. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*’ndeki bu iri yapılı adam ve kabilesi hakkındaki tarihi-efsanevi bilgiler, Tepegöz anlatısının eski bir varyantı olup, bugün için Türkler arasında tespit edilebilen Tepegöz hakkındaki en eski yazılı bilgilerdir. Böylece Basat Tepegöz’ü Öldürdüğü Boy’daki Tepegöz hakkındaki bilgiler, 922 yılında İtil Bulgarları’na giden İbn Fadlan’ın yazdığı *İbn Fadlan*

Seyahatnamesi'nde görülmektedir. Bu sayede Türkler arasındaki Tepegöz efsanesi yazılı metinlerde 10. yüzyıla kadar tespit edilebilmektedir. Bu durum Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un tarihi köklerinin geniş Avrasya coğrafyasında, Orta Asya'da olduğunu göstermektedir.

Aybek ed-Devadari (ö:1336), 1310 yılında tamamladığı *Dürerü't-Tican ve Gurerü Tevarihî'z-Zaman* adlı eserinde, gördüğü *Ulu Han Ata Bitiği (Ulu Han Ata Kitabı)*'nden ayrı bir kitap olarak, kendi döneminde elden ele dolaşan Oğuz-name adlı bir kitap olduğundan bahsetmiştir:

“Türklerde çok önemli bir kitap daha vardır. Bu kitaba Türkler çok değer verirler ve elden ele dolaştırırlar: Adı, Oğuz-name'dir. Bu kitabın içinde; Oğuz'un günlük yaşamı, ilk kağan oluşu, adını ve namını Oğuz olarak alışı anlatılmıştır. Oğuzname'de ayrıca Tepegöz adlı bir yaratıktan da bahsedilir. Bahsi geçen Tepegöz eskiden Türklerin diyarlarını tahrip etmiş ve bunun yanında onların büyüklerini ve atalarını katletmiş. Söylentilere göre bu adam bir garip yaratıkmış. Başının ortasında tek bir göz varmış. On tane koçun derisini bir araya getirip börk yapılısa onun başını ancak örtermiş. Ona kılıç ve ok işlemezmiş. Annesi, Mercan Denizi'nin (Ar. Mercanü'l-Bahr) cinlerindenmiş. Babası ise Tartura imiş. Bu kitapta Tepegöz hakkında da çok hikâyeler anlatılmıştır. Oğuz-name'de bugüne kadar olan hikâyeler zikredilmektedir. Türklerin alim ve zeki olanları ile soy soylayıp boy boylama yapabilenler bu hikâyeleri ezberleyip anlatıyorlar. Kitabın en sonunda Tepegöz, Türkler arasından çıkan genç ve güçlü bir yiğit tarafından öldürülmüştür. Onu öldüren kişi çağın kahramanlarından olan güçlü, kuvvetli bir yiğit olan Aruz oğlu Basat'tır. Türkler arasında kimsenin yenemediği bir kız da çıkmıştır. Aruz oğlu Basat, yine aynı çağda yenilmez olarak görülen o kızı yenerek onunla evlenme şerefine layık olmuştur. Basat, Tepegöz'ü öldürünce adamlar, oğlanın babası Ebu Aruz'a gidip ona müjde verdiler, oğlunun o kızı yendiğini söylediler. Babası “sanki o, Tepegöz'ü de öldürmüş gibi müjde verdiniz” diye cevap verir. Bu genç Aruz oğlu Basat Tepegöz'ü nasıl öldürdüğüne dair pek çok efsane, Türkler arasında, dillerde dolaşmaktadır. Ben o olaylara çok girmeyeceğim. Çünkü bütün bu olayları ve kitabı yazarken tek bir amacım var. O da okuyucular bu kitabı okudukları zaman, bu yazarın yani benim gerçeği yazdığıma inansınlar ve söylesinler. Ondan sonra hiç kimse yazdığım şeyleri yanlış diyemez” (Demir, 2017: 77-78).

Pertev Naili Boratav'ın söylediğine göre, Mısırlı Ebu Bekir İbn Abdullah İbn Aybek al-Davadari'nin 1309 (H.709) yılına kadar geçen vekayii içeren eserinde görülen Tepegöz Efsanesi Dede Korkut Kitabı'nın on iki hikâyesinden birini oluşturmaktadır (Boratav, 2015: 81). Muharrem Ergin'in belirttiğine göre, İbn Aybek, Dede Korkut Hikâyeleri'ni içine alan

Oğuznameyi görmüştür. Buradaki Tepegöz, Dede Korkut Kitabındaki Tepegöz'ün aynıdır. Ancak Dede Korkut Kitabında kız meselesi yoktur. Belki de yazar bunu Beyrek ve Kan Turalı hikâyelerindeki kızlarla karıştırmıştır (Ergin, 1989: 37). Ahmet Bican Ercilasun'a göre, Devadari'den çok önce, Türkler arasında yaygın olan ve hatta yazıya geçirilmiş bulunan iki kitap vardı, bunlar Ulu Han Ata Bitigi ve Oğuzname idi. Devadari'nin anlatış tarzından onun döneminde, Oğuzname'nin daha yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, bu Oğuzname eldeki Oğuz destanlarından hiçbiri değildir. Çünkü burada hem Türklerin başlangıçları ve Oğuz Han, hem de Tepegöz hikâyesi belirtilmektedir. Bu, Oğuz'un hayatı etrafındaki Oğuz Kağan Destanı'nın zaman içinde, Oğuz'un torunlarının ve onların beylerinin maceraları ile genişlediğini ve büyük bir Oğuzname meydana geldiğini göstermektedir. Bu Oğuzname, Batı Oğuzları arasında yaygın olmalıdır ki, Tepegöz ve daha başka on bir hikâye, Oğuz Kağan'dan kopmuş olarak, sonradan Dede Korkut Kitabı'nda tespit edilmiştir (Ercilasun, 1998: 13-14).

Ali Öztürk, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy ile Aybek ed-Devadari'nin eserindeki Tepegöz ile ilgili bilgileri karşılaştırarak bazı sonuçlara ulaşmıştır. Ali Öztürk'ün belirttiğine göre, Dede Korkut'ta Tepegöz'le ilgili daha başka destanlar vardır; Dede Korkut Kitabı'ndaki Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy, Aybek ed-Devadari'nin gördüğü Oğuzname'nin muhitinden başka yerde gelişmiş veya tespit edilmiştir. Çünkü, Devadari'deki kız motifi Dede Korkut Kitabı'nda olmadığı gibi, babası da Basat'ı teşvik değil, Tepegöz'ün karşısına çıkmasını istememektedir ve engel olmak için uğraşmaktadır; Dede Korkut'ta Tepegöz'ün anası Ulu Denizlerin perisi olarak tanıtılmaz. Bu ayrılıklar gösteriyor ki ana konu aynı olmasına rağmen yardımcı olaylarda farklılıklar vardır (Öztürk, 2012: 215). Bu durum Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un birçok farklı varyantlarının olduğunu göstermektedir.

Dürerü't-Tican ve Gurerü Tevarihi'z-Zaman'da açıkça görüldüğü gibi, Aybek ed-Devadari (ö:1336), 1310 yılında tamamladığı eserinde, *Ulu Han Ata Bitigi*'nden tamamen ayrı ve farklı bir kitap olarak, kendi yaşadığı dönem olan 14. yüzyılda elden ele dolaşan bir *Oğuzname*'nin olduğunu söylemektedir. Yani, Aybek ed-Devadari'nin bahsettiği Oğuzname, ne zaman yazıldığı bugün bilinmeyen, ancak 14. yüzyılda elden ele dolaşan başka bir kitaptır. *Ulu Han Ata Bitigi* ve *Oğuzname* iki ayrı kitaptır. Bu bakımdan 14. yüzyıla ait bu bilgiler, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'a ait, Aruz, Basat ve Tepegöz'ün adlarının geçtiği en eski bilgilerdir. Aybek ed-Devadari'nin *Ulu Han Ata Bitigi* adlı kitaptan bahsettiği yerde ise, Alp Kara Arslan Belceği adlı bir hikâye vardır, ancak bu hikâyenin içerisinde hiçbir yerde Basat veya Tepegöz adları geçmemiştir. Yani, eserdeki Basat ve Tepegöz adları 14. yüzyıla aittir.

Ancak Alp Kara Arslan Belceği ise 6. yüzyıla dayandığı ileri sürülen *Ulu Han Ata Bitigi*'ne aittir. Demek ki, Türkler arasında eskiden beri mevcut olan Arslan Çocuk Hikâyesi, 6. yüzyıldan sonraki bir dönemde, Türkler arasında eskiden beri mevcut olan Tepegöz Hikâyesi ile kaynaşmış ve bu kaynaşmış hikâye, tarihi bir kişi olan Basat'a uyarlanmış, Basat'ın adı da zamanla halk etimolojisinde "at basan" anlamına evrilmiş, böylece Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy ortaya çıkmıştır. Bütün bunlar, bu hikâyenin tarihinin çok eski devirlere uzanmasının bir yansımasıdır (Eyüboğlu, 2019: 237).

Eski Türklerin yaşamında pınarların önemli bir yeri vardı. Orta Asya'da çok sayıda pınar vardır. Bu pınarlarla ilgili bilgiler tarihi kaynaklara da geçmiştir: 7. yüzyılın ilk yarısında Çinli Budist rahip Hüan-dzanğ, Batı Gök-Türk topraklarını ziyaret etmiş ve Kağan'ın da yazları geçirdiği Bin Pınar'ın doğal güzelliğini görmüştü:

"Kök Türklerin Binğ-yul dedikleri yere vardı. Bu tuhaf ad onların dilinde "Bin pınar" demektir. Esasen bu Binğ-yul öyle ilçe büyüklüğünde bir arazi parçasıdır ki, üzerinde pek çok göl ve kaynak vardır ve şaşılacak zenginlikte, bol yapraklı yüksek ağaçlar yetişmektedir. Serinlik veren rutubetiyle büyük sıcaklarda pek hoş bir dinlenme yeridir, bunun için kağan da yazları burada geçirmeyi adet etmiştir" (Ligeti, 1986: 89).

Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da, Konur Koca Sarı Çoban'ın Uzun Bınar'da peri kızları ile karşılaşması sahnesi vardır:

"Oguz bir gün yaylaya göçti. Aruzun bir çobanı vardı, adına Konur Koca (oglu) Sarı Çoban derleridi. Oguzun önince bundan evvel kimse göçmezidi. Uzun Bınar demegile meşhur bir bınar vardı. Ol bınara periler konmuşıdı. Negahından koyun ürkdi. Çoban erkece kakadı, ilerü vardı, gördi kim peri kızları kanat kanada bağlamışlar, uçarlar. Çoban kepenegini üzerlerine atdı, peri kızınun birini tutdı. Tama edüb derhal cima eyledi. Koyun ürkmege başladı. Çoban koyunun önine segirtti. Peri kızı kanat urub uçdı, eydür: "Çoban, yıl tamam olıcak mende emanetün var. Gel, al" dedi. "Amma Oguzun başına zeval getürdüün" dedi. Çobanun içine korhu düşdi, amma kızun derdinden benzi sarardı" (Tezcan ve Boeschoten, 2001: 146-147).

İlginç bir şekilde bu sahneye benzer bir sahne, 9. yüzyıla ait eski bir kaynakta yer almaktadır. İbn Hurdazbih (ö:912-913)'in *El-Mesalik ve'l-Memalik* (y:885-886) adlı eserine göre, Semerkand ile bu kente yürüyerek iki günlük mesafedeki *Kisse* denilen kent arasında büyük ve yüksek bir geçit vardır. *Kisse*'nin arka tarafında ise karlı dağlar vardır. Eriyen karlar ve karlardan oluşan sular bir dağdan bir dağa akar. *Heştadan* adlı pınar bu eriyen kar sularından

oluşmuştur. Yine aynı şekilde ortaya çıkan bir pınar Semerkand yöresinde *Nehr-i Ceyrut*, bir başka adla *Nehr-i Buhara* olarak adlandırılmıştır (İbn Hurdazbih, 2008: 156). Gerisini İbn Hurdazbih şöyle anlatmaktadır:

“Bana o tarafa işi çıkan birisi anlattı: Bana bunları anlatan kişinin orada dostu vardı; bu kişi ona burada bulunan pınarın acaipliklerini anlatmıştı. Onun anlattığına göre, Allah’ın yarattığı en güzel insan suretinde, suda yaşayan bir şey vardı. Bu köyde bulunan çoban da sürüsünü buraya götürüyordu. Diğer bazı çobanlar da ona yakın olmaya çalışıyorlar ama bunu gerçekleştiremiyorlar, tam yakınına gelemiyorlardı. Sürüsünü pınarın yakınına kadar getiren çoban kaval ve zurna çalıyordu. Kavalı ya da zurnayı çaldığında insan suretindeki yaratıklar suyun üzerine çıkıp onu dinliyorlar ve kavalın çıkarmış olduğu sestem mutlu oluyorlardı. Bu çoban birgün yine pınarın başına vardı ve kavalını çaldı. Daha sonra da uykuya daldı. Orada yaşayan insan suretindeki yaratıklar da zorla onu yanlarına aldılar. Eve dönmeyişinin üzerinden 1 gün ve 1 gece geçtikten sonra halk onu aramaya başladı. İzini takip ederek pınarın başına kadar geldiler. Çobanı suyun üzerinde yüzerken buldular. Etrafında bulunan insan suretindeki yaratıklar, onu, kavalını ve zurnasını çalması için zorluyorlardı. İzini takibederek gelenler ise onu serbest bıraktırmaya uğraşıyorlardı. İnsan suretindeki yaratıklar bu istekleri reddettiler. Halk bu şekilde 8 gün boyunca burada kaldı. Bu süre zarfında çobanı istemelerine rağmen, taleplerine bir yanıt alamadılar. Gelenlerden hiçbiri de suya inerek onu kurtarmaya cesaret edemiyordu. 8. günün sonunda ise ne çobanı ve ne de insan suretindeki yaratıklardan hiçbirini göremediler” (İbn Hurdazbih, 2008: 156-157).

Basat Tepegöz’ü Öldürdüğü Boy’un girişindeki pınarda çoban ile peri kızları arasındaki ilişkiler hakkındaki efsane, 9. yüzyılda İbn Hurdazbih (ö:912-913)’in *El-Mesalik ve’l-Memalik* (y:885-886) adlı eserinde yer alan, Orta Asya’daki pınarda, çoban ile *“Allah’ın yarattığı en güzel insan suretinde, suda yaşayan bir şey”* ve *“insan suretindeki yaratıklar”* olarak nitelendirilen varlıklar hakkındaki bu eski efsane ile ilgili olabilir. İki efsanede birçok benzeşmeler vardır; her ikisinde de bir zorlama unsuru vardır ve bir taraf diğerini alıkoymuştur; üstelik her ikisinde de olaydan sonra çobanlar ortadan kaybolmuştur. Açıktır ki böyle efsaneler eski Türkler ve Orta Asya’nın diğer halkları arasında yaygındı. Maalesef bunların sadece çok küçük bir kısmı yazıya geçirilebilmiştir. *El-Mesalik ve’l-Memalik*’deki bu efsanedeki olay,

Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'daki Tepegöz'ün doğumuna aktarılmış ve insan ile insan suretindeki yaratıklar arasındaki birleşme sonucunda Tepegöz doğmuş olabilir. Yani böyle olağanüstü bir olay hakkındaki efsane, olağanüstü bir varlık olan Tepegöz'ün adı etrafında daireleşerek Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'a yansımış olabilir. 9. yüzyıldaki bir coğrafya kitabına yansiyacak kadar yaygın olduğu anlaşılan bu türlü efsaneler, aslında Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un ne kadar eski bir tarihe ait bir anlatı olduğunu da yansıtmaktadır.

3. Alt Tabaka: İskit/Saka-Hun-Kanglı-Usun Tabakası

Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un, İskit/Saka-Hun-Kanglı-Usun dönemine uzanan bir alt tabakası vardır. Bu tabakada diğer kültürlerle etkileşim de olmuştur. Bu tabakada birçok unsur vardır: Madencilik gelişmesi, metal işlemeciliği, kutsal kılıç, kutsal yüzük, göçebelik, konar-göçerlik, hayvancılık, devlet geleneğinin temelleri, savaşçılığın ön plana çıkması, ordu geleneği, boyların ve milletlerin şekillenmesi, boylar ve milletler arasındaki mücadeleler, alp kültü, akıncı yaşam, destan ve ozanlık geleneğinin gelişmesi, ejderha vb.

Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un antik Grek/Yunan anlatılarıyla olan benzerlikleri bu boyun tarihin derinliklerine uzanan tarihi-destani-efsanevi-mitolojik köklerinin olduğunu göstermektedir.

Dede Korkut'un Dresden nüshası üzerinde ilk çalışmayı yapan Heinrich Friedrich Von Diez, Tepegöz'ü Homeros'un *Odysseia*'sındaki Polyphemos ile karşılaştırmış ve Dede Korkut'taki hikâyenin daha geniş olmasına dayanarak, bu hikâyeyi Yunanlıların doğudan aldığı sonucuna varmıştır (Ergin, 1989: 57). Heinrich Friedrich Von Diez'e göre, her iki destanda da aynı konu işlenmektedir ve bu tesadüf olamaz. Heinrich Friedrich Von Diez, Oğuz destanının neden Homeros'unkinden kopyalanamayacağını açıklamıştır: Doğulular, Yunan mitolojisini bilmedikleri gibi, Homeros'un yazılarını hiçbir zaman kendi dillerine çevirmemişlerdir; Oğuz kiklobu, doğumundan ölümüne kadar bütün olarak anlatılırken, Homeros'unkindinde ise sadece bir bölümü alınmıştır; Homeros, Asya'ya gerçekleştirdiği yolculuğunda tercüman aracılığıyla anlaştığından, Tepegöz Hikâyesi'nin tamamını değil, sadece bir bölümünü duymuştur; Belki de Homeros, bunu Oğuzların bir boyunun, Küçük Asya (Anadolu)'ya gelip Troya'da Yunanlara karşı savaştıkları zaman duymuş olabilir (Diez, 1815: 399-457: 416-418'den aktaran Merhan, 2016: 947). Heinrich Friedrich Von Diez'in Dede Korkut Kitabı hakkında yapılan ilk bilimsel çalışmalar arasında yer alan bu tespitleri oldukça değerlidir.

Wilhelm Grimm, Polyphemus'un Odise'nin hikâyesi içerisine sonradan sokulmuş olduğunu ve halk masalının Odise'den gelebileceğini, başka bir kaynaktan alınmış olacağını

söylemiştir. Grimm Kardeşler ise bu masalın Dolopathos'tan, bir doğu kaynağından geldiğini tespit etmişlerdir. Bu masalda, bir haydudun Polifem soyundan bir devin önünden kaçıışı anlatılmaktadır (Gökyay, 1973: DXXXVI; Sakaoğlu, 1998: 28). Pertev Naili Boratav'ın söylediğine göre, annesinin ona verdiği bir halka (yüzük) sayesinde Tepegöz, sadece gözünden yaralanabilir. Odysseus'un Polyphem'i yendiği gibi, Basat Tepegöz'ü kör eder ve onu kendi kılıcıyla öldürür. Homeros'un anlattığı Odysseus'un Polyphem ile mücadelesi ile Dede Korkut'ta yer alan Basat'ın Tepegöz ile mücadelesi arasında bazı benzerlikler vardır; bir mağaradaki koyun ahır, canavarın kör edilmesinin biçimi, kahramanın kaçmak için düzenlediği hile birbirine benzemektedir. Tek gözlü canavara tüm kıtalarda birçok ülke aktarımlarında rastlanır. Basat-Tepegöz konusunun ortaya çıkışında, Homeros'a dayanan ve Oğuzlar tarafından aktarılan Orta Asya destan ve efsanelerin bir kaynaşması yaşandığı görülmektedir. Bu karışımı Türkler, Anadolu'nun özgün halkının aktarımlarında canlı olarak bulmuşlardır, gerçekten de hem Oğuzların hem de Homeros'un yorumlarında akış aynıdır (Boratav, 2012: 61-62). Pertev Naili Boratav'ın bu tespitleri oldukça değerli olup, Dede Korkut ile Homeros arasındaki eski bir etkileşimi işaret etmektedir. İki anlatı arasında ayrıntıdaki birçok benzerlik de bunu göstermektedir.

Viktor Maksimoviç Jirmunskiy, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un Oğuzların 9.-10. yüzyıllarda Sirderya boylarına gelmeden önceye ait, en eski hikâyelerden biri olduğunu ve bu hikâyenin değişik şeklinin, doğuda olduğu gibi batıda insan yiyen tek gözlü dev'in kör edilmesi şeklinde yaygın olduğunu belirtmiştir. Viktor Maksimoviç Jirmunskiy ayrıca, bu konunun *Odissey*'in siklop (dev) Polifen'in kör edilmesine dair hikâyesinden bilinmekte olduğunu ve çeşitli şekillerde Kafkasya'da, *Binbir gece* adlı Arap masallarında, Yakın Doğu, Orta Asya ve Güney Sibirya'daki Türkler arasında, günümüzde Türkiye, Azerbaycan, Türkmen, Kazak, Kırgız ve Altay Türkçelerinde kaydedilmiş, 15 ayrı nüshadan fazla şekillerinin olduğunu söylemiştir (Jirmunskiy, 1961: 618).

Viktor Maksimoviç Jirmunskiy'e göre, yer bakımından Odise'ye yakın olan kimi folklor varyantlarında Polifem hikâyesine benzer motifler vardır. Hikâyelerin kahramanları gemileri batmış denizciler olup, bunlar fırtına yüzünden bazı bilinmeyen adalara düşerler ki, Gürcü ve Dağıstan varyantları böyledir. Ancak ayrıntılarda görülen benzerlikler, burada da Odise'den doğrudan yapılmış bir aktarma ile açıklanamaz. Bu benzerlik, belirli bir coğrafya bölgesinde çoktan beri yerleşmiş olan motifin eskiliğini gösterir. Bu varyantın kimi motifleri *Binbir Gece Masalları*'nda da geçmektedir. Özellikle Sinbad'ın gezilerini anlatan masalların birincisinde

vardır. Binbir Gece masalının doğuda çok yaygın olmakla birlikte, Arap masalını Orta Asya'daki varyantların kaynağı saymak da doğru olmaz. Çünkü doğuda, Orta Asya'da tespit edilmiş olan folklor varyantlarında hemen daima ana konunun klasik şekli bulunmaktadır. Oysaki *Binbir Gece Masalları*'nda bu geniş gelenek özelliği yoktur. Ayrıca Odise, Arap masallarından farklı olarak olay, burada deniz yolculuğunda değil, geniş Asya kıtasının ormanlarında, dağlarında, ya da çöllerinde geçmektedir (Gökyay, 1973: DXXXVI-DXXXVII). Viktor Maksimoviç Jirmunskiy'in bu tespitleri oldukça değerlidir. Bütün bunlar Tepegöz anlatısının oldukça yaygın olduğunu göstermektedir. Kitle iletişim araçlarının olmadığı eski devirlerdeki bir anlatının bu kadar geniş bir alana yayılmış olması onun tarihi eskiliğinin de bir yansımasıdır. Eski insanlar kendilerine ilginç gelen böyle bir anlatıyı dilden dile aktararak yaygınlaştırmışlardır.

Tepegöz tipinin farklı yaşam türlerine sahip farklı coğrafyalara uyum sağladığı, bu etkenlerin kahraman ile Tepegöz'ün mücadelelerini de şekillendirdiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle antik dönemlerde, Milattan Önceki birinci bin yılda bile, o dönemde bilinen dünyanın (Avrupa, Asya ve Kuzey Afrika) büyük kısmında, Greklerde, İskitler'in Avrupa ve Orta Asya'daki kollarında, sonraki dönemlerde Araplar arasında, Kafkasya'da ve Uzak Doğu'daki bazı halklar arasında da tespit edilen Tepegöz efsanelerinin tarihin derinliklerinden geldiği daha iyi anlaşılmaktadır. Bu durum elbette ki Tepegöz efsanesinin, dolayısıyla Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un binlerce yıl öncesine uzanan eski köklerinin bir yansımasıdır.

Orhan Şaik Gökyay'ın belirttiğine göre, Tepegöz hikâyesinin en eski rivayeti Homeros'un *Odise*'sinde görülmektedir. Bu, tek-gözlü Polifemin Odise tarafından kör edilmesi hikâyesidir. *Odise*'nin eskiliğine ve yaygınlığına karşı Homeros'un eserini, başta Dede Korkut Kitabı'nda Tepegöz olmak üzere öteki varyantların kaynağı saymak için bir dayanak yoktur. Aksine, eski Yunan destanı, daha eski halk masallarından bu konuyu almıştır. Odise, bu hikâyenin Akdenizin doğu bölümünde, Anadolu'da varlığını gösteren önemli bir tanık olup, Yunan destanı M.Ö. bin yılın ortalarında burada oluşmuştur. Tepegöz menkabesinin nereden çıktığı, nereden geldiği konusunun tartışması bir sonuca bağlanamazsa da ilk kaynağının Türkler arasında bulunduğu söylenebilir. Dede Korkut Kitabı'nın öteki hikâyeleriyle Tepegöz hikâyesinin dil ve üslup yönünden bir ayrılığı olmadığı gibi, Bayındur Han ve Dede Korkut, bütün öteki hikâyelerde olduğu gibi burada da yer almışlardır. Uruz bir baş karakterdir. Göçebe yaşamının ayrıntılarına ait yönler vardır. Basatın kahramanlığı, "*alp erenin erden adını yaşurmak*" ayıp olacağı için adını soran dev Tepegöz'e, yerini, yurdunu, anasını, babasını bir

Oğuz diliyle anlatması, hikâyesinin bitişi, Dede Korkut'un verdiği alkış tam Oğuzcadır (Gökyay, 1973: DXXXVI-DXXXVII).

Walter Ruben'e göre, Tepegöz hikâyesinin benzerlerine, Yunan Odysseia destanından başka, başta Hint efsanesi olmak üzere, dünyanın çeşitli yerlerinde rastlanmaktadır (Ruben, 1944: 244-253'ten aktaran şen, 2003: 604). Abdülkadir İnan, *Er-Töştüğ Destanı*'nda nehirde görölen bir canavarın (devin) çıktığını hatırlatarak, Tepegöz'ün asla başkalarından alınmadığını, Oğuzlar Anadolu'ya geldikten sonra Yunan sikloplarından alınma olmadığını belirtmiştir (Sakaoğlu, 1998b: 95; Feyzioğlu, 2004: 55). Avelbek Konıratbayev'e göre, M.Ö. 7.-6. yüzyıllarda Asya'ya gelen Yunanlılar, yerli halkların arasında yaygın olan Tepegöz efsanelerini derleyip, *Odysseia* destanına eklemişlerdir. Yunanlılarda tek gözölü devlere *Polifem* denilir (Konıratbayev, 2000: 162-163).

İsmet Zeki Eyüboğlu'na göre, İlkçağ Anadolu söylencelerinde *Kyklop* adlı bir yaratık, bir dev vardır. Bu devin gözü tepesindedir, burnunun yanlarında, kaşların altında değil. Bu yaratığın ortaya çıkışından en az 2500 yıl sonra Anadolu'nun doğu kesimlerinde, Asya ya da Azerbaycan kökenli olduğu söylenen bir *Tepegöz* (Dedem Korkut öykülerinde) türemiştir. Anlam bakımından *Kyklop* ile *Tepegöz* birdir, biri Türkçe, öteki Yunancadır. Anadolu'da Müslümanlar arasında yaygın bir İslam inanışına göre yargı günü (kıyamet) geldiğinde bütün ölüler dirilecek, yeryüzü varlıklarından soyunacak, çırılçıplak olacak, dişi erkek ayrımı kalmayacak ve insanlar, gözleri tepelerinde olacağından, birbirlerini göremeyeceklerdir. Din kurucularının ileri sürdüğü eski geleneklerle gelen yeni inançların yeni bir yorumudur. İnanç değişikliğinin kökeni de bu yorumun başkalığıdır. Dil denen güçlü değirmen, taşları arasına düşen ekinin soyuna sopuna bakmaz, öğütür, un yapar, öğütemiyorsa kırıp kırıp atar. *Kyklop-Tepegöz-Yargı* günü gözlerin tepede oluşu bağlantısı budur (Eyüboğlu, 1998: 78-79).

Azra Erhat'ın belirttiğine göre, Homeros (M.Ö. 9 ya da M.Ö. 8. yüzyıl)'un eseri *Odysseia*'da, Deniz Tanrısı Poseidon'un tek gözölü oğlu, dev ve yamyam Polyphemos, konuksever, tanrıya saygılı bir insan olmayıp, mağarasına sığınan Odysseus'un arkadaşlarını kıtır kıtır yiyen, yabani, kaba, doğruluk bilmez bir azmandır. *Odysseia*'da, Afrika'dan Sicilya'ya, Lotosiyenlerin ülkesinden yamyamların adasına, Odysseus'un üçüncü uğradığı yer tek gözölü devlerin (kykl-op: yuvarlak göz) yemyeşil toprağıydı. Filo ilkin Küçükada denilen bir adaya çıkmıştı (Homeros, 2008: 22, 33). Ernie Bradford, bunun Sicilya'nın batı kıyılarından 4 mil uzakta, eskiden Aigusa, yani Keçiler Adası diye bilinen Favignana olduğuna inanmaktadır. Tepegözler de çobandı, keçi ve koyunculukla yaşıyorlardı. Polyphemos'un mağarası da karşıki

kıyıda Eryx (750 metre) Burnu'nun dibinde bugün Trapani kentinin bulunduğu yerde olsa gerektir. Tepegözler masalı öteden beri buralara yakıştırılmış, bir mağaraya da *Grotto di Polifemo* adı verilmiştir (Bradford, 1964: 72'den aktaran Azra Erhat, Homeros, 2008: 33). Azra Erhat'ın belirttiğine göre, *Odyseia*'da anlatılan manzaralar bu bölgeye tıpatıp uymaktadır. Bu kıyılarda, kaçan Odysseus'un arkasından Polyphemos'un fırlattığı koca taşları andıran denize serpili kayalar bile görülür. Ozan Hesiodos'un yapıtlarında Olympos tanrılarında önce dünya egemenliğini ellerinde tutan yarı tanrı soyları arasında Kyklopların da adı geçmektedir. Okeanos ve Gala'nın oğulları olan bu devleri, Zeus yeraltına kapatmıştı. Orada demircilik yapan Kykloplar, yanardağlardan fıskıran ateş kıvılcımları, yer sarsıntıları ve gürültüleriyle kendilerini belli ederlerdi. Polyphemos da Etna ya da Stromboli yanardağlarının bir kişilendirilmesi, tek gözü de kraterin bir simgesi sayılmıştır. Oysaki Polyphemos, hem Tanrı Poseidon'un oğlu, hem demirci değil de sürü ve mandıra sahibi bir azman olarak canlandırılmıştır. Sicilya folklorunda daha sonraları da görülen bu tek gözlü dev tipik bir masal kahramanı olmakla birlikte, Halikarnas Balıkçısı'nın belirttiği gibi, Hitit kabartmalarında hep profilden gösterildiği için tek gözlü sanılabilen adamlarla ilgili olabilir. Hitit ve Anadolu folkloruyla ilişkiyi belirtmek için Kyklop'a Tepegöz demeyi uygun bulduk (Homeros, 2008: 33-34). Azra Erhat'ın bu tespitleri önemlidir. Burada Kyklopların demircilik yapması dikkat çekici bir ayrıntıdır. Çünkü eski Türkler demircilik konusunda oldukça yetenekliydi. Hatta 6. yüzyılda Gök-Türkler'in yanına Bizans elçileri geldiğinde, kimi Gök-Türkler bu Bizans elçilerine demir satmaya çalışıyorlardı. Demircilik konusu özellikle eski Türklerin, geniş Avrasya/Orta Asya coğrafyasının kadim inanışları olan Kamlık/Şamanizm ile yakından ilişkilidir.

Kamal Abdulla'nın belirttiğine göre, eski Yunan mitoloji kahramanı Odysseus ve Polyphemos arasındaki ilişkiler, Basat'la Tepegöz arasındaki ilişkilere benzemektedir. Tepegöz ile Polyphemos arasında birçok ortak özellikler vardır. Ama ikisi arasında farklar da çoktur (Abdulla, 2015: 27, 120-121, 266, 336). Kamal Abdulla'ya göre, Yunan destanı *Odyseia*'da, Odysseus, kendi savaşçılarıyla birlikte memleketi İthaka adasına doğru yelken açmış, bu sırada onun deniz maceraları başlamıştı. Odysseus, bu maceralar sırasında, tek gözlü canavar Polyphemos'u hileyle aldatıp kör etmişti. Odysseus-Polyphemos mücadeleleri, Basat-Tepegöz ilişkileri ile paraleldir. Odysseus Yunanistan'da, Basat da Oğuz'da aynı şekilde hareket edip, aynı yolla Polyphemos'u, Tepegöz'ü kör etmişler, aynı yolla onu aldatıp koç derisini başlarına koyarak mağaradan dışarı çıkıp canlarını kurtarmışlardır. Bu paralelliklerde aslında ciddi farklı yönler olmakla birlikte, mücadele usulleri, galip gelme yolları neredeyse aynıdır. Odysseus,

Polyphemos'u kör etmiş ve canını kurtarıp elinden kaçmıştır. Basat ise, Odysseus'dan farklı olarak Tepegöz'ü öldürüp başını kesmiştir. Tek gözünü helak etmekle kaotik bir yapıya karşı mücadele görülse de başın bedenden ayrılması, özellikle de bunun özel bir kılıçla yapılması daha kadim mitolojik düşünceyi yansıtmaktadır. Odysseus için Polyphemos yalnızca sonraki maceraların bir nedenidir, Tepegöz ise bütün toplum için sonuç rolünde görülmektedir (Abdulla, 2015: 256-261).

Kamal Abdulla'nın yazdığına göre, eski Yunan mitoloji kahramanı Odysseus ve Polyphemos arasındaki ilişkiler, Basat'la Tepegöz arasındaki ilişkilere benzemektedir. Tepegöz ile Polyphemos arasında birçok ortak özellikler vardır: Dış görünüm, amansızlık, insanüstülük, vahşi ihtiraslar, mucizevi doğum vb. Ama ikisi arasında farklar da çoktur: Tepegöz, destanda önemli bir role sahipken, Polyphemos ise Odysseus'un arka planında görünmektedir; Tepegöz'le mücadele Oğuz'un ölüm-kalım mücadelesiyken, Polyphemos'la mücadele ise yalnız kaçıp can kurtarmak üzerinedir; Tepegöz, isyan ettiği Oğuz toplumunun içinden çıkan, adeta bu toplumun yarası iken, Odysseus ise Polyphemos gibi sikloplar arasında gelip geçici bir konuktur; bütün şer güçlere galip gelme umudunun simgesi olarak Tepegöz cezalandırılıp öldürülürken, Polyphemos da cezalandırılmış, Tepegöz gibi kör edilmiştir ancak ölümü hakkında hiçbir bilgi verilmemiştir. Tepegöz'ün tam anlatımı olduğu için daha eski bir tip olduğunu, Polyphemos'un anlatım eksikliği yüzünden ondan meydana geldiğini ispata çalışmak tek taraflı ve bütün yönleriyle iyi düşünülmemiş bir adım olurdu, çünkü Polyphemos'un eksik anlatımına esas teşkil eden birçok etken vardır. Bu iki tip seyyar konuların formal gelişme çizgilerinin ortaya çıkardığı aynı mahiyette olup, genel anlamda mitin şahsi yaratıcılığı söz konusudur. Nerede olursa olsun, ister Kadim Yunan'da, isterse Oğuz dünyası olan kadim Azerbaycan'da, mit hep aynı mit olup, gücü orada da, burada da aynı güçtür; çünkü insan toplulukları, bu toplulukların üyeleri dünyayı algılama, doğaya bağlılık derecesi, doğayı algılama şekilleri bakımından aynıdırlar (Abdulla, 2015: 27, 120-121, 266, 336). Kamal Abdulla'nın bu tespitleri oldukça değerlidir.

Mesut Şen'in belirttiğine göre, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy ile Yunan destanı *Odysseia*'daki, Odysseus'un Kykloplar ile olan mücadelesi arasında birçok benzerlikler bulunmaktadır; Tepegöz ve Polyphemos adlı devlerin peri bir anadan doğması; tek gözlü olması; insan eti yemesi; mandırayı andıran bir mağarada yaşaması; her iki kahramanın ateşte kızdırılan süngü veya sopayla devin tek olan gözünü kör etmesi; kahramanların koyunlar aracılığıyla mağaradan çıkmak istemeleri gibi unsurlar, her iki efsanenin, hem motif olarak hem

de vaka olarak da birbirine benzediğini göstermektedir. Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy ile Yunan destanı *Odyseia* arasında, menşei ne olursa olsun, aralarındaki vaka ve motif benzerliklerine rağmen, büyük bir anlayış farkı vardır; Basat'ı, kendisinden çok üstün olan, üstelik gözünden başka yerine ok ve kılıç işlemeyen bir düşmanla mücadeleye sevk eden şey, üzerindeki sorumluluk duygusu ve haklılığıdır; Odysseus'ta ise Kyklopların nasıl bir yaratık olduklarına dair merakın giderilmesi ön plandadır. İki anlatı arasında, olayların ele alınış şekli, bakış açısı ve değer yargıları bakımından da büyük farklar vardır; konu benzerliğine rağmen, Odysseus ile Basat apayrı iki kişilik olup, her kahramanda bulunması gereken cesaret ve gözüpeklik dışında, aralarında ortak nokta bulmak zordur; birinin, düzen kurmadaki hünerine karşılık, diğerinin, düşmanın dahi her sözüne inanacak kadar, saflığı ve samimiyeti açıktır. Bu iki anlatıdaki kahramanların, kendi toplumları için, insan davranışlarının birer modeli oldukları söylenebilir (Şen, 2003: 604-609).

Bi Xun'a göre, Dede Korkut Kitabı'ndaki Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy bugün Tepegöz'le ilgili bilinen en mükemmel efsanedir ve eskiye ait Tepegöz destanıdır. Bu tür Tepegöz efsaneleri Çin'deki Altay dil ailesine mensup milletler arasında çok yaygındır. Hatta doğudan Avrasya'yı aşarak Yunan efsanelerine girmiştir (Xun, 2000: 474-475).

Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy ile Yunan destanı *Odyseia* arasındaki benzerlikler, tamamen tesadüf olarak değerlendirilebilecek bir türden olmayıp, iki anlatı arasında görülen detaylardaki birçok benzerlik, geçmişteki bir ortaklığa veya tarihi süreç içerisinde bir etkileşime işaret etmektedir. Yunan destanı *Odyseia* (M.Ö. 9.-M.Ö. 7. yüzyıllar civarı) oldukça eski bir tarihe sahiptir. Eski Türklerin yazılı kaynakları ise yok denecek kadar az olduğu için, Türk destanlarına dair bilgiler ise çok sonraki dönemlere aittir. Dede Korkut Kitabı, dolayısıyla Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy ise 15.-16. yüzyıllarda yazıya geçirilmiş olup nisbeten oldukça yeni bir tarihe aittir. Ancak Dede Korkut Hikâyeleri'nin bir kısmının, özellikle de hikâyeler içerisindeki en eski iki boydan biri olduğunu dile getirdiğimiz Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un, en batıdaki Türk boylarından en doğudaki Türk boylarına kadar oldukça geniş bir alanda görülmesi ve çok sayıda varyantının bulunması, Türklerin tarihi süreç içerisindeki göç ve yayılmalarının ve bu hikâyenin çok eski köklere sahip olmasının bir sonucudur. Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un arkaik yapısı ve içerisindeki bazı motiflerin (peri kızı, aslan tarafından büyütülme, mağara yaşamı vb.), bu destanın köklerinin eski Türk kültür çevrelerine, M.Ö. 3.-M.Ö. 2. binli yıllara dayanmasının bir sonucudur. Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'a benzer anlatıların tarihin eski dönemlerinde de anlatılmış olduğunu bilmek, bu destanın da ne

kadar eski bir tarihi geçmişe sahip olduğunu göstermesi bakımından önemlidir (Eyüboğlu, 2019: 245).

Tepegöz'ün benzerlerinin eski eserlerde görülmesi, örneğin, M.Ö. 8.-M.Ö. 7. yüzyıllarda yaşadığı düşünülen Homeros'un eserindeki Polyphemos'un Tepegöz'ün benzeri olması, aslında Tepegöz tipinin ne kadar eski bir tip olduğuna da işaret etmektedir. Tepegöz'ün ve tek gözlü devlerin, en batıdan en doğuya kadar bütün Türk Dünyasında yaygın bir şekilde görülmesi, ana Türk kökünden eski tarihlerde ayrılan batıdaki Çuvaş Türkleri'nde ve doğudaki Saka-Yakut Türkleri'nde görülmesi, bu hikâye ve tipin ne kadar eski olduğunu da göstermektedir. Eğer ki elimizde, M.Ö. 2.-M.Ö. 1. binli yıllara ait, Türkler ve atalarının anlattıkları destan, hikâye, masal, efsane vb. türlerdeki anlatılara dair metinler bulunsaydı, büyük olasılıkla, Dede Korkut Kitabı'ndaki birçok hikâyenin ve kahramanın, Deli Dumrul'un, Basat'ın ve Tepegöz'ün eski, arkaik şeklini o metinlerde görecektik. Dede Korkut Boyları içerisindeki en eski hikâyelerin Tepegöz ve Deli Dumrul boyları olduğunu dile getirmiştik. Tepegöz Hikâyesi, kahraman ile Tepegöz'ün mücadelesi, mağaraya ve çobanlara vurgu yapmakta ve avcı ile çobanın mücadelesi şeklinde geçmektedir ki, bu bakımdan bu hikâye, Türklerin atalarının avcılık toplayıcılıkla uğraştıkları devirden hayvancılık ile uğraştıkları devre geçişlerinin bir yansımasıdır. Bu nedenle bu hikâyenin tarihi Milattan Önceki birkaç binli yıllara, eski Türk kültür çevrelerine, hatta daha eski devirlere kadar uzanmaktadır. Hikâyenin en batıdan en doğuya kadar neredeyse bütün Türk boylarında çeşitli şekillerde görülmesi de bunun bir yansımasıdır. Tarihi süreç içerisinde Türk boyları çoğaldıkça ve yayıldıkça, Tepegöz Hikâyesi de buna paralel bir şekilde yayılmıştır (Eyüboğlu, 2019: 473).

Halık Guseynoviç Köroğlu, *Herodot Tarihi*'ndeki tez gözlü insanlar olarak geçen *Arimaspa* adlı topluluğa dikkat çekmiştir. Halık Guseynoviç Köroğlu'ya göre, Herodot Arimasparları ve onların komşuları olan *altını koruyan* ankalrı İssedonlardan uzağa yerleştirmiştir. Tarihçiler bu yarı efsanevi bilgilerde de gerçek payı aramaya eğilimlidirler. İ. Zabelin Arimasparların yerleşim bölgesini Ural olarak belirtirlerken, diğerleri Arimaspa kabilelerinin büyük altın ocaklarının bulunduğu bugünkü kentlerden Stepnyak bölgesine yakın Kuzey Kazakistan'da göçebe hayatı sürdürdüklerini düşünmüşlerdir. Arimasparların yurdunu Altay olarak belirten tarihçiler de vardır (Köroğlu, 1994: 43-44).

Ali Öztürk'ün yazdığına göre, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da, Basat'la yaptığı mücadele sonunda öldürülen Tepegöz motifi eski çağlara, İskitlere kadar uzanmaktadır. Herodot Tarihi'nde *Arimaspiler* adı ile anılan ve tek gözlü oldukları belirtilen kavmin Orta

Asya'da yaşadığı kaydedilmiştir. Biraz da masal niteliği taşıyan destandaki Tepegöz bu kavimden kalmış bir hatıra olmalıdır. Bu hatıranın izleri Homeros'un *Odissea Destanı*'nda da aynen görülmektedir (Öztürk, 2012: 258). İbrahim Çeşmeli'nin söylediğine göre, kayıtlarda geçen yarı efsanevi bir topluluk olan Arimaspiyanlar, İskitli sayılmaktadır (Çeşmeli, 2016: 26). Yunanlılar tarafından *İskitler*, İranlılar tarafından *Sakalar* olarak adlandırılan İskitler'e/Sakalar'a fazla bilinmese de *Arami* de deniliyordu (Çeşmeli, 2016: 13-14). Belki de *Arami* adı ile Herodotos'taki *Arimaspi* adı arasında bir ilişki olabilir. Konu altın ile de ilgilidir. Bilindiği gibi İskitler/Sakalar aynı zamanda altın ve altın işlemeciliği konusunda oldukça yetenekliydi. Arkeolojik kazılarda bulunmuş ve bugün dünyanın önde gelen bazı müzelerinde bulunan birçok buluntu bunu gözler önüne sermektedir.

Herodot (M.Ö. 490-M.Ö. 425'e doğru)'un *Tarih*'inde tek gözlü Arimaspesler hakkında şöyle demektedir:

"En büyük altın yatakları, öyle anlaşılıyor ki, Avrupa'nın kuzeyinde bulunmaktadır; ama bu altın nereden geliyor? Buna da kesin bir cevap veremem. Arimaspesler varmış derler, tek gözlü olurlarmış, altını bunlar Griffonlardan koparırlarmış. Ama başka her bakımdan öbür insanlar gibi olsunlar da tek gözlü doğsunlar, ben böyle bir şeye de inanmam. -Ama bizim için en güzel ve en az rastlanan şeylerin, yeryüzünün en uzak uçlarında, yeryüzünü kuşatan çemberin üzerinde bulduklarını söyleyebiliriz" (Herodotos, 2013: 268).

Herodot (M.Ö. 490-M.Ö. 425'e doğru)'un *Tarih*'inde tek gözlü Arimaspesler hakkında ayrıca şöyle demektedir:

"Öbür yandan Prokonnesos'da doğma Kaystrobios oğlu Aristeas adında biri vardı, destan düzerdi, o da Apollon'un öfkesinden kaçarken İssedonosların ülkesine yanaştığını ve İssedonosların ötesinde tek gözlü Arimaspes ırkının yaşadığını, bunların ötesinde de kutsal altına bekçilik eden Griffonların, daha uzakta denize çıkan yerde Hyperbore uluslarının yaşadıklarını söyler. Bunların hepsi diye ekler sözlerine, kendi sınırlarında bulunanlar, Hyperborelilerden gayrisi, birbirleriyle dalaşmak için bahaneler bulurlardı; ilk başlayanlar Arimaspeslerdi. Bu Arimaspesler, İssedonosları yurtlarından atmışlardı. İssedonoslar da Skythleri yurtlarından atmışlardı; Skythler Notos Denizi kıyılarında oturan Kimmerlerin üzerine saldırmışlar ve bölgeden atmışlar. Ama Aristeas'ın Skyth ülkesi hakkında anlattığı bu hikâye Skythlerin söylediklerine uymamaktadır" (Herodotos, 2013: 299-300).

Prokonnesos bugünkü Marmara Adası olup, Aristeas, Herodot'a göre M.Ö. 7. yüzyılda yaşamıştır (Herodotos, 2013: 299). Böylece M.Ö. 5. yüzyılda yaşamış Herodot (M.Ö. 490-M.Ö. 425'e doğru)'un eserinde tek gözlü olduğu söylenen Arimaspes'ler hakkında bilgi bulunduğu

anlaşılmaktadır. Herodot bu bilgiyi ise kendisinden iki asır önce, M.Ö. 7. yüzyılda yaşadığı söylenen destan anlatıcısı Aristeas'a dayandırmaktadır. Üstelik Herodot, Aristeas'ın İskit ülkesi hakkında anlattığı bu hikâyenin İskitlerin söylediğine uymadığını belirtmiştir ki, aynı anlatının birbirinden farklı varyantlarının olduğu anlaşılmaktadır. Burada Herodot, benzerleri birçok kez Türk ve Orta Asya-Avrasya tarihinde görülen, özellikle de yeni bir göçebe kabileler konfederasyonu/devlet kuruluşlarında görülen, göçebe kavimlerin/göçebe Türk kavimlerinin birbirini itikleyerek büyük bir göç dalgasına neden olduğu *Kavimler Göçü* olayının bir benzerini vermiştir. Arimaşpes'lerin İssedonosları, İssedonosların İskitleri, İskitlerin de Kimmerleri yaşadıkları yurtlarından çıkararak bir kavimler göçü yaşandığı anlaşılmaktadır. Orta Asya ve Avrasya'da, başta Hsiung-nular (Hunlar), Avrupa Hunları, Juan-juanlar (Avarlar), Gök-Türkler olmak üzere her yeni devletin kurulduğu ve güçlendiği dönemler de bu tür kavimler göçü yaşanmıştır. Çünkü hem mevcut iktidarını güçlendirmek ve eski iktidarla bağı koparmak için hem de ekonominin hayvancılığa dayandığı göçebelere en iyi ve verimli otlakları ele geçirmek için her yeni kurulan devlet diğer kavimleri kovalamış, böylece tarihte birçok kez tekrarları görülen doğudan batıya doğru kavimler göçü gerçekleşmiştir.

Yaklaşık olarak M.Ö. 800 yıllarında, bugünkü Moğolistan ve Türkistan'da meydana gelen ve oldukça uzun süren bir kuraklık Orta Asya ve Güney Rusya bozkırlarından önemli bir nüfus baskısına sebep olmuş, otlakların kuraklıktan büyük ölçüde zarar görmeleri, doğu bozkırlarındaki göçebelere Çin'in kuzeybatı sınırlarına kaymalarına sebep olmuştu (Durmuş, 2017: 36-37). İskitler, doğudaki Sarmatlar'ın baskısı ile Volga (İtil)'yü aşarak batıya doğru hareket etmişler, bazı boylar Trans-Kafkasya'ya ulaşmışlar, ancak asıl kitle Pontus bozkırlarına doğru ilerleyerek, buradaki Kimmerler'i Tuna vadisine ve Kafkasya'ya sürmüşler, kalanlar ise Kırım'da izole edilmişlerdi. İskitler, Kimmerler'i Yakın Doğu'ya kadar takip ederek kovalamışlardı. Bu yörelere bir süre hâkim olduktan sonra, İskitler tekrar güney Rusya'ya dönmüşlerdi. Kuban bölgesinde ve daha sonra Pontus bozkırlarında zengin İskit gömüleri ve kurganları görülmektedir. Bu dönemde İskitler, Tuna vadisi ve Kuzey Avrupa Platosu'nun bazı bölgelerine yayılmışlardı (Tarhan, 1970: 22). M.Ö. 800 yıllarında, Asya'nın doğu ucunda Çin imparatoru Hunların (Hsiungnu/Xiongnu) atalarına saldırmış, Hunlar batıya çekilmişler ve komşularını da batıya itmişlerdi. Bu büyük bir göç dalgasına neden olmuştu. Massagetler Sakaları yenerek batıya sürmüşlerdi. Böylece Sakalar Karadeniz'in ve Kafkasya'nın kuzeyinde büyük bir güç olarak ortaya çıkmışlardı. M.Ö. 8. yüzyılın sonlarına doğru, bölgede yaşayan Kimmerler de Sakaların önünden kaçarak Kafkasları aşarak Doğu ve Orta Anadolu'ya

girmişlerdi. Sakalar da onları izleyerek Orta Anadolu ve Filistin'e kadar uzanmışlardı. M.Ö. 7. yüzyılda Ön Asya'da büyük bir güç olmuşlar, Urartular, Medler ve Perslerle savaşmışlardı (Ercilasun, 2004: 43)

Herodot (M.Ö. 490-M.Ö. 425'e doğru)'un *Tarih*'inde, ondan birkaç yüzyıl önceki bu göç hareketindeki ilk hamleyi tek gözlü Arimaspesler'in yaptığını belirtmesi ilginçtir: *"İlk başlayanlar Arimaspeslerdi. Bu Arimaspesler, İssedonosları yurtlarından atmışlardı. İssedonoslar da Skythleri yurtlarından atmışlardı"* (Herodotos, 2013: 299-300). Bu bakımdan tek gözlü Arimaspesler ile Tepegöz benzeşmektedir. Çünkü Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da da Tepegöz, tıpkı Arimaspesler gibi, bir göç dalgasına neden olmuş, sürekli Oğuzları kovalamış, Oğuzlar yedi kere göç etmek zorunda kalmışlardı: *"Oguz Depegöze kar kılmadı, ürkdi kaçdı. Çevürüb önin aldı. Oguzı salı vermedi, gerü yerine kondurdi. El-hasıl Oguz yedi kerre ürkdi. Depegöz önin alub yedi kerre yerine getürdi. Oguz elinde tamam zebun oldu"* (Tezcan ve Boeschoten, 2001: 148).

Herodot'un *Tarih*'inde, tek gözlü Arimaspesler hakkındaki inanışın onlara İskitlerden geldiğini, İskitlerin de İssedonlar'dan öğrendiğini, bu sözcüğün de İskit dilinde olduğunu söylemiştir. Eserde şöyle demektedir:

"Bu uluslar zaten biliniyorlardı, ama ötede, kuzeyde tek gözlü adamlar varmış ve kutsal altına bekçilik yapan Griffonlar varmış, bunları yalnız İssedonlardan öğreniyoruz; Skythler onların anlattıklarını tekrar ederler, o kadar; bize de bu inanç Skythler'den gelmiştir ve birincilere Arimaspes demekle bir Skyth sözcüğü kullanmış oluyoruz, zira "arima" Skyth dilinde tek, "spu" ise göz anlamına gelir" (Herodotos, 2013: 304-305).

Böylece Herodot'un *Tarih*'indeki bilgilerle tek gözlü Arimaspesler hakkındaki inanışların antik Yunan'a doğudaki İskitler'den ve İssedonlar'dan geldiği açıklığa kavuşmaktadır. Böylece İskitler ile Yunanlılar arasında yakın bir etkileşim olduğu da daha iyi anlaşılmaktadır. Hatta bu İskit-Yunan etkileşime dair bir örnek de verebiliriz: Herodot'un anlattığına göre, İskit hükümdarı Skyles'in annesi Yunanlı, babası İskitli idi. İskit hükümdarı Skyles, küçükken annesinden Yunan dili ve edebiyatı eğitimi almış ve Yunan kültürüne hayranmış. Hatta ordusuyla birlikte Borysthenes kenti yakınlarına gittiğinde, ordusunu dışarıda bırakır, kendisi kentin içine girer ve Yunan giysileri giyip kentin içinde dolanır ve onlar gibi yaşar ve yaklaşık bir ay veya daha fazla orada kalmış. Yunan tanrılarına onların geleneklerine göre ibadet edermiş. Sonra yine eski giysilerini giyer ve topraklarına geri dönermiş. Bu Yunan kentinde kendisine büyük bir ev yaptırmış ve Yunanlı bir kadınla evlenmiş. İskit hükümdarı Skyles, Yunanlıların çılgınlığın ve şarabın tanrısı Dionysos'a ibadet ediyormuş ve onun

ritüellerini gerçekleştiriyormuş. Ancak insanlara çılgınlıklar yaptıran bu tanrıyı ve ritüellerini kabu etmeyen İskitler, Dionysos'un ritüellerini uyguladığını öğrenince ona karşı ayaklanmışlar. Sonunda İskitler'de Oktamasades başa geçmiş ve Skyles'i başını kestirerek öldürtmüş (Çeşmeli, 2016: 27). Böylece antik devirlerde İskitler ile Yunanlılar arasında yakın bir etkileşim olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Üstelik bir İskit hükümdarının bir Yunanlı ile evlenerek ondan olan bir oğlunun tahta geçmesi, benzerleri daha sonra Hun (Hsiungnu), Göktürk ve sonraki Türk devletlerinde de görülen diğer ülke ve milletlerle yapılan evlilik ittifaklarını akla getirmektedir. Bütün bunlar eski devirlerde İskitler ile Grekler (Yunanlılar) arasında anlatılan, türlü mit, efsane ve destanların nasıl yayılmış olduğunun da daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır.

Antik çağda yapılmış çok sayıda haritada İskitler/Sakalar ve birçok halkların yaşadığı yerler gösterilmiştir. Ancak biz burada İssedonlar ve Arimaspesler'in gösterildiği haritaları değerlendireceğiz. Şimdi Herodot (M.Ö. 490-M.Ö. 425'e doğru)'un *Tarih*'indeki İskitlerden ve İssedonlar'dan geldiği belirtilen Arimaspesler'in antik çağ haritalarındaki izini sürelim:

En eski tarihi haritalardan biri olan, M.Ö. 6. yüzyılda Grek tarihçi ve coğrafyacı Hecataeus'un haritasında *Caspian Sea* (Hazar Denizi)'nin üzerindeki bozkırlarda *İssedones*ler gösterilmiştir. Hemen sol taraflarındaki bölge ise *Scythia* (İskitya) olarak belirtilmiştir ki, burası sonradan Hazar Kağanlığı'nın kurulduğu bölgedir. Herodot'un haritasının sonradan güncellenmiş bir versiyonunda, *Caspian Sea* (Hazar Denizi)'nin kuzeybatısındaki bölge *Scythia* (İskitya) olarak belirtilmiştir. Burası sonradan Hazarların yaşadığı bölgedir. *Caspian Sea* (Hazar Denizi)'nin kuzeyindeki bozkırlarda *İssedones*ler, bu denizin sağ tarafında, yani Orta Asya'da ise *Massagetaeler* gösterilmiştir. Bu haritada ayrıca, *Scythia* (İskitya)'nın kuzeydoğusu ile *İssedones*lerin kuzeyindeki bölgede, takriben İtil-Ural bölgesinde *Arimaspiler*, yani söylentideki tek gözlü halklar gösterilmiştir. Burası sonradan İtil Bulgarları'nın yaşadığı bölgedir. Aynı haritanın sonradan güncellenmiş başka bir versiyonunda ise, *Caspian* (Hazar Denizi)'nin kuzeydoğusundaki ve doğusundaki bozkırlarda *İssedones*ler, onların kuzeydoğusunda ve doğusunda, yani Orta Asya'nın daha iç kesimlerinde, bugünkü Kazakistan'ın kuzey bölgelerinde *Arimaspiler*, yani söylentideki tek gözlü halklar gösterilmiştir. Burası sonradan Oğuzların yaşadığı bölgedir. Bu haritalardan anlaşıldığına göre, *Arimaspiler*, antik çağ tarihçi ve coğrafyacıların hakkında fazla bilgi sahibi olmadıkları, haritalarda uç bölgelerde, yani Avrasya ve Orta Asya coğrafyasının iç kesimlerinde yaşar gösterilmişlerdir. Bu haritalarda *Arimaspiler*, takriben İtil-Ural bölgesinden bugünkü

Kazakistan'a ve Güney Sibirya'ya uzanan bölge ile ilişkili gösterilmişlerdir. Böylece Tepegöz efsanesinin tarihi köklerinin Türklerin anayurdu olan Avrasya-Orta Asya-Güney Sibirya coğrafyası ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

4. Alt Tabaka: Göktürk-Türgiş Tabakası

Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un bir alt tabakası Göktürk-Türgiş dönemiyle ilgilidir.

Vasilij Vladimiroviç Barthold (Barthold, 2004: 39), Fuad Köprülü (Köprülü, 1976: 13-14), Bahaeddin Ögel (Ögel, 1971: 57, 68), Faruk Sümer (Sümer, 1972: X, 24-25; Sümer, 2007: 325), Ahmet Bican Ercilasun (Ercilasun, 2002: 32; Ercilasun, 2015: 17), Ahmet Taşağıl (Taşağıl, 2013: 42; Taşağıl, 2015: 24-29), Hüseyin Salman (Salman, 1998: 85-86; Salman, 2002: 412-420) gibi önde gelen araştırmacılar ve daha çok sayıda araştırmacı, Batı Göktürkleri'ni oluşturan *On-Oklar/Türgişler*'in, *Sir Derya Oğuzları*'nın ataları olduğu konusunda görüş birliği içerisindeyler. Nitekim biz de aynı görüşte olduğumuzu belirtmiştik (Eyüboğlu, 2019: 103).

Kuzey istikametinde Sir Derya (Seyhun) boyunca göç eden *on kabile* (On-Ok), 8. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar üç asır boyunca nüfus bakımından çoğalmış ve önce 11. yüzyılda 22 boy, daha sonra 14. yüzyılda 24 boya ulaşmıştır. Yazıtların ve Çin kaynaklarının *On-Okları* böylece 24 *Oğuz* boyu olarak ortaya çıkmıştır (Salman, 2002: 412-420). Batı Göktürk ülkesinde, yani Kırgızistan ve Kazakistan topraklarında 634'ten sonra *On Ok* organizasyonu ve boy gruplaşması ortaya çıkmış, bu organizasyon daha sonra *Türgiş* adını almış ve *Oğuzların* alt yapısını oluşturmuş, 766'dan sonra ise *Batı Oğuzları* diye tanınmıştır. Selçuklu ve Osmanlı Devletlerini kuran *Oğuz Türkleri* bunlardır (Taşağıl, 2013: 42). Selçuklu ve Osmanlı devletlerini kuran, günümüzde Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan ve Balkan Türklerinin ve Kazak, Özbek, Kırgız, Karakalpak boyları içerisinde yer alan *Oğuz* unsurlarının ataları olan *Sir Derya Oğuz Yabgu Devleti*, kısaca *Sir Derya Oğuzları*, *Batı Gök-Türk* ve *Türgişlerin* devamıdır. Bu nedenle *Oğuzların* destani hatıraları olan Dede Korkut Hikâyeleri'nin tarihini, *Batı Göktürklerinde-Türgişlerde* ve onların ataları olan *İskit/Saka*, *Hun*, *Kanglı/Kangar*, *Usun/Vusun*, *Batı Hunları* arasında aramak gereklidir (Eyüboğlu, 2019: 106-107).

Gerek Gök-Türk tarihi, gerekse de Oğuz tarihi konusunda önemli çalışmalar yapmış araştırmacılar, *Oğuzlar*'ın yüzyıllardır batıda *Sir Derya-Tanrı Dağları-Altaylar* bölgesinde yaşayan ve *Batı Göktürkleri*'ni oluşturan *On-Oklar*'dan geldiği konusunda görüş birliği içerisindeyler. *Türgişler*'i ve öncesinde *Batı Göktürkleri*'ni oluşturan *On-Ok* Türkleri ise, tarihin en eski zamanlarından beri bu bölgede yaşamakta olan *İskit/Saka*, *Hun*, *Kanglı/Kangar*,

Usun/Vusun, Batı Hunları gibi Türk topluluklarının birleşmesiyle oluşmuş, tarihi süreç içerisinde doğu Türklerinden yeni katılımlar da olmuş, Göktürkler döneminde *On-Ok/On kabile* ve Türgişler döneminde *Sarı Türgiş/Kara Türgiş* adlarıyla tanınmış, daha sonra ise yine doğu Türklerinden de katılımlar olmuş, böylece tarihi süreç içerisinde bütün bu boylar *Oğuz* kabile federasyonu olarak birleşmiş, kaynaşmış ve *Sir Derya Oğuz Yabgu Devleti*'ni oluşturmuştur. Dede Korkut'taki Dirse Han oğlu Boğaç Han, Kanlı Koca oğlu Kan Turalı, Kazılık Koca oğlu Yigenek, Uşun Koca oğlu Segrek vb. kişiler/tipler hep bu tarihi dönemlerin ve kaynaşmaların bir yansımasıdır. *On-oklar/Türgişler*'in *Sarı ve Kara Türgişler* olarak adlandırılan beşer boydan oluşan ikili yapılanması Dede Korkut'a *İç Oğuz* ve *Dış Oğuz* olarak yansımıştır. *On-Oklar/Türgişler*, ilerleyen dönemlerde Doğu Türkleri'nden de gelen katılımlarla birlikte *Sir Derya Oğuz Yabgu Devleti*'ni ve 24 *Oğuz* boyunu oluşturmuşlardır. Dede Korkut'un tarihini tam olarak değerlendirebilmek için *İskit/Saka-Hun-Kanglı/Kangar-Usun-Batı Hunları*'ndan *Batı Göktürkleri*'ne-*Türgişler*'e, *Türgişler*'den *Oğuzlar*'a giden süreci anlamak önemlidir (Eyüboğlu, 2019: 102-103).

Ahmet Bican Ercilasun, Salur Kazan'ın tarihi kişiliğini Türgiş hükümdarı Su-lu Kağan (716-738) olarak tespit etmişti (Ercilasun, 2000: 158; Ercilasun, 2002: 33; Ercilasun, 2004: 126). Biz de Ahmet Bican Ercilasun'un bu tespitlerine katılmış ve bazı eklemelerde bulunmuştuk (Eyüboğlu, 2019: 426-445). Dede Korkut'ta önemli bir yere sahip olan, destanın başkahramanı Salur Kazan/Kazan tipinde en eskisi tarihin derinliklerine uzanan birçok tarihi-destani-efsanevi-mitolojik tabaka bulunmaktadır. Dede Korkut'taki Salur Kazan/Kazan tipinin önemli bir tarihi tabakasının Kara Türgiş Devleti'nin kurucu hükümdarı Su-lu Kağan (716-738) ile ilgili olduğunu tespit etmiştik (Eyüboğlu, 2019: 444-445). Dede Korkut'ta önemli bir yere sahip olan, dstandaki en üst yönetici olan Bayındır Han tipinde birçok tarihi-destani-efsanevi-mitolojik tabaka bulunmaktadır. Dede Korkut'taki Bayındır Han tipinin önemli bir tarihi tabakasının 2. (Doğu) Gök-Türk Devleti hükümdarı Bilge Kağan (716-734) ile ilgili olduğunu tespit etmiştik (Eyüboğlu, 2019: 273). Bütün bunlardan Dede Korkut'un önemli bir tarihi tabakasının Göktürk-Türgiş dönemiyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Dede Korkut Destanları'nın her birinde bu tabaka vardır.

Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da, Oğuzların başına bela olan Tepegöz sebebiyle, dört oğlu olanın birini verip üçünün kaldığı, üç oğlu olanın birini verip ikisinin kaldığı, *Kapak Kan* dedikleri bir adamın ise iki oğlundan birini verip birinin kaldığı, kalan tek oğlanın anasının feryat edip akından yeni gelen Basat'tan yardım istediği belirtilmiştir (Tezcan ve Boeschoten,

2001: 148-149). Yani hikâyede, *Kapak Kan*'dan *Basat*'a bir geçiş yapıldığı görülmektedir. Tepegöz tipi ve hikâyesi tarihin erken devirlerine, takriben M.Ö. 3.- M.Ö. 2. binli yıllara ve aslan tarafından büyütülen çocuk tipi de yine aynı dönemlere kadar uzanmakla birlikte, bu hikâye eski Türk kahramanlarından birine, Basat'a uyarlanmış, böylece kahraman Basat, aslan tarafından büyütülen çocuk tipine bürünmüş ve kötü ruhlarla savaşan Kamların/Şamanların rolünü de üstlenerek, Tepegöz'ün karşısına çıkartılmıştır (Eyüboğlu, 2019: 246-247). Burada anlatının tıpkı diğer Dede Korkut boyları gibi, Türk tarihindeki çeşitli olaylardan etkilenecek bir tarihileşme sürecine girdiği anlaşılmaktadır. Bu tarihileşme süreci sonucunda Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy bazı tarihi unsurları da bünyesine katmıştır.

Bilge Kağan'ın babası, 2. Gök-Türk Devleti'nin kurucusu Kutlug (İlteriş) Kağan (682-692)'in ölümünden sonra tahta kardeşi Kapgan Kağan (692-716) çıkmıştı (Eyüboğlu, 2019: 246). Kapgan Kagan'ın hükümdarlığı iki yüz yıl süren Gök-Türk Devleti tarihi içinde 24 yıl gibi uzun sayılabilecek bir kağanlık süresini oluşturmaktadır. Faaliyetlerinin ölümünden 18-20 yıl sonra dikilen *Orhun Yazıtları*'nda oldukça açık bir şekilde anlatılmış olması, onun döneminin şöhretini Türk tarihi açısından daha da artırmaktadır. Kapgan Kagan; en çok zafer kazanan, Çin'i en fazla korkutan, o devirde yaşayan bütün Türk topluluklarını hemen hemen idaresi altına alan, devletini çağının en güçlüsü yapan kağandır (Taşağıl, 2014: 343). Kapgan Kağan (Grousset, 1941: 157'den aktaran Kafesoğlu, 2012: 114), bir zamanlar Batı Gök-Türk Devleti'nin kurucu hükümdarı Tardu Kağan (576-603)'ın gerçekleştirmiş olduğu Doğu-Batı Türkleri'nin birlikteliğini, bir asır sonra tekrar gerçekleştirmiş ünlü bir hükümdardır. Kapgan Kağan'ın İnel ve Tonga (Gömeç, 2001: 58-61) adında iki oğlu vardı ki, 714 yılında, Gök-Türkler'in Beşbalık'ı kuşatması sırasında, Kapgan Kağan'ın oğlu Tonga Tigin öldürülmüş, bundan dolayı Gök-Türkler yas tutmuş, Kapgan Kağan'dan sonra tahta çıkan İnel Kağan ise Bilge Kağan'ın kardeşi Köl Tigin'in darbesiyle tahttan indirilerek yerine Bilge Kağan tahta geçmişti (Eyüboğlu, 2019: 246-247) Türk tarihinde böyle önemli bir yere sahip olan büyük bir Türk hükümdarının hatırasının Türk tarihinin destani bir yansıması olan Dede Korkut Destanları'nda yer bulmaması beklenilemezdi.

Dede Korkut Kitabı'nda görülen, iki oğlundan biri Tepegöz tarafından öldürülmüş olan Kapak Kan, tarihi olarak, Bilge Kağan'ın amcası, 2. Gök-Türk Devleti hükümdarı Kapgan Kağan (692-716)'ın bir hatırasıdır. Bu bakımdan Basat da bu döneme ait olup, tıpkı Bilge Kağan (Bayındır Han) ve Su-lu Kağan (Salur Kazan) gibi, Korkut Ata'nın çağdaşıdır ve Gök-Türk döneminde yaşamış bir kahramandır. Bu bakımdan Basat, Bilge Kağan'ın kardeşi Köl Tigin'in hatıralarını taşımaktadır. Yani Basat, Kapgan Kağan'dan sonra darbe yaparak, ağabeyi

Bilge Kağan'ı tahta geçiren Kl Tigin (:731)'in önce destanlaşmış, sonra hikyeleşmiş bir hatırasıdır. Dede Korkut'ta, Basat'ın Dış Oğuz beyi Aruz'a bağlanması ve onun oğlu olarak gösterilmesi, Doğu Gök-Türklerinden olmasından kaynaklanmaktadır. Dede Korkut'ta Dış Oğuzlar, oğunlukla Batı Gök-Türkleri'ni oluşturan On-Okların doğudaki beş Tu-lu boyları olmakla birlikte, kimi zaman da Doğu Gök-Türklerini ifade etmektedir. Doğu Gök-Türklerinden olduğunu söylediğimiz Bayındır Han (Bilge Kağan) gibi Basat (Kl Tigin)'ın da kendi hikâyesi dışında, diğer hikâyelerde aktif bir rolü olmaması bundan kaynaklanmaktadır. Bu nedenle de Oğuzların ava çıkışlarında veya hikâye sonunda yaptıkları savaşlarda, tek tek Oğuz yiğitleri sayılırken, Bayındır Han gibi Basat da sahnede görülmez (Eyüboğlu, 2019: 247).

716 yılında, Kapgan Kağan'ın ölümüyle başlayan süreçte Doğu Gök-Türk lkesi karışıklığa düşmüş, taht mücadeleleri sonrasında Kl Tigin, ağabeyi Bilge Kağan'ı tahta çıkarmıştı ki, devletin ve halkın içerisinde bulunduğu bu karışık dönem (kaos) ve Kül Tigin'in kahramanlığıyla tekrar düzenin kurulması olayı (kozmos), zaten halihazırda Türkler arasında anlatılmakta olan aslan tarafından bytlen ocuk anlatısının ve Tepegöz hikâyesinin içerisine dahil olmuş, böylece Basat Tepegöz' öldürdüğü Boy'un mevcut görünümüne evrilmiştir. Ancak aslan tarafından bytlen ocuk anlatısı ve Tepegöz hikâyesinin, Basat ile birleşmemiş arkaik varyantları da mevcuttur ki, bunlar da Türk Dünyasının çeşitli yerlerinde anlatılmaya devam etmektedir. Sonuç olarak Basat Tepegöz' öldürdüğü Boy, nce Türkler arasında binlerce yıldan beri mevcut olan aslan tarafından bytlen ocuk efsanesi ile Tepegöz hikâyesinin kaynaşmasından, sonra ise bu kaynaşmanın tarihi olarak Gök-Türk dönemindeki tarihi bir kişinin destani hatıraları olan Basat'a uyarlanmasından ortaya çıkmıştır (Eyüboğlu, 2019: 247).

Oğuznameler'de, çeşitli sekillerde bir yerlerde bulunan, sonradan ortaya çıkan, varlığı ve hükümdarın oğlu olduğu anlaşılan çocukların ortaya çıktığı örnekler bulunmaktadır. Bu yapay, suni bağlar, genellikle hanedan değişiminin, bir devletin yerine başka bir devletin geçmesinin sembolik ifadesidir. Oğuznameler'de birçok farklı Türk devleti, boyu ve hanedanının hatıraları genelleştirilerek tek bir devlete, boya, soya indirgenirken, hakimiyeti ele geçiren boy ve hanedan değişimi nedeniyle ortaya çıkan boşluklar bu türlü yapay bağlarla kapatılmaya çalışılmıştır. Bu nedenle Dede Korkut'ta dolaylı yollardan, daha önce bir g sırasında düşen kayıp oğluymuş gibi gösterilerek Aruz'a bağlanan Basat, büyük olasılıkla tarihi olarak bir devlet ve hanedan değişimini yansıtılmaktadır. Nitekim Basat Tepegöz' öldürdüğü

Boy'da, Kapak Kan'dan Basat'a geçiş yapılması, Gök-Türklerdeki Kapgan Kağan'dan Bilge Kağan'a (ve Köl Tigin'e) tahtın el değiştirmesinin bir yansıması olsa gerektir.

Dede Korkut'ta bütün boy adlandırmalarında kahramanlar babalarının adı ile birlikte anılırken, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy adlandırmasında Basat'ın adı tek başına anılmıştır. Bu durum destanın tarihi çok eskilere uzanmakla birlikte, Basat'ın aslında Aruz'un oğlu olmadığı, zaman içerisinde Aruz'un oğlu haline geldiğini yansıtmaktadır. Yani Basat, suni olarak Aruz'a bağlanmış, ancak bu bağlanma anlatılarda tam olarak yerleşmemiştir. Dede Korkut'ta, Aruz'dan sonra onun yerine, Tepegöz'ü öldürüp de Oğuz'u kurtaran oğlu Basat'ın geçmeyip, torunu Deli Dünder'in geçmesinin nedeni de bununla ilgili olabilir. Diğer boylarda Dış Oğuzlar'da Basat gibi büyük bir kahramandan bahsedilmezken, Deli Dünder ön plana çıkarılmıştır. Bu durum aynı zamanda Basat ile Aruz ve torunu Deli Dünder arasındaki bağların aslında suni olduğunu yansıtmaktadır. Dede Korkut Destanları'nın tarihi olarak farklı dönemlere ait olmasından ve dilden dile, kuşaktan kuşağa, ozandan ozana aktarımda uzun bir süre sözlü kültürde işlenmesinden dolayı arada böyle boşluklar ve çelişkiler oluşmuştur.

Tarihin eski devirlerden beri Türkler arasında anlatılmakta olan bazı efsanelerin Gök-Türk döneminde kaynaştığı ve tarihileşme süreçlerinin hızlandığı anlaşılmaktadır. Türkler arasındaki eski anlatıların Gök-Türk Devleti döneminde kaynaşmasının birçok nedeni vardır: Gök-Türk Devleti döneminde farklı Türk boylarının aynı çatı altında bir arada bulunması ve birbirleriyle etkileşiminin artması sonucu, bu Türk boylarının anlatıları da bu dönemde birbirleriyle yoğun bir şekilde etkileşime girmiştir. Özellikle her yılın belirli dönemlerinde birkaç kez düzenlenen dini törenlerde; ilk yürüme, ad alma, düğün, ölüm vb. nedenlerle düzenlenen çeşitli etkinliklerde; boyların ve devletin toylarında/kurultaylarında vb. bir araya gelen Türk boyları arasındaki etkileşim ve yakınlaşma artmış, bu durum da anlatılara yansımıştır. Başta güçlü bir devletin olması, ulaşımın, ticari yolların, mal ve ticaretin güvenliğini sağlamış, bu nedenle Asya'nın bir ucundan öteki ucuna giden kervanlar ve yolculuklar artmış, böylece düşünceler ve türlü anlatılar da daha çok ve kolay taşınmıştır. Bu dönemdeki önemli tarihi olayların da etkisiyle anlatıların tarihileşme süreçleri hızlanmıştır. Bütün bu gelişmeler de anlatılara, Dede Korkut Destanları'na, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'a yansımıştır.

Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un, Göktürk-Türgiş dönemine uzanan bir alt tabakası vardır. Göktürk-Türgiş döneminde Türk halklarının tek bir devlet çatısı altında birleşmesiyle birçok anlatıların kaynaşması, tarihin eski devirlerinden gelen aslan tarafından büyütülen çocuk tipinin Türk kahramanlarından birinin tarihi-destani-efsanevi hatırası olan Basat'a uyarlanması,

Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un alt tabakalardan gelen unsurlarının, anlatının Dede Korkut destan dairesine dahil olması, Dede Korkut'un dil ve üslubundan geçmesi, tarihi unsurlar kazanması, destanlaşması, Türk kahramanlarının anlatıya dahil olması, devlet anlayışının gelişmesi vb. gerçekleşmiştir.

5. Alt Tabaka: Oğuz Tabakası

Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un, Oğuz dönemine uzanan bir alt tabakası vardır. Bu tabakada; anlatıda bulunan unsurlar ve kahramanların etnikleşmesi, Oğuz haline gelmesi, Oğuz Eli, Oğuzlar vb. adlar altında işlenmesi, destanlaşmasının ilerlemesi, Oğuz boyları arasında bu varyantın yaygınlaşması ve baskın hale gelmesi, diğer varyantları etkisi altına alması vb. gerçekleşmiştir.

Faruk Sümer'e göre, Depe-Göz, belki de aslında Oğuzlar'a büyük acılar çektirmiş ve kayıplar verdimiş bir düşmanı temsil etmektedir. Depe-Göz, bu lakapla anılan Peçenek, Kıpçak gibi bir düşman başbuğu olabilir. Depe-Göz, üst üste yaptığı baskınlar ile Oğuzları, özellikle de Dış Oğuzları korkunç yenilgilere uğratmış, Basat'ın ağabeyi Kıyan Selçuk, iki kardeşi ile Aruk Candan, Demir Donlu Mamak, Düzen Oğlu Alp Rüstem ve Uşun Koca gibi beyler yapılan savaşlarda ölmüşlerdi. Basat, daha sonra Depe-Göz'ü yenip öldürmüş, ihtimal kardeşinin ve eldaşlarının öcünü almıştı. Aradan zaman geçince Depe-Göz, bu lakapla anılmasından ve belki de dış tesir ile, doğa üstü bir varlık olarak düşünölmüştür (Sümer, 1959: 415). Kamal Abdulla'nın belirttiğine göre, Tepegöz'le mücadele sadece korkunç bir varlıkla mücadele olmayıp, belki de Tepegöz, Oğuz toplumunu sürekli gerilimde tutan düşman bir boya karşı uzak bir geçmişte yapılmış mücadelenin destanda değişime uğramış estetik bir yansımasıdır (Abdulla, 2015: 144).

Süleyman Teyek'in söylediğine göre, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da, Dış Oğuzları yerinden göçüren düşman Moğollardır. Oğuzlarla Moğollar arasında meydana gelen etnik çatışmanın birinci aşamasını Moğolların Dış Oğuzlara yaptığı baskın oluşturmaktadır. Dede Korkut'ta, Oğuzlar yaylaya göçünceye kadar, Dış Oğuzların kendilerini yerinden göçüren Moğollara karşı yaptıkları bir hamleye rastlanmaz. Anlatıda Sarıca Çoban, peri tabir edilen güzel Moğol kızlarından birinin ırzına geçmiş ve ondan da Oğuzların neslini kurutacak seviyede azılı bir düşman olan Tepegöz dünyaya gelmiştir. Burada Tepegöz, Moğolları temsil etmektedir. Dış Oğuzların kendilerine baskın veren Moğollara karşı direnemeyişi, onlara güç yetirecek güçte olmayışlarıyla ilgilidir. Oğuzlar, güç yetiremedikleri böylesi bir düşmanın

karşısına askeri bir irade ile çıkamamışlar, savunmasız kabul edilen kızlarına Oğuzların çobanlarından biri aracılığıyla ırzına tasallut edilerek intikam almışlardır. Sarıca Çoban'ın güzel bir Moğol kızını, tamah ederek iğfal etmesi, Oğuzların değerler dünyası açısından kabul edilebilir bir şey değildir. Çin'in özel yetiştirilmiş Çinli kızları prenses unvanı ile Türk beyleriyle evlendirmesi, onlardan doğan çocuklara Çin krallık protokolünde yer vermesi, böylece Türk devletinin iç işlerine karışarak dağılmalarında rol oynaması gibi, Moğol kızından doğan çocuğun da Oğuzların kökünü kurutacak derecede bir düşman olarak ortaya çıkmasını anlamak tesadüfi değildir. Dolayısıyla bir Oğuz çobanı ile hemhal edilerek istiskal edilen Moğol güzeliyle bir araya gelmek, hısım ve akraba olmak, Oğuz istikbali için yok olma tehdidi olarak algılanmakta ve böylesine azılı bir düşmanla yakınlaşılması gerektiği vurgulanmaktadır (Teyek, 2013: 387-388).

Muammer Kemaloğlu'nun belirttiğine göre, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'daki anlatımlardan, müverrih müellifin adeta destan yazdığı ve tarihi olayları destana büyük bir yetenekle ilmek ilmek işlediği görülmektedir. Bu boyda, Türk-Oğuz/Türkmen coğrafyasında çok ünlü bir tabir halini almış, tarihi bir olayın destanlaştırıldığı anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi bu tabir, *Şah-Melik Bozgunu* olup, Selçuklu Oğuzları (Türkmenler)'nin başına musallat olmuş *Şah-Melik* adlı haraminin, Harezmi'deki diz çöküşünü anlatmak için kullanılmaktadır. Müellif bu konuyu da atlamamış ve Şah-Melik denen caniyi *Depegöz*, onu halletmiş olan Tuğrul Beyi ise *Basat* olarak canlandırmıştır. Bu olayların yaşandığı zamana ulaşamayan Çağrı ve Tuğrul beylerin babası Mikail Bey de destanda *Ağ Sakallı Aruz Koca* adı ile yaşatılmıştır. Müellif, Çağrı Bey'in Tuğrul Bey'den yaşça daha büyük olması özelliğini de Basat-Kıyan Selçük kardeşliğinde işlemiştir. Seferden dönen kardeşi Sultan Tuğrul Bey ile katılmış olduğu bu seferin öncesinde de Harezmi üzerine sefer düzenlemiş olan ve bazı kaynaklara göre kış bastırıldığı için sonuç alamadan dönen, bazı kaynaklara göre ise Şah-Melik'e yenilen Çağrı Bey'in, destanda, ödü patlayıp ölen Kıyan Selçük olarak canlandırıldığı görülmektedir. Burada müellifin, Çağrı Bey'in Şah-Melik karşısında yenildiği yönündeki görüşe itibar ettiği anlaşılmaktadır. Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da, *Salahana Kayası* olarak adlandırılmış olan ve Depegöz'ün sığınmayı ve ağır mancınık ile taş atmaya düşlediği yer bir kaledir. Bu konudaki tarihi kaynaklar, destanda Depegöz olarak canlandırıldığı görülen Şah-Melik'in sığınmış olduğu kalenin, Harezmi'nin eski iki merkezinden biri olduğu gibi ünlü İslam alimi El-Biruni'nin doğduğu yer de olan *Kyat (Kath/Kas)*'taki *Fil-Kala* olduğuna işaret etmektedirler. Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'a konu edilen tarihi olayın oluşum zamanınının 1043 yılı, tarihi kimlikleri belirlenmiş olan destan kahramanlarının içerisinde bulunduğu Oğuz Eli'nin ise

Horasan olduğu anlaşılmaktadır (Kemaloğlu, 2019: 43-47). Muammer Kemaloğlu, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğu Boy'daki; Aruz Koca/Ağ Sakallu Aruz'un tarihi kimliğini Mikail b. Selçuk; Basat'ın tarihi kimliğini Tuğrul b. Mikail; Kıyan Selçuk'ün tarihi kimliğini Çağrı b. Mikail; Depegöz'ün tarihi kimliğini Şah-Melik b. Ali olarak tespit etmiştir (Kemaloğlu, 2019: 119).

6. Alt Tabaka: Diğer Değerlendirmeler

Yazıcıoğlu Oğuznamesi'nde, “*Yedi yıl Elbürz'e sefer kılan, kayup dönen, Kıyan Busat kardaş kanın alan, it Depegözü öldürüp ad koyan “Urulmuş Han” diye geçen alkışta, Tepegöz'ü öldüren Basat değil, onun kardeşi Urulmuş Han olarak gösterilmektedir. Basat'ın kardeşi olup Tepegöz'ün elinde helak olan Kıyan Selçuk'ün kıyan sıfatı da burada Basat'a verilmiştir (Gökyay, 1973: CXLVI). Pertev Naili Boratav'a göre, Dede Korkut'ta ise Tepegöz tarafından öldürülen kardeşi Kıyan Selçuk'un öcünü almak için Tepegöz'e karşı çıkan Basat'tır. Bu sapma, muhtemelen birbirini izleyen aynı orijinal metnin farklı yazımlarından kaynaklanmıştır (Boratav, 2012: 40).*

Ebü Bekr-i Tihrani (ö:1482)'nin *Kitab-ı Diyarbekriyye* adlı eserinde, Akkoyunluların Bayındır boyunun soyağacında, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey (1423-1478)'in otuz dokuzuncu kuşak atası Bisut Han hakkında bilgiler vardır. Esere göre, Bisut Han, 120 yıl saltanat işiyle uğraşmıştı. Moğol ordusunun babasının evine saldırdığı zaman annesi ona hamileydi, kaçarken annesi onu doğurmuş ve yolun üzerine atıp kaçmış, yaşlı bir kadın onu yanına alıp gözetmiş, dört ay inek sütüyle beslemişti. Babası saltanat tahtına geçip ondan haberdar olunca onu yaşlı kadından geri almış ve adını *Bisut* koymuştu. Eserde aynı dönemde, İran'da Minuçih'r'in, Turan'da ise Efrasiyab'ın padişah olduğu, İran-Turan sınırının o sırada belirlendiği de söylenmiştir (Gültepe, 2013: 615).

Adnan Erzi'nin belirttiğine göre, Bisüt hakkında anlatılan hikâye, Dede Korkut Kitabı'ndaki Basat'ın hikâyesi ile büyük benzerlik göstermektedir. Her iki metnin karşılaştırmısından Basat ile Bisüt'ün aynı kişi olduğu açıktır. Ebu Bekr Tahrani, Bisüt hakkında aktardığı menkabeye, eserine uygun bir şekilde, daha gerçekçi ve tarihi bir şekil vermek istediği için, Dede Korkut'taki yağı yerine Moğol askerini, aslan yerine de yaşlı bir kadını koymuştur. Basat adının Bisüt olarak bozulması da sonraki bir halk türetmesi sonucudur ve Basat'ın ana sütünden yoksun olarak büyüdüğünü ifade etmektedir. Orhan Şaik Gökyay da bu görüşleri doğru bulmaktadır (Erzi, 1954: 179 vd.'dan aktaran Gökyay, 1973: CXLVI). Faruk

Sümer'in yazdığına göre, Basat Destanı ile *Kitab-i Diyarbekriyye*'deki Bisüt Hikâyesi arasında az bir benzerlik bile yoktur; Bisüt adı ise Basat'ın bozulmuş bir şekli olmayıp, Moğol-Bisut (Bisuut) boyunun adıdır. *Kitab-i Diyarbekriyye*'nin yazarı Ebu Bekr-i Tahrani, Akkoyunlu Hanedanı'na soy kütüğü düzerken Türk-Moğol kişi, boy ve el adlarını da kullanmıştır. Bisüt de bir Moğol boyunun adıdır (Sümer, 1959: 427).

1330'larda, Kuman-Kıpçaklardan bir başbuğ ailesinin kurduğu Romen devletinin kurucusu Tok-temir oğlu *Basar-aba* idi ki, bu adın basmak fiilinden geldiği (basar+aba) düşünülmektedir. Romanya'nın kuzeyindeki Basarabya bölgesi de aynı adı taşımaktadır (Kafesoğlu, 2012: 188). İlhanlılar devrinde, doğudan gelen uruğlardan biri de *Bisüvüt Uruğu* idi (Togan, 1946: 239'dan aktaran Gökyay, 1973: CXLVI). Çepni beylerinden biri, Piri Bey oğlu *Busat* idi (Sümer'den aktaran Gökyay, 1973: CXLVI). Mısır-Memlûk emirlerinden biri *Tepe Göz* adını taşıyordu (Sümer, 1959: 415). Bayburt'un Masat köyünde Dede Korkut'a atfedilen bir mezar bulunmaktadır. Bayburtlulara göre bu köyün adı olan *Masat*, adını Basat'tan almıştır (Alptekin, 1999: 1005).

Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da ve Basat-Tepegöz tiplerinde Türk tarihine paralel olarak uzanan birçok tarihi tabaka bulunmaktadır: Tarihin derinliklerine, binlerce yıl öncesine, takriben M.Ö. 3.- M.Ö. 2. binli yıllara, hatta çok daha eski devirlere uzanan alt tabaka; onun üstünde İskit/Saka-Hun-Kanglı-Usun dönemine uzanan tabaka; onun üstünde Göktürk-Türgiş dönemine uzanan tabaka; onun üstünde Oğuz-Kıpçak dönemine uzanan tabaka; onun üstünde en üst tabaka. Bütün bu tarihi dönemler Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'u ve Basat, Tepegöz tiplerini şekillendirmiştir. Türk Dünyası'nın birçok bölgesinde ve başka milletlerde anlatının; aslan tarafından büyütülen çocuk tipinin Basat ile kaynaşmadığı; Basat'ın Tepegöz'ün karşısına çıkartılmadığı, Tepegöz'ün insanlara musallat olduğu; başka bir kahramanın veya kahramanların Tepegöz'ün karşısına çıkartıldığı vb. farklı varyantları da bulunmaktadır.

Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un *Yekegöz* adlı Türkmenistan varyantının ve rivayet şeklindeki *İğdir* adlı varyantının olması, ayrıca birçok Türk halklarında ve başka milletlerde de görülmesi, bu boyun tarihi köklerinin Oğuzlar'ın, Hazar'ın batısına, Anadolu-Azerbaycan'a göçlerinden daha önceye, henüz Orta Asya'da buldukları 10.-11. yüzyıllardan daha eski bir tarihe ait olduğunu göstermektedir:

Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un Türkmenistan'da *Yekegöz* adlı bir varyantı vardır (Erdem, 1998: 72-73; Erdem, 2005: 161). İsa Özkan'a göre, Dede Korkut Kitabı'ndaki Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy ile Türkmen varyantındaki *Yekegöz* (Tepegöz) Boyu temelde denktir. Aralarındaki bazı farklılıklar ise şunlardır: Dede Korkut Kitabı'nda, Oğuzların üzerine

yağı gelince kaçarken Aruz Koca'nın oğlu düşmüş iken, Türkmen varyantında, Salur ili yaylaya çıktığında geceleyin düşman basmış ve halk hareket halindeyken bir çocuk yaylada kalmıştır; Türkmen varyantında, Dede Korkut Kitabı'nda yer alan Bayandar Han, Basat'ın babası Aruz Koca, kardeşi Kıyan Selçük, Yünlü ve Yapağulu Koca gibi kişilerden hiç söz edilmez; Tepegöz, Aruz Koca'nın çobanı ile cima eden peri kızından değil, bir kötü kadından doğmuştur (Özkan, 1997: 273).

Türkmen varyantında, Dede Korkut Kitabı'nda bulunmayan *İğdir* Boyu'nda, Salır Gazan bir gün ava çıkmış ve avda karşılaştığı bir peri kızına âşık olmuş, onun peri olduğunu bilmeden onunla yaşamış. Fakat Salır Gazan gerçeği öğrenince kız kuş olup uçup gitmiş. Salır Gazan evine dönmüş, canı sıkılmış. Salır Gazan, bir gün yine peri kızıyla karşılaştığı yere gidince, orada peri kızı, kucağında bir bebekle gelmiş ve onun Salır Gazan'ın oğlu olduğunu söyleyerek bu bebeği Salır Gazan'a vermiş, daha sonra da gitmiştir. Gorkut Ata, Salır Gazan'ın bu oğluna *İğdir* adını koymuş. İğdir, büyümuş ve kahramanlık göstermiştir (Erdem, 1998: 263). Derleyici Ata Rahmanov, İğdirlerin aslının peri olduğu ve Salır Gazan'ın bu oğlundan geldikleri konusunda çeşitli efsaneler olduğunu, ilgili boyda perinin ters ayaklı olmasına istinaden İğdirlerde Tarsayaklar adlı bir uruğun olduğunu belirtmiştir (Rahmanov, 1988: 6'dan aktaran Erdem, 1998: 263). Ali Duymaz'ın yazdığına göre, Türkmen varyantında, Salur Kazan hakkındaki *İğdir* rivayeti, Dede Korkut Boyları'ndan, Oğuz beyinin peri kızıyla evliliğinin yer aldığı Tepegöz'le benzeşmektedir (Duymaz, 1997: 28) Bizce bu boy, iğerdiği birçok motifle birlikte Dede Korkut Kitabı'ndaki Basat Tepegöz'ü Öldürdüğu Boy'un çeşitli efsanelerle karşarak Salur Kazan'a uyarlanmasıyla, bu boyun kalıntıları üzerinden ortaya çıkmıştır; peri kızı, peri kızıyla birliktelik, peri kızının bir süre sonra bebekle gelmesi, Korkut Ata'nın ad koyması vb. motifler de bunun bir yansımasıdır. Ancak burada peri kızının getirdiği bebek, Tepegöz olarak değil, kahraman Basat'ın bir yansıması olarak hikâyeye dahil olmuştur (Eyüboğlu, 2019: 415).

Türkmenler arasındaki bir halk inanişına göre, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğu Boy, Oğuzların Müslümanlığı kabul etme boyu olarak bilinmektedir. Bu halk inanişına göre, *Basat*, Türkmence *Beset* olup, "*insanlığı cehaletten, vahşetten kurtarmak*" anlamındadır; Çoban ise cehalet simgesine yakındır, onun peri kızı ile ilişkisi sonucu vahşet simgesi Tepegöz doğmuştur; cehaletten, vahşetten kurtulmanın yegâne çıkar yolu olarak İşlamiyet'i kabul etmek mecburiyetine gelmektedir (Sarıyev, 2000: 318-319). Tuncer Gülensoy'un yazdığına göre, Tepegöz Hikâyesi'nin, Kazak Türklerinde sekiz, Kırgız Türklerinde üç, Türkmenlerde bir ve

Altay Türklerinde bir varyantı olmak üzere toplam on üç varyantı tespit edilmiştir (Gülensoy, 2004: 88-90). Naciye Yıldız'ın söylediğine göre, Kazak destanlarından *Dotan Batır Destanı*'nda, *celmavız*, alnında tabak gibi gözü olan, kılık değiştirebilen dev bir yaratıktır (Yıldız, 2010: 47). Bi Xun'un belirttiğine göre, Kazak Türklerindeki *Alik Mergen* hikâyesinde baş kahraman Alik Mergen'in Tepegöz'ü yok edişi anlatılmaktadır (Xun, 2000: 475). Heckmann, Tepegöz Hikâyesi'nin, Kazak bozkırlarına kadar 28 varyantını tespit etmiştir. Azerbaycan'da da Tepegöz'le ilgili efsaneler halk arasında yaşamaktadır (Karakaşlı: 1964: 27-36'dan aktaran Erdem, 1998: 317). Abdülkadir İnan ile Bahaeddin Ögel, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'daki bazı motiflerin *Manas Destanı*'nın bir parçası olan *Er-Töştük Destanı*'nda da görüldüğüne dikkat çekmişlerdir (Ögel, 1995: 68). Melek Erdem'e göre, Kırgız destanı *Manas*'ın devamı olan *Semetey Destanı*'nda da tek göz deve dair benzer motifler görülürken, Dede Korkut'un ve Kazılık Dağı'nın adları geçmektedir (Erdem, 1998: 317). Kırgız Türklerinin *Boston Destanı*'nda yer alan *yedi başlı kempir/celmoguz*'un aslında birçok Türk boyunun mitolojisinde anaerkil dönemin izini taşıyan ve birçoğunda tek gözlü veya kör olarak tasvir edilen bir dev olduğu dile getirilmiştir (İnayet: 2007: 50'den aktaran Yıldız, 2010: 46). Fuzuli Bayat'a göre, Tepegöz'le ilgili Altay efsanelerinde mitolojik unsurlar çoğunluktadır (Bayat, 2003: 24). Karaçay-Malkar Türklerinin Nart destanlarında yer alan *emegen*'ler tek gözlü olumsuz bir dev tipidir (Yıldız, 2010: 43). Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da, Tepegöz ile savaşan savaşçı bir kahraman Basat olsa da Gagavuz sözlü kültüründe çok yaygın olan ve 11 ayrı varyantı derlenen *Tepegöz* anlatmalarında Tepegöz'le savaşanlar sıradan insanlardır (Özkan, 2015: 460). Salahaddin Bekki'nin söylediğine göre, olağanüstü yetişme şartları bakımından Basat ile *Maaday-Kara Destanı*'nın başkahramanı Kögüdey-Mergen büyük oranda benzeşmektedir ve mücadele ettikleri varlıkların da olağanüstü özelliklere sahip ucubeler olması, bu iki kahramanın aynı kökten neşet ettiğini göstermektedir (Bekki, 2016: 278).

Viktor Maksimoviç Jirmunskiy'e göre, yer bakımından Odise'ye yakın olan kimi folklor varyantlarında Polifem hikâyesine benzer motifler vardır. Gürcü ve Dağıstan varyantları benzerdir. Bu varyantın kimi motifleri *Binbir Gece Masalları*'nda da geçmektedir. Özellikle Sinbad'ın gezilerini anlatan masalların birincisinde görülmektedir (Jirmunskiy'den aktaran Gökyay, 1973: DXXXVI-DXXXVII). Walter Ruben'e göre, Tepegöz hikâyesinin benzerleri Hint efsanesinde ve dünyanın çeşitli yerlerinde görülmektedir (Ruben, 1944: 244-253'ten aktaran Şen, 2003: 604). Bi Xun'un söylediğine göre, Dede Korkut Kitabı'ndaki Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'daki Tepegöz efsaneleri Çin'deki Altay dil ailesine mensup milletler arasında çok yaygındır. Günümüze kadar gelen Altay dil ailesine mensup milletlerin

sözlü anlatı eserlerinde, Tepegöz'e rakip kahramanın adına genellikle *Mergen* sözcüğü eklenir. Bu sözcük, Altay dil ailesine mensup milletler için ortak bir arkaik kelimedir (Xun, 2000: 472-477). Çin'in kuzeydoğusunda yaşayan Altay dil ailesine mensup Tunguz halklarından Evenkiler arasında yaygın olan, milletin menşei ile ilgili bir rivayette okçu kahraman Mengen'in Tepegöz'le olan mücadelesi anlatılmaktadır (Xun, 2000: 475). Abdulkadir İnan'a göre, *Tepegöz* olarak adlandırılan yaratık, Türk boyları dışında, Samoyed-Ostyaklar'da da vardır (İnan, 1987: 70'ten aktaran Bayram, 2006: 24). Fuzuli Bayat'ın tespitlerine göre, Tepegöz miti, Firdevsi'nin İran destanı *Şehname*'sinde İsfendiyar olayında görülmektedir (Bayat, 2016: 24). Zarife Nezirli-Sevinç Nezirli'nin yazdığına göre, Dede Korkut Hikâyeleri, yapı ve tematik unsurlar bakımından *Enok'un/Hanok'un Kitabı*'ndaki hikâyeler ile bazı benzerlikler taşımaktadır; Nephilimler, Tepegöz'ü andırmakta, benzerlik ve anlatım açısından Tepegöz'e birebir uymaktadır (Nezirli ve Nezirli, 2016: 977-979). Bütün bunlardan Tepegöz efsanesinin ve dolayısıyla Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un ne kadar yaygın olduğu anlaşılmaktadır ki, bu durum anlatının tarihi eskiliğini yansıtmaktadır.

Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da geçen *Kara Dağ*'ın/*Kara Dağlar*'ın adı bu boyun tarihini Oğuzlar'ın Anadolu-Azerbaycan'a göçlerinden daha önceye, henüz Orta Asya'da buldukları 10.-11. yüzyıllardan daha eski bir tarihe götürmektedir:

Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy da dahil olmak üzere Dede Korkut Kitabı'nda *Kara Dağ*'ın/*Kara Dağlar*'ın adı on bir boyda geçmektedir (Gökyay, 1973: 236). Dede Korkut Kitabı'nda (Gökyay, 1973: 335) bu dağların adı, Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy ve Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda *Karacuk* olarak da geçmektedir. Dede Korkut'ta adı geçen *Karadağ/Karacuk*, Türklerin/Oğuzların anayurdu Orta Asya'da, Sir Derya boylarında uzanan *Karadağlar (Karataş)*'dir: Kaşgarlı Mahmud'un Oğuz kenti olarak belirttiği *Karacuk*, esere göre hem Fârâb kentinin hem de Oğuz ülkesinin adıydı (Sümer, 1972: 34, 38). Aybek ed-Devadari (ö:1336), 1310 yılında tamamladığı, içerisinde *Ulu Han Ata Bitiği*'nin özetini verdiği *Dürerü't-Tican ve Gurerü Tevarihi'z-Zaman* adlı eserinde Türkler arasındaki *Kara Dağ* hakkındaki birçok rivayeti aktarmıştır. Buna göre Türklerin atası Ulu Ay Ata ve Ulu Ay Ana, Ulu *Kara Dağ*'daki büyük bir mağarada yaşam bulmuş ve onlardan zamanla Türkler türemiştir (Demir, 2017: 73-89). Günümüzde Kazakistan'da Sir Derya'ya paralel bir şekilde uzanan *Kara Tav* sıradağları Dede Korkut'taki "*karşı yatan Kara dağ*" yahut *Karacuk Dağ*'dır (Togan'dan aktaran Gökyay, 1973: CIII-CIV). Dede Korkut'ta geçen *Karacuk* adı ile Oğuzlar'ın Sir-Derya boylarındaki ünlü sıradağları kastedilmiştir (Sümer, 1972: 384). Kazakistan'da Sir Derya'ya

paralel bir şekilde uzanan *Karatav/Karadağlar*, Dede Korkut'taki ünlü *Kara Dağlar/Karacuk*'dur (Eyüboğlu, 2019: 430). Dede Korkut'taki Karacuk Çoban'ın adındaki *Karacuk*, Orta Asya'da Sir Derya boyunca uzanan Oğuzların ünlü Karadağlar'ı ile ilgilidir. Karadağlar'ın bulunduğu Sir Derya bölgesi, Korkut efsanelerinde dünyanın merkezi olarak geçmektedir. Karadağlar, eski Türklerin *Ulu Han Ata Bitigi* kitabında ilk insanların, Türklerin atalarının ortaya çıktığı bölge olarak geçmektedir. Karadağlar/Karacuk bölgesinin Oğuzların/Türklerin hatıralarında önemli bir yeri vardır (Eyüboğlu, 2021: 139).

7. Üst Tabaka

Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un en üst tabakası sonraki dönemlerle ilgilidir. Bu tabakada; ozanlık geleneği aşıklık geleneğine evrilirken destan da hikâyeleşmeye başlamış, çeşitli unsurlar kısmen İslamileşmeye başlamış, anlatıcıların ve yazarların işlemeden ve süzgecinden geçmiş, en sonunda tespit edilerek, yazarın da süzgecinden geçerek ve üzerinde işlemler yapılarak, Dede Korkut Kitabı'na yansımıştır. Yani eldeki metin, yüzyıllar boyunca sözlü kültürde, birçok defa işlene işlene, türlü türlü süzgeçlerden geççe geççe yaşamaya devam eden, en sonunda yine işlene işlene yazıya geçirilmiş bir metindir. Bu nedenle bu metnin bugün de halk arasında yaşamaya devam eden çok sayıda farklı varyantları vardır. Düşünün ki anlatının bir ucu antik Grek'de ve İskitler'de, bir ucu Şehname'de, bir ucu Manas'ta, bir ucu Saha Türkleri'nde, bir ucu Tunguzlar'da, hatta bir ucu Kore'dedir. Dede Korkut, böyle büyük bir zenginliğe ve mirasa sahiptir.

Eski Türklerin inanışları ile ilgili olarak tarihi kaynaklarda birçok bilgi vardır ve bu konuda birçok çalışma yapılmıştır. Vasiliy Vladimiroviç Barthold (Barthold, 2004: 17), Wilhelm Radloff (Radloff, 1956: 3; Radloff, 2012: 15), Yusuf Ziya Yörükkan (Yörükkan, 2014: 11), Abdülkadir İnan (İnan, 1976: 8; İnan, 1986: 1), Jean Paul Roux (Roux, 2011: 116-117), Peter Benjamin Golden (Golden, 2012: 21), Yaşar Çoruhlu (Çoruhlu, 2015: 17), Fuzuli Bayat (Bayat, 2006: 21) gibi çok sayıda önde gelen araştırmacı, eski Türklerin din ve inanışlarını *Şamanizm (Kamlık/Şamanlık)* olarak nitelendirmişlerdir. Eski Türkler *Kamlık/Şamanizm* inanışlarına, kültür ve medeniyetine sahiptirler.

Eski Türklerin ve en eski atalarının; yaşadıkları coğrafyanın ve yaşamın bir ürünü olarak ortaya çıkan; tarihin derinliklerine ve eski çağlara uzanan; Natürizm, Animizm ve Totemizm ile harmanlanmış; atalar, gök, yer, dağ, ağaç, su, ateş vb. kültlerinin önemli bir yer tuttuğu; büyü, kehanet, fal vb. unsurların yer aldığı; tanrılar panteonunun bulunduğu; binlerce yıllık bir geçmişe sahip; Kamlık/Şamanizm inanışlarından, kültür ve medeniyetinden; aralarında

ortaklıklar olmakla birlikte çok sayıda farklılığın olduğu; farklı bir coğrafya ve yaşamın ürünü olan; İslam inanışlarına, kültür ve medeniyetine geçişleri ve bu süreçte yaşanan bazı değişimler ve dönüşümler, bunların insan yaşamına, inanışlarına, anlatılara ve tiplere etkileri; eski Türklerin yüzyıllar boyu süren ve hatta günümüzde bile devam eden, kimi zaman sancılı kimi zaman daha kolay gerçekleşen, tarihte ve günümüzdeki Türk toplumlarında farklı oranlarda ve etkilerde gerçekleşen, iki farklı kültür ve medeniyet arasındaki bu dönüşüm süreci, bütün Dede Korkut Boyları'nın üst tabakasının şekillenmesinde etkili olmuştur (Eyüboğlu, 2022: 77).

Anlatının bugün de farklı tarihi gelişmelere sahip, farklı coğrafyalarda yaşayan, farklı türlerde çok sayıda varyantının olduğu düşünüldüğünde, bu varyantlarının her birinin farklı üst tabakaları olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.

Sonuç

Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da en eskisi tarihin derinliklerine uzanan birçok tarihi-destani-efsanevi-mitolojik tabaka bulunmaktadır. Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da tarihi-coğrafi-edebi-kültürel olarak başlıca iki tabaka bulunmaktadır: *Alt Tabaka* ve *Üst Tabaka*. Alt tabaka *En Eski Devirler Tabakası*, *İskit/Saka-Hun-Kanglı-Usun Tabakası*, *Göktürk-Türgiş Tabakası*, *Oğuz Tabakası*'ndan oluşmaktadır.

Basat tipi Oğuzların/Türklerin binlerce yıllık gelişim sürecinin bir yansımasıdır. Oğuzların/Türklerin doğa ile içli dışlı yaşadıkları mitolojik dönem, yavaş yavaş medeniyete geçişleri ve medeniyet kurdukları dönem Basat tipine yansımıştır. Aybek ed-Devadari (ö:1336)'nin 1310 yılında tamamladığı, içerisinde *Ulu Han Ata Bitiği*'nin özetini verdiği *Dürerü't-Tican ve Gurerü Tevarihî'z-Zaman* adlı eserindeki Alp Kara Aslan Belceği tipinde de bu geçiş ayrıntılı bir şekilde görülmektedir.

Bir insan ile bir ruhun birleşmesinden oluşan Tepegöz, eski Türk inanışları ve Şamanizm ile yakından ilgilidir. Tepegöz tipinin Altay halkları arasındaki yaygınlığı ve ilkel insanların dağa, mağaralarına ve kayalarına tapmalarıyla, balık avcılığı dönemiyle ilgili oluşu; antik dönemdeki Greklerden, İskitlerden, bugün neredeyse bütün Türk boylarına, Tunguzlar'a ve Kore'ye kadar yaygınlığı, Tepegöz tipinin ve Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un binlerce yıllık eskiye giden mitolojik-Şamanistik köklerinin bir yansımasıdır. Binlerce yıl öncesinden gelen mitolojik-Şamanistik inanışlar, tarihi süreç içerisinde, tarihi olaylardan da etkilenecek

şekillenmiş, destanlaşma sürecine girmiş ve mevcut görünümüne evrilererek Dede Korkut Kitabı'na yansımıştır.

Binlerce yıl öncesinden gelen, kökeni eski Türk kamlarının/şamanlarının kötü ruhlarla mücadelesini anlatan mit, inanış ve efsaneler (Tepegöz), tarihi süreç içerisinde kuşaktan kuşağa aktarımlarda, eski Türklerdeki aslan tarafından büyütülen çocuk hakkındaki efsane (Arslan Çocuk Hikâyesi) ile kaynaşmış, bu kaynaşma da Basat adlı bir kahramana ve Dede Korkut Oğuzlarına uyarlanmış, böylece altyapısında birçok mit, inanış, efsane ve tabakayı bünyesinde barındıran Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy ortaya çıkmıştır. Tarihi süreç içerisinde bütün bu unsurların tam olarak kaynaşamaması nedeniyle de hikâyede çeşitli boşluklar ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da bazı çelişkiler ve tutarsızlıklar vardır.

Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un, İskit/Saka-Hun-Kanglı-Usun dönemine uzanan bir alt tabakası vardır. Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un antik Grek/Yunan anlatılarıyla olan benzerlikleri bu boyun tarihin derinliklerine uzanan tarihi-destani-efsanevi-mitolojik köklerinin olduğunu göstermektedir.

Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un bir alt tabakası Göktürk-Türgiş dönemiyle ilgilidir. Dede Korkut'un önemli bir tarihi tabakasının Göktürk-Türgiş dönemiyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un, Oğuz dönemine uzanan bir alt tabakası vardır. Bu tabakada; anlatıda bulunan unsurlar ve kahramanların etnikleşmesi, Oğuz haline gelmesi, Oğuz Eli, Oğuzlar vb. adlar altında işlenmesi, destanlaşmasının ilerlemesi, Oğuz boyları arasında bu varyantın yaygınlaşması ve baskın hale gelmesi, diğer varyantları etkisi altına alması vb. gerçekleşmiştir.

Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un *Yekegöz* adlı Türkmenistan varyantının ve rivayet şeklindeki *İğdir* adlı varyantının olması, boyda *Karadağ*'ın geçmesi, ayrıca anlatının birçok Türk halklarında ve başka milletlerde de görülmesi, bu boyun tarihi köklerinin Oğuzlar'ın Orta Asya'da buldukları 10.-11. yüzyıllardan daha eski bir tarihe ait olduğunu göstermektedir:

Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'un en üst tabakası sonraki dönemlerle ilgilidir. Bu tabakada; ozanlık geleneği aşıklık geleneğine evrilirken destan da hikâyeleşmeye başlamış, çeşitli unsurlar kısmen İslamileşmeye başlamış, anlatıcıların ve yazarların işlemlerinden ve süzgecinden geçmiş, en sonunda tespit edilerek, yazarın da süzgecinden geçerek ve üzerinde işlemler yapılarak, Dede Korkut Kitabı'na yansımıştır. Anlatının bugün de birçok farklı türde birçok farklı varyantı yaşamaya devam etmektedir.

Kaynakça

- Abdulla, K. (2015). *Mitten Yazıya veya Gizli Dede Korkut*. Akt. Ali Duymaz. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Alptekin, A. B. (1999). "Bayburt Dede Korkut 5. Kültür-Sanat Şöleni Yapıldı", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Kasım 1999, C. 1999/II, S. 575, s.1005-1008.
- Barthold, V. V. (2004). *Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-*. Ankara: Çağlar Yayınları.
- Bastem, N. (2017). "Basat'ın Tepegöz'ü Öldürdüğü Destanı ve Axel Olrik'in Epik Yasaları", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 59, 2017, s.389-400.
- Bayat, F. (2003). *Korkut Ata: Mitolojiden Gerçekliğe Dede Korkut*. Ankara: Karam.
- Bayat, F. (2006). *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Bayat, F. (2016). *Mitten Tarihe, Sözen Yazıya Dede Korkut Oğuznameleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Bayram, B. (2006). "Oğuz Epik Anlatmaları ve Çuvaş Alp Hikâyeleri'nde Kutsal Kurt ve Tepegöz", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VI, S. 1, s.19-27.
- Bekki, S. (2016). "Dedem Korkut Kitabı ile Altay Destanı Maaday-Kara Arasındaki Tarihi-Genetik Bağ", *III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi "Dede Korkut ve Türk Dünyası" (Çeşme-İzmir, 19-23 Ekim 2015) Bildiriler Kitabı, 1. cilt*, edit. Metin Ekici vd. İzmir: Ege Üniversitesi. s. 275-284.
- Boratav, P. N. (2012). *Türk Mitolojisi / Oğuzların - Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi*. Çev. Recep Özbay. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Boratav, P. N. (2015). *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Çeşmeli, İ. (2016). *İskitler, Hunlar ve Göktürkler'de Din ve Sanat*. İstanbul: Cinius Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (2015). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Demir, N. (2017). *Ulu Han Ata Bitiği - Türklerin En Eski Destanı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Durmuş, İ. (2017). *İskitler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Duymaz, A. (1997). *Bir Destan Kahramanı Salur Kazan*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ekici, M. (2019). *Dede Korkut Kitabı Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası, Soylamalar Ve 13. Boy, Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi, Orijinal Metin (Tıpkıbasım), Transkripsiyon, Aktarma*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ercilasun, A. B. (1998). "Deli Dumrul ile Kazakların Korkut Atası Arasında Bir Mukayese", *Millî Folklor*, S. 37, s. 13-16.
- Ercilasun, A. B. (1998b). "Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Düşünceler", *TDAY Belleten*, 1986, Ankara, 1998, s. 13-16.

- Ercilasun, A. B. (2000). "Dede Korkut'taki Olayların Zamanı", *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni (Ankara, 19-21 Ekim 1999) Bildirileri*, haz. Alev Kahya Birgül ve Aysu Şimşek Canpolat. Ankara: AKM Yayınları. s. 157-160.
- Ercilasun, A. B. (2002). "Salur Kazan Kimdir?", *Millî Folklor*, S. 56, s. 22-33.
- Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2015). "Oğuz Adının Etimolojisi", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Oğuzlar / Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu (Ankara, 21-23 Mayıs 2014) Bildirileri*, edit. Tufan Gündüz ve Mikail Cengiz. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. s. 15-20.
- Erdem, M. (1998). *Dede Korkut Türkmenistan Varyantları*. Yayımlanmamış doktora tezi. Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Erdem, M. (2005). "Dede Korkut Destanlarının Türkmenistan Varyantının Yazma Nüshalarla İlişkisi Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 4 (Aralık 2005), s. 158-188.
- Ergin, M. (1964). *Dede Korkut Kitabı / Metin - Sözlük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Ergin, M. (1989). *Dede Korkut Kitabı I. / Giriş - Metin - Faksimile*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- Esin, E. (1978). *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Eyüboğlu, D. C. (2019). *Korkut*. İstanbul: Cinius Yayınları.
- Eyüboğlu, D. C. (2021). Dede Korkut'taki Karacuk Çoban. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 5 (2), 134-179.
- Eyüboğlu, D. C. (2021b). Dede Korkut'taki Boğazca Fatma. *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 4 (7), 90-116.
- Eyüboğlu, D. C. (2022). Dede Korkut'taki Deli Dumrul. *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi*, 6 (1), 64-86.
- Eyüboğlu, İ. Z. (1998). *Anadolu Mitolojisi - Anadolu Üçlemesi 2*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Feyzioğlu, N. (2004). "Dede Korkut Hikâyeleri'nden Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Hikâyesi ile Basat'ın Tepegöz'ü Öldürdüğü Hikâyeye Simge ve İmgeler Bakımından Bir Yaklaşım", *Atatürk Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 2, s. 51-60.
- Golden, P. B. (2012). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- Gökalp, Z. (2016). *Türk Töresi*. Haz. Halil İbrahim Şahin. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gökyay, O. Ş. (1973). *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları.
- Gömeç, S. (2001). "Tonga Tigin'in Kimliği Üzerine", *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, 170, s. 58-61.
- Gumilev, L. N. (2002). *Hunlar*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gumilev, L. N. (2011). *Eski Türkler*. Çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gülensoy, T. (2004). "Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek, Deli Dumrul, Salur Kazan ve Tepegöz Boylarının Anadolu Varyantları ve Dede Korkut Hikâyeleri Coğrafyasının Tespiti Sorunu", II. Milletlerarası Dede Korkud Kollokyumu (Bakü, Azerbaycan, 21-26 Aralık 1998); *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1998/I, S. 41, TDK Yay., Ankara, 2004, s. 81-92.
- Gültepe, N. (2013). *Türk Mitolojisi - Yeni Araştırmalar Işığında*. İstanbul: Resse Yayınları.
- Herodotos (2013). *Tarih*. Çev. Müntekim Ökmen. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Homeros (2008). *Odysseia*. Çev. Azra Erhat ve A. Kadir. İstanbul: Can Sanat Yayınları.
- İbn Hurdazbih (2008). *Yollar ve Ülkeler Kitabı*. Çev. Murat Ağarı. İstanbul: Kitabevi.
- İnan, A. (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İnan, A. (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İnayet, A. (2015). "Basat'ın Tepegöz'ü Öldürdüğü Destan'ın Yeni Bir Yorumu Üzerine", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 15/2, s.7-13.
- Jirmunskiy, V. M. (1961). "Kitabı Korkud" ve Oğuz Destanı Geleneği", çev. İsmail Kaynak, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, S. 100, s.609-629.
- Kafesoğlu, İ. (2012). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Karayev, Ö. (2000). "Türkler ve Kağanlıkları", akt. Mustafa Kalkan, *Bilge*, S. 20, Bahar 2000, s. 33-38.
- Kemaloğlu, M. (2019). *Dede Korkut (Destan İçre Tarih)*. Ankara: Raf Kitabevi.
- Klimkeit, H. J. (2009). "Türk Orta Asyasında Budizm", Çev. Mehmet T. Berbercan, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 26, s.93-108.
- Koestler, A. (2010). *Onüçüncü Kabile*. Çev. Belkız Çorakçı. İstanbul: Plato Film Yayınları.
- Konıratbayev, A. (2000). "Korkut Ata Hakkında", akt. Dinara Düysebayeva, *Kazakistan'da Dede Korkut*, haz. Abdimalik Nisanbayev vd. Ankara: AKM Yayınları. s.147-182.

- Köprülü, F. (1976). *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Koroğlu, H. G. (1994). “Depegöz ve Polifem”, çev. Muvaffak Duranlı, I. Sovyet-Türk Kollokyumu, Bakü, 1-8 Temmuz 1988; *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1988, TDK Yay., Ankara, 1994, s. 43-52.
- Ligeti, L. (1986). *Bilinmeyen İç Asya*. Çev. Sadrettin Karatay. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Maksudov, F. (2018). “Tanrı Dağları ve Çevresinde Konargöçer Kültürü”, *Altaylardan Toroslara Konargöçer Türkler*, Edit. Mustafa Gökçe, Eren Fehmi Eroğlu. Muğla: Muğla Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, s. 87-105.
- Margulan, A. (2000). “Korkut: Efsane ve Hakikat”, akt. Banu Muhyayeva, *Kazakistan'da Dede Korkut*, haz. Abdimalik Nısanbayev vd. Ankara: AKM Yayınları. s. 123-146.
- Merhan, A. (2016). “Dede Korkut Hakkındaki İlk Yazı (Heinrich Friedrich Von Diez, 1815) Üzerine”, *III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi “Dede Korkut ve Türk Dünyası” (Çeşme-İzmir, 19-23 Ekim 2015) Bildiriler Kitabı*, 2. cilt, edit. Metin Ekici vd. İzmir: Ege Üniversitesi. s. 941-948.
- Nezirli, Z. ve Nezirli, S. (2016). “Dedem Korkut” ve “Hanokun Kitabı”ndaki Mitolojik Varlıkların Benzerliklerinin İzleri”, *III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi “Dede Korkut ve Türk Dünyası” (Çeşme-İzmir, 19-23 Ekim 2015) Bildiriler Kitabı*, 2. cilt, edit. Metin Ekici vd. İzmir: Ege Üniversitesi. s. 975-980.
- Ögel, B. (1971). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 1. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, II. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özkan, İ. (1997). “Türkmenistan'dan Derlenmiş Dede Korkut Boyları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1995, TDK Yay., Ankara, 1997, s. 263-314.
- Özkan, N. (2015). “Gagavuz Kültüründe Oğuz Unsurları”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Oğuzlar / Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu (Ankara, 21-23 Mayıs 2014) Bildirileri*, edit. Tufan Gündüz ve Mikail Cengiz. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. s. 455-464.
- Öztürk, A. (2012). *Çağlar İçinde Türk Destanları*. İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Radloff, W. (1956). *Sibirya'dan II (Aus Sibirien)*. Çev. Ahmet Temir. İstanbul: Maarif Basımevi.
- Radloff, W. (2012). “Şamanlık”, *Türklük ve Şamanlık*, edit. Ö. Andaç Uğurlu, çev. A. Temir, T. Andaç, N. Uğurlu. İstanbul: Örgün Yayınevi. s. 13-103.

- Roux, J.-P. (2011). *Eski Türk Mitolojisi*. Ankara: Bilge Su Yayıncılık.
- Sakaoğlu, S. (1998). “Dedem Korkut Hikâyeleri’nin Avrupa Dillerine İlk Çevirileri ve Anadolu’daki İlk Derlemeleri”, *Dede Korkut Kitabı / İncelemeler-Derlemeler-Aktarmalar (I İncelemeler-Derlemeler)*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları. s. 27-35.
- Sakaoğlu, S. (1998b). *Dede Korkut Kitabı / İncelemeler-Derlemeler-Aktarmalar (I İncelemeler-Derlemeler)*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.
- Salman, H. (1998). *Türkişler*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Salman, H. (2002). “Türkişler”, *Türkler*, edit. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, C. 2. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. s. 412-420.
- Sarıyev, B. (2000). “Dede Korkut’ta Geçen Bazı Gelenek-Görenekler, Halk İnanışları, Deyimler ve Bugün Türkmenistan’daki İzleri”, *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni (Ankara, 19-21 Ekim 1999) Bildirileri*, haz. Alev Kahya Birgül ve Aysu Şimşek Canpolat. Ankara: AKM Yayınları. s. 311-319.
- Savaş, H. (2018). “Basat’ın Tepegöz’ü Öldürdüğü Boyda Ritüel Bir İnsan Kurbanı Var Mıdır?”, *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 6 (12), s. 352-363.
- Sümer, F. (1959). “Oğuzlar’a Ait Destani Mahiyette Eserler”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XVII/3-4, s. 359-455.
- Sümer, F. (1972). *Oğuzlar / (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Sümer, F. (2007). “Oğuzlar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt: 33, s. 325-330.
- Şen, M. (2003). “Tepegöz Hikâyesi ile Polyphemos Efsanesi Arasındaki Anlayış Farkı”, *Türk Dili*, S. 618, s. 602-611.
- Şeşen, R. (2010). *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Tarhan, T. (1970). “Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, 0 (24), s.17-32.
- Taşağıl, A. (2013). *Kök Tengri’nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslâm Öncesi Türk Tarihi)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.
- Taşağıl, A. (2014). “Gök-Türkler III”, *Gök-Türkler I-II-III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. s. 323-417.
- Taşağıl, A. (2014b). “Gök-Türkler I”, *Gök-Türkler I-II-III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. s.1-218.

- Taşgıl, A. (2015). “Oğuzların Tarih Sahnesine Çıkışı Hakkında”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Oğuzlar / Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu (Ankara, 21-23 Mayıs 2014) Bildirileri*, edit. Tufan Gündüz ve Mikail Cengiz. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. s.21-30.
- Taşgıl, A. (2017). *Gökbörü'nün İzinde / Kadim Türklerin Topraklarında*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Tekin, T. (1998). *Orhon Yazıtları / Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Simurg Yayınevi.
- Teyek, S. (2013). *Kitab-ı Dede Korkut'ta Diplomatik Lisan: Halkbilimi Bakımından Bir Anlam İncelemesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Tezcan, S. ve Boeschoten, H. (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Xun, B. (2000). “Dede Korkut Kitabı'nın Şamanlık Temeli”, çev. Alimcan İnayet, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 10, s. 465-481.
- Yıldız, N. (2010). “Türk Destanlarında Kötü Huylu Devler”, *Millî Folklor*, S. 87, s.41-51.
- Yörük, Y. Z. (2014). *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi
BENĞİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi>

ISSN: 2717-6584

Ahmed Baba Efendi Tekkesi Şeyhi Eş- Şeyh El-Hâc Mehmet Bahâüddîn Efendi

Sheik Of Ahmed Baba Efendi Lodge Sheikh El-Hâc Mehmet Bahâüddîn Efendi

doi: 10.58646/bengi.1223889

Geliş/Received: 24.12.2022

Kabul/Accepted: 07.05.2023

Muhammet KEMALOĞLU*

Özet

Türkiye'nin fethini müteakip Bursa ve çevresi zâviye, tekkeler, hanlar, hamamlar, imarethaneler, bimârhaneler ile işlenmeye başlamıştı. Türkistan'dan gelen dervişler veya diğer dini nitelikli gruplar her araziye kendi mührünü vuruyordu. Bu kapsamda, Bursa'da çeşitli tarikatlara ait olmak üzere birçok tekke ve zâviye inşa edilmişti. Osmanlı Devleti'nin ve Türkiye coğrafyasının şekillenmesinde isimleri bilinen/bilinmeyen bu büyüklü küçüklü dini yapıların ve yapıların yönetenlerin (Ulu Cami, Yeşil Türbek, Emir Sultan Camisi, Orhan Gazi Camisi vb.), bu yapıların mensuplarının etkileri yadsınamayacak kadar büyüktür. Yeni Türk ülkesine akın eden bu şeyhler, dervişler yerleştikleri topraklarda vakıflar, yurtluklar kurmaktaydı. Tekkeler, zâviye, ziyaretgâhlar, dergâhlar, âsitâneler, namazgâhlar, camiler, mescitler, ribatlar vb. yapılar birer kolonizasyon merkezleridir. Ebu İshak Kazerunî Zâviyesi, Bedrüddin Pars Bey Zâviyesi ile Emir Sultan Zâviyesi bunlardan sadece bir kaçıdır. On yedinci yüzyıla özelinde de Bursa'da farklı tarikatlara ait 60 kadar zâviyenin olduğu bilinmektedir. Ahmed Baba Efendi Tekkesi Bursa'da bilinen tekkelerden bir tanesi olup, tekkenin kurucu

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author:** Dr., TRT Genel Müdürlüğü, e-posta: muhammetkemaloglu@gmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-7542-7517>.

Atıf/Citation: Kemaloğlu, M. (2023). Ahmed Baba Efendi Tekkesi Şeyhi Eş- Şeyh El-Hâc Mehmet Bahâüddîn Efendi. *BENĞİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*. 2023 (2), 84-100.

ailesinin tarihi Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna kadar gitmektedir. Çalışmamızda Ahmed Baba Efendi Tekkesi'nin üçüncü halifesi eş-Şeyh El-Hâc Mehmed Bahâüddîn Efendi'den bahsedilerek çeşitli yönleri ana hatlarıyla ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Baba Efendi Tekkesi, Bahâüddîn Efendi, Bedrüddin Pars Bey Zâviyesi, Bursa, Tekkeler.

Abstract

Following the conquest of Turkey, Bursa and its surroundings began to be processed with zawiyas, lodges, inns, baths, soup kitchens and bimarhanes. Dervishes or other religious people coming from Turkistan would put their own seal on every land. In this context, many dervish lodges and zawiyas were built in Bursa, belonging to various sects. The influence of the rulers and members of these large and small religious structures and structures, whose names are known or unknown, in the shaping of the Ottoman Empire and the geography of Turkey, is undeniable (Great Mosque, Green Tomb, Emir Sultan Mosque, Orhan Gazi Mosque, etc.). These sheiks and dervishes who flocked to the new Turkish country were also establishing foundations and dormitories in the lands they settled. Lodges, zawiyas, pilgrimage sites, dervish lodges, asitane, namazgahs, mosques, masjids, ribats, etc. structures are colonization centers. Ebu İshak Kazerunî Lodge, Bedrüddin Pars Bey Lodge and Emir Sultan Lodge are just a few of them. It is known that there were about 60 zawiyas belonging to different sects in Bursa in the seventeenth century. Baba Efendi Lodge is one of the known lodges in Bursa, and the history of the founding family of the lodge goes back to the foundation of the Ottoman State. In our study, the life of Sheikh el-Hâc Mehmet Bahâüddîn Efendi, the third caliph of Baba Efendi Lodge, is discussed.

Keywords: Baba Efendi Lodge, Bahâüddîn Efendi, Bursa, Lodges Bedrüddin Pars Bey Lodge, Sheikh el-Hâc Mehmet Bahâüddîn Efendi.

Giriş

Osmanlı devletine bir müddet başkentlik yapmış olan Bursa'nın en eski ve ileri gelen aileleri arasında Pars ailesi de bulunmaktadır.

Pars ailesinin tarihi¹ Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarına kadar gider. Şeyh Bahâüddîn Efendinin (kendisine aynı zamanda Baha denmektedir) baba soyu, Bursa Umurbey/Kozca Köyü'nün köklü ailelerinden olup, Pars Beyler ailesi olarak bilinir ve Sultan Murad zamanında "Pars Bey" namıyla tanınan Bedrüddin Mahmud Beye (Şeyh Abdullah oğlu Bedrüddin) dayanır (Kemaloğlu, 2022: 5, 10, 13, 20, 263; Karahan, 1943:2; Akkılıç, 2002:1425-1426; Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi; Bozkurt, 2015:11-32).

Şeyh Bahâüddîn Efendi'nin oğlu Muhittin Baha Pars, bir vesile ile ailesinin kökenlerini: *"dedem, Bursa/Şehreküstü'de sahsına ait türbede yatmakta olup, büyük dedesi Pars Bey'in, babası Bahâüddîn Efendi'nin, dedesi Şeyh Hafız Ahmet Efendi'nin Bursa'da birçok vakıf ve hayır kurumu tesis ettiğini söyler"* (Bursa Gazeteciler Cemiyeti, 2021a).

Bursa tekkeleri, dergâhları ve zâviyeleri ile bu tasavvufi unsurların banileri ve mirasçılarının siyasi, dini, sanat, zanaat, edebiyat ve eğitim alanlarında kültürümüze yaptıkları hizmetler ile bıraktıkları yüzlerce yazma ve basma eser tarihçilik nokta-i nazarından kıymetli değerlerinden olup, geçmişin aydınlatılması ve anlaşılması için de nadide kaynaklardır. Emir Sultan ve Baba Efendi gibi dergâh ve tekkelerden intikal eden yazma eserler ve mimari unsurlar geçmişi aydınlatan ışıklardır. Bundan başka Mehmed Şemsüddin Efendi'nin Yadigâr-ı Şemsî'si, Mehmet Tahir'in Osmanlı Müellifleri ve diğer sûfi önderlerin kaleme aldığı eserlerle kültürün kuşaktan kuşağa intikalini sağlamışlardır. Bu eserler kaleme alınmamış olsaydı, bugün Bursa'nın kültür tarihiyle meşgul olanların işi daha zor olacaktı. Bahâüddîn Efendi de Bursa tasavvuf kültürünün önemli simalarındandır. Ancak hakkında yazılanların çok dağınık ve yetersiz oluşu bizi kendisi hakkında çalışmaya sevk etmiştir. Bahâüddîn Efendi büyük oğlu (Şeyh) Mehmet Baha Pars'ın hayattaki torunu Neylâ Peynircioğlu ve damadı Bekir Peynircioğlu'nun aileye ait bilgi ve belgeleri tarafımızla paylaşması sayesinde Bahâüddîn Efendi ile ilgili daha derli toplu bir çalışmanın ortaya çıktığını değerlendirebiliriz.

1. Eş- Şeyh el-Hâc Mehmet Bahâüddîn Efendi'nin Hayatı

Çevresinde şair ve besteci olarak tanınmış, ney üstadı Ahmed Baba Efendi Tekkesi Şeyhi Bahâüddîn Efendi (1808/1828?-1902-1904/1320), Bursa'da doğmuştur. Bahâüddîn

Çalışmamızın hazırlanmasında paylaştıkları bilgi ve belgelerle desteklerini esirgemeyen, Mehmet Baha Pars'ın hayattaki torunu Neylâ Peynircioğlu, damadı Bekir Peynircioğlu (Prof. Dr. Bedrettin Pars Bey ve Bedriye Hanım'ın kızı) ile Prof. Dr. Mehmet Akif Tural'a teşekkür ederim.

Efendi'nin ismi kaynaklarda Mehmed Bahâüddîn/Mehmet Bahâuddin Efendi (El- Hac Bahâüddîn, Hacı Baha, Şeyh Baha Efendi, Bahâüddîn Efendi veya Hacı/Baha Efendi seklide zikredilmektedir. Baba Efendizade olarak da anılmıştır. Babası, Pars Beyler'den Ahmed Baba Efendi (1773-1840), Bursa, Karışeyh Mahallesi (Kaplanoğlu, 2016; Hatıra yahud Mirat-ı Brusa, 1323(1905-06): 30) yaptırılan tekkenin Nakşî Şeyhliğini yapar. 1463 tarihli kadı sicili, 1487, 1530 ile 1587 tarihli tahrir defterlerine göre Karışeyh Mahallesi, Bursa'nın eski mahallelerinden olup, Eski Valilik Binası yakınlarındadır. Bursa Belediye Başkanlığı yapan Ahmet Muhtar Bey, şair ve yazar Mehmet Baha Efendi, asker, eğitimci, idareci Hakkı Baha Pars (Atatürk'ün harp okulundan sınıf arkadaşı), Bursa milletvekilliği yapan Muhittin Baha Pars, eğitimci ve yazar Vedide Baha Pars, operet Umur Pars, Ateş Pars, Melahat Pars bu soydan gelmektedir (Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi; 1315 Duhullülere Mahsus Künye Defteri, Hakkı Baha-17 No'lu Künye Defteri; Ağca, 2007:217; Kaplanoğlu, 1988: 257; Arslan, 2018: 168-172; Huyugüzel, 2000:169; Kara, 1987: 77-88; Çavdar, 1989: 101-117; Kepecioğlu, 2009: 76, 165-166; Kara, 1987: 89-98.).

Mehmet Bahâüddîn Efendi, altı kez evlenmiştir. İlk eşi Mudanyalı olup ismine ulaşılammıştır. Diğer eşlerinden Halime Hanım'ın güzel mevlit okuduğu ve Vedide bahanın ona benzediği rivayet edilmektedir, Hayriye Hanım (Arnavut? kökenli olduğu söylenmektedir), Nâkiye Hanım (Nakiye Hanım'ın esasen Nefise Hanım, ismini taşıdığı ve İbrahim Paşa'nın kızı? olduğu veya Bursa kumandanı Hafız Mustafa Paşa'nın kızı olduğu şeklinde farklı rivayetler mevcuttur) ile Mihriban Hanım aslen Mihaliçli'dir. Halime Hanım'dan Mehmed Baha ve Hakkı Baha; Nakiye Hanım'dan Muhiddin Baha Pars, Rukiye Pars ile Mihriban Hanım'dan Növber (Nöber) Altıntaş dünyaya gelmiştir (Kemaloğlu, 2022:5).

Büyük kardeşi Şeyh Hacı Hafız Mehmet Said Efendi'nin, 1871 yılında irtihalinden sonra, Şehreküstü'ndeki (شهره كوستدی), Bursa'nın merkezinde bir semt adı) Ahmed Baba Efendi tekkesinin şeyhi olmuş (1288 (9) ?-1871) (Kaplanoğlu, 1988: 96; Bursalı Mehmed Tâhir Bey, 1972: 358-360) ve otuz seneden fazla talip olanlara (arayanlar, talibler; bilhassa talebeler) hizmet etmiştir (Kepecioğlu, 2009: 168-169; Bursa Tarihi Çarşı ve Hanlar Birliği, 2022).

Ahmed Baba tekkesi mürşitleri sırasıyla;

1. Hacı Ahmed Baba Efendi, 1261/1845,
2. Seyyid Hacı Mehmed Said Efendi (*eş-Şeyh el-Hâc* Mehmed Said Efendi), 1287/1871,
3. Şeyh Hâfız Bahâüddîn Efendi, 1320-1902-1904'tür (Kemaloğlu, 2022: 20).

Bursa’da hayır hasenat denilince ilk akla gelenlerden biri de Baha Efendidir. Sadece kendi imkânları ile yetinmeyip, Encümen-i Hayrat adıyla kurdukları cemiyet, vakıf vb. ile de yardımlarını daha geniş kitlelere ulaştırmaktaydı. Kendisi fakirlere ve muhtaçlara yardım eden bir kişi olarak bilinmektedir.

Mehmet Şemseddin, Yâdigari Şemsi’sinde:

“Biraderinden tahsil görmüş, şair Ziya ve Eşref Paşalarla daha birçok erbâb-ı kemâlden feyz almış, malûmâtını genişletmiştir. Mesnevî okuyan hoca Hüsam Efendi’nin ilim ve kemâlinin mirasçısıdır. İnzivayı sever, hükümet işlerine karışmak istemez, maddi mesuliyetli işlerden kaçardı. Mütevazı, vakur, siması lâtif, sevimli ve hüccetinden büyük ve küçük herkes istifade ederdi. Derviş olmak için kendisine müracaat edenlere: “Ben henüz derviş olamadım ki makam-ı irşatta bulunayım. Beş vakit namazına devam et, kimsenin aleyhinde bulunma, güzel ahlâk sahibi olmaya çalış. İşte dervişlik budur” derdi. Kitaplarıyla tekkede zengin bir kütüphane tesis eylemişti” (Kepecioğlu, 2009: 169) der.

Aynı dönemlerde Bursa’da iki Şeyh Bahâüddîn Efendi’nin de daha vardır. İlk Şeyh Bahâüddîn Efendi, Hicri 1287 (Miladi 1870) tarihli Bursa Vilâyet Salnamesi’ne göre, Şeyh Bahâüddîn Efendi, Pars ailesinden olmayıp Bursa’da ünlü Emîniye Tarikatına mensup ve Bursa’da yöneticilik yapmıştır (Hicri 1287 (1870) Tarihli Hüdâvendigar Vilâyeti Salnamesi: 51; Kadan, 2002:50-52; Subaşı, 2007: 11; Öztürk, 2014: 112-117, 161; Hüdâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, Sene 1288/1871: 46; Hüdâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, Sene 1289/1872: 46; Hüdâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, Sene 1290/1873, 43; Hüdâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, 1291/1874:39; Hüdâvendigar Vilayeti Salnâmesi 1292/1875: 39; Hüdâvendigâr Vilayeti Salnâmesi:42; Hüdâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, 1294/1877:42; Subaşı, 2022: 24, 37, 62, 90, 104, 120; Öztürk, 2014:112-117, 161; Hüdâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, Sene 1293/1876: 42; Subaşı, 2022: 20; Kadan, 2002:50-52; Hicri 1287 (1870) Tarihli Hüdâvendigar Vilâyeti Salnamesi: 53; Vurgun, 2018: 175).

İkinci Şeyh Mehmed Bahâüddîn Efendi Efendi (d. ?? - ö. 1138/1725-26), divan şairi, 18. yüzyıl) ise Bursa Tuzpazarı’ndaki Halvetiye Tekkesi’ne şeyhidir (Bahâ, Şeyh Mehmed Bahâeddin Efendi, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/baha-seyh-mehmed-bahaeddin-efendi>). Ancak bu Bahâüddîn Efendi ile çalışmamızın konusu olan Bahâüddîn Efendi birbirlerinden farklıdır.

2. Edebi Kişiliği

Kültür ve medeniyetin hayati unsurlarından biri de sanattır, edebiyattır. Bugün şiirimizde Yunus'un, Eşrefoğlu'nun, Niyazi Mısıri'nin ya da İtrî'nin adının anılmadığı musikimiz yoktur. Bütün bunlar tekkelerin ve tarikatların yetiştirdiği büyük sanatçılardır. Bir tarikat şeyhi olmasının yanı sıra Bahâüddîn Efendi şair kişiliği ile de tanınmıştır. Bu özelliği vasıtasıyla bazı zamanlarda halkın bazı istek ve arzularını saraya iletilebildiği görülmektedir.

“Hüdavendigâr Vilayeti dahilinde Bolvadin Kasabası civarında Karin nam mahale iskân olunan Silistre ve Ruscuk muhacirleri için teşkil edilen karye-i samî-i hazret-i padişahiye mensuben...Osmanlı padişahının bir yandan kendi hazinesinden sağladığı paralarla muhacirler için mescit ve mektep yaptırması halkı minnettar kıldı. Muhacirleri teşekkür etmek için Bursa'da Baba Efendi Dergâhı postnişini Şeyh Hacı Bahâ Efendi'ye şiir yazdırarak bunu mektupla birlikte saraya gönderdiler. Silistre muhacirlerinin padişah II. Abdülhamid'den istekleri sadece yukarıda belirtilen cami ve mektepten ibaret değildi “... verilen mazbata ile câmi-i şerîf üzerine müteallik olunmak üzere şu'a'râdan Bursa'da Baba Efendi Dergâhı postnişini reşâdetlü Hacı Bahâ Efendi tarafından irşad olunup gönderilen tarih ile ma'an ve leffen arz ve takdim kılındı...” (Köç, 2017:29-55; DABOA, Fon no: Y..PRK.DH., K:8, G:2).

Tasavvufî yaşamda ve tekke, dergâhlarda terbiyenin amacı ideal insan tipine ulaşmaktır. Yalnız "Allah'a" yönelik bir sevgi değil, birbirini Allah için seven toplum hedeflenmiştir. Madde-manâ ilişkilerinde denge, kabalık, gösteriş gibi istenmeyen davranışlar reddedilmiştir.

Bu bağlamda Bahâüddîn Efendi, nasihat verici manzumeler, gazeller, kasideler de yazmıştır. Kasidelerinden bir örnek olarak aşağıdaki beyitleri gösterilebilir.

*“Ey olan bâde-i ikbâl-i muvakkat ile mest,
Akîbet eyliyecekdir seni bu hâlin pest,*

*Niye bu rütbe tefahür niye bu kibr ü gurur,
Bir gün elbet ideceksin bu güzевgehden ubûr* (Mehmet Şemseddin, 1332: 187-196; Kepecioğlu, 2009: 169; Kaplanoğlu, 1998: 271),

*Nice Dârâ vü Skenderleri itmiş imha,
Köhne dünya bizi de itmede bir bir ifna,*

.....

.....

Arz-ı hâl eyleme mahlûkuna Hâlık var iken,

Sonra gül sandığın elbette olur sana diken (Kepecioğlu, 2009: 169; Mehmet Şemseddin, 1332: 187-196; Bursalı Mehmed Tâhir Bey, 1972: 358-360; Bursa Gazeteciler Cemiyeti, 2021b; bursa.com, 2015; Aslan, 2007: 56-57 181),

İste tevfikini mevla'nın ede sana refik,

Badehu şevk ile ol salik-i rah-ı tahkik" (Kara, 2022; Naci Kum şiiri, Uludağ Dergisi'nde bir şiirini yayımlamıştır (bursa.com, 2015).

Şiirin tamamı Yâdigari Şemsi yer almaktadır (Mehmet Şemseddin, 1332:187-196).

Şeyh Hâfız Mehmed Bahâüddîn Efendi, aynı zamanda tekkede bir kütüphane kurmuş (Mehmet Şemseddin, 1332: 187-196), bu kütüphaneye ait dokümanlar günümüzde "Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi"ndedir.

4. Hayırseverliği ve Vakıf Faaliyetleri

Baba Efendizâde Reşâdetlü *el-Hâc* Bahâuddin Efendi, cemiyet hayatında önemli bir kişilik olup bir takım hayır faaliyetlerinde bulunmuştur. Nitekim, 17 Muharrem 1320 (26 Nisan 1902) tarihinde vakfiyesinde, Sultan Orhan Camii karşısındaki arsasına, kendi imkânlarıyla yaptırdığı Cami-i Kebir Caddesi yakınındaki 7 adet dükkânını vakfetmiştir. Akabinde, kiraya verilen dükkânlardan elden edilen gelirler, kız/erkek ayrımı gözetmeksizin, 8-12 yaşlarındaki 70 çocuğa, fes, püskül, gömlek, içdonu, şalvar, hırka, mintan ve ayakkabı, kız çocuklarına baş yemenisi, basma entari almak için tahsis edilmiştir. Kıyafetler Ramazan ve Kurban Bayramlarında verilecektir. Yine, her yıl Recep ayının ilk cuma gecesinde okutulacak mevlit ve ikram için de 100-1200 kuruş harcanacaktır. Dergâhta her hafta bir Kur-an hatmedilecek olup, hatimlerin duaları ise her cuma günü yapılacak. Hatimleri yapan hafızlara her ay 40 kuruş mütevellî heyetine ise 60 kuruş verilecektir. Eğer artan bir gelir kalır ise bu artan kısım dükkânların tamiratına aktarılacak yine de artan bir gelir olursa yardım edilen çocuk sayısı artırılacaktır, demiştir. Kendisinden sonra da vakıf yönetiminde kimlerin olacağını *kendisinden* sonra vakıf mütevellîliğini, eşi Nefise Hanım ibneti Mustafa Kazım Paşa'nın, sonrasında çocuklarından tekkede şeyh olanın mütevellî olmasını, tekkede şeyh olarak görev ifa eden çocuklarının sû-i hâli ve başarısızlığı anlaşılırsa, hâkim tarafından Allahtan korkan ve ahiretteki

hesabi bilen birisinin müteveli olması şart kılar” (Kepecioğlu, 2009: 169; Kumaş, 2011: 71; Çam, 2019: 62-65; Vakıf Kayıtlar Arşiv, 2022; Mehmet Şemseddin, 1332: 187-196).

Kendi döneminde Ahmed Baba Tekkesini bütünüyle yenileyen, tekkenin mihrap ve minberini nakışlarla tezyin eden Bahâüddîn Efendi'nin, cuma ve pazartesi geceleri tarikat ayinini icra ettiği de kaydedilmiştir (Kara, 1987: 89-98; Tek, 2007: 211-240).

Tarih düşürme (Ebcad), Arap harflerini kullanarak-ebced hesabında her harfin bir sayı değeri vardır-tarih düşürme sanatıdır. Divan şiirlerine mahsustur. Bahâüddîn Efendi'nin, vakfiyesinin yanı sıra Kayhan Camii'nin (Kayhan Cami. 15. yüzyılda Bursa tüccarlarından Kayganzade Musa oğlu Hacı Mehmet tarafından yaptırılmıştır) tarihli kitabesinde tarih düşürdüğü görülmektedir. Kayhan Camii'nin kitabesinde tarih düşürdüğü kitabe şu beyitlerden oluşmaktadır;

*“Kayhan Camii yanmış idi bundan evvel
Arsası kalmış idi hali hayli zaman*

*Etdi inşasına bir abd-i Halil'i sebep
Lütfuna mazhar edip Hazret-i Rabbi Mennan*

*Sarf-ı himmet ederek bu eserle etti
Namin ibka bu güzergâhda beyne'l-akran*

*Ömrün efsun kılıp himmet-i sa`yin meşkûr eylesin
Böylece nice hayra muvaffak Yezdan.*

*Bil ba'dahü dedi bugüne Beha tarihin
Yaptı bu mescidi heman Halilürrahman”* ifadeleri bulunur.

Hicri 1280 senesine ait levhanın düşülen tarihini/imzasını “Baba Efendizâde Reşâdetlü el-Hâc Bahâüddin Efendi” yazmıştır.

Bursa'da Bugün adlı gazetede yer alan ifadelere göre;

“Karahisar ahalisi eşrafından olup, asakir-i şahane kolağalarından mütekaidrifatlı el-Hâc Halil Efendi'nin müceddeden ihyasına muvaffak oldukları Kayhan Cami-i şerifine Baba Efendizâde Reşâdetlü el-Hâc Bahâüddin Efendi'nin teberrüken söyledikleri tarihtir. Ketebühü el-fakir Eşrefzâde Es-seyyid Ali Sırrı

gufirelehuma” (İbrahim Ethem Gören, Dünya Bülteni, Bursadabugun, 2011);
Yine aynı tarihlerde Güler’in belirttiğine göre, “*Hattat İbrâhim Efendi’nin Büyük
oğlu Mehmed Şevkî Efendi’nin doğumuna Baba Efendi Dergâhı şeyhi Baha Efendi
tarafından tarih düşürülmüş ve bu tarih 1858 (H. 1275)’dir* (Güler, 2020: 1-28).

Şeyh Hacı Mehmet Bahâüddîn Efendi, 13 Cemâziyelevvel 1320 ve 4 Ağustos 1318
Pazar günü (Mehmet Şemseddin, 1332: 187-196) (18 Ağustos 1902 Pazar) tarihinde muzdarip
olduğu kalp hastalığından kurtulamayarak Bursa’da yaşamını yitirmiştir. Cenazesi hükümet
konağı civarındaki tekkenin/dergâhın bahçesinde babasının yanına defnedilmiştir (Kepecioğlu,
2009:169; Kumaş, 2011:71; Mehmet Şemseddin, 1332: 187-196). Mezar taşında Badî
Efendi’nin (19.yüzyıl, hattat, kâtip, Osmanlı müellifi, ö.1908),

*“Şeyh-i tarik-ı Nakş-bendya’ni o derya-yı’ulum
Hacı Baha’e’-d-din Efendi nam ol sahib’i’ata*

Rihlet deminde geldi bir derviş tarihin didi

‘Azmitdi şahn’ı cennete Ya Hak diyüp Hacı Baha

Bir derviş (Pehlivan, 2018: 34-36; Mehmet Şemseddin, 1332: 187-196)” *sözleri
yazılıdır.*

Şhreküstü caminin yanındaki Şhreküstü Mezarlığı’na birçok âlim, tarihçi ve şair
gömülmüştür. Burada Pars Bey’in ve kardeşi Yakup Bey’in medfun oldukları
türbede bulunmaktadır. 1216/1801 yangınında cami ve tekke yanmış, Pars Bey’in
soyundan gelen Ahmed Baba Efendi, tekkeyi Atatürk Caddesi’ndeki postane ve
İş Bankası karşısında yeniden yaptırmış ve cami yerinde bırakılmıştır. 1904
yılında yol açılması dolayısıyla mezarlığın bir bölümü yola gitmiştir. Diğer cami
hazirelerindeki ve yol kenarlarındaki kaybolan türbe ve kabirlerin tespiti imkânsız
hale gelmiştir (Kemaloğlu, 2022: 15).

5. Şeyh Hacı Mehmet Bahâüddîn Efendi ve Müzik

Nakşibendî Ahmed Baba Efendi Tekkesi, Bursa’nın musiki ocaklarındandı. Tekkede
fasıllar, musiki sohbetleri tertip edilirdi. Tekkenin mescidi, tevhidhânesi, derviş hücreleri,
aşhânesi ve 43 odalı haremi bulunmaktaydı. Tekkede usûl günleri yemek yenir, ilerleyen
saatlerde de zikir çekilirdi. Bursa çevresinden ve hatta İstanbul’dan, tekkeye bestekârlar,
hanendeler ve sazandeler de iştirak ederdi (Çetintaş, Umur Baha’nın vefatı, 2012).

“Asırlarca Celveti Tekkelerinde icra edilen dini musiki, ilhamını Üftade ve Aziz Mahmud Hüddai’den almıştır. Üftade’nin Vakıat’ta Taptuk Emre’nin Şesta, yani altı telli sazı olduğundan bahsetmesi, onun musikiye olan meyline delil olarak gösterilmektedir. Üftade’den sonra gerek Üftade Tekkesinde gerekse Hüddai Tekkesinde musiki faaliyetleri hızlanarak devam etmiştir” (Kara, 1993; 326).

Şeyh Said Efendi, kardeşi Şeyh Hacı Baha Efendi'nin ilk hocalarındandır. Baha Efendi, şair Ziya, Eşref Paşa ve daha birçok edebi şahsiyetten ders almıştır. Mesnevi okuyucu Hoca Hüsanı Efendi'nin bilim ve olgunluğunun mirasçısı sayılırdı (Kumaş, 2011:71).

XIX. yüzyıl kalan iki santurdan (santur, Irak, İran ve Hindistan kökenli bir çalgıdır. Yamuk şeklinde genellikle ceviz ve benzeri egzotik ağaçlardan yapılan bir kutu şeklinde olan klasik bir santur, 72 ila 160 telden oluşur. Bu teller üzerine, yine ahşaptan yapılan küçük mızraplar ile vurma yoluyla çalınmaktadır.), biri Etem Ruhi Üngör koleksiyonunda, bir diğeri ise Şeyh Hacı Baha (Bahâüddîn) Efendi’ye aittir (Işık, 2011: 152).

Sonuç

Türkiye’nin fethi sonrası yeni vatanın dinî, iktisadî hayatı, İslamlaşma ve Türkleştirme sürecinde, Gâziler, Ahiler, Bacılar, Abdalar ile Ahiler adıyla varlıklarını sürdüren yapılar Osmanlı Devleti’nin kuruluş yıllarında olduğu gibi, gelişip, yayıldığı zamanlarda da etkili olmuşlardır. Hatta bu yapılar Osmanlı Devleti’ni yıkılış döneminde ve yeni Türk devletinin kuruluşunda da takındıkları tutum ile de etkisini göstermiştir. Bu bağlamda Bursa bir tarikat, cemaat, tasavvuf şehri olduğu, İstanbul’a yakınlığı, doğu ve batı kültürü arasında biri sınır ve çıkış merkezi olduğu içinde önemli bir konuma sahiptir. Diğer şehirlerdeki tekke, dergâh, zâviye ile ribat vb. yapılar kentli/köylü ilişkisi ile göçerler arasındaki diyalogu kurduğu gibi, buralarda düşüncelerini sosyal çevrede iletebilmekteydiler.

Osmanlı Devleti’nde ve hatta ardılı olan Türkiye Cumhuriyeti Devletinin de sosyal hayatın her sahasında devlet/tarikat/tekke/cemaat ilişkilerini çok rahatlıkla gözlemleyebiliriz. Bu ilişki her şehirde farklı şekilde tezahür edebilir. Başkente yakın olan bir şehirdeki devlet-cemaat ilişkisi ile sınır veya kırsaldaki devlet/tarikat ilişkisi farklıdır. Ahmed Baba Efendi Tekkesi ve tekke şeyhleri bu kapsamda devletle karşı karşıya gelmemiş ancak modern, batı ve Türk kültürünü bir arada eritmiş çağdaş bir yapı arz etmektedir. Bu tekkenin şeyhlerinden birisi Bahâüddîn Efendi’dir.

Tarih düşürme sanatındaki örnekleri, rütbe, kibir ve gururun gelip geçici oluşunu anlatan kaside ve şiirleri, toplum hayatında etkinliği ile cemiyet sorunlarını padişaha iletebilecek kadar saygın oluşu Bahâüddîn Efendi'ye haklı bir itibar vermiştir.

Şeyh Bahâüddîn Efendi sadece bir tarikat şeyhi olmayıp, ayrıca iyi bir Tasavvuf müziği icracısıdır. Bursa çevresinde tekke ve tekke hayatı denilince akla ilk gelen karakterlerden biri olan Ahmed Baba Efendi Tekkesi Şeyh Bahâüddîn Efendi, sahip olduğu mütevazı hayatı, eğitim ve ilme verdiği önem, yetiştirdiği evlatlar itibariyle hem Pars Sülalesi içerisinde hem de Bursa'da kayda değer bir yer edinmiştir. Bu durum ise onunla temas kuran insanların doğru istikametlerde ilerlemelerine vesile olmuştur.

Kaynakça

- 1315 Duhullülere Mahsus Künye Defteri, Hakkı Baha-17 No'lu Künye Defteri, KHO Arşivi.
- Ağca, H. (2007). "Pars, Hakkı Baha" Maddesi, Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi, C.7, O. Cihat-Süyünşiyev, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Akkılıç, Y. (2002). Bursa Ansiklopedisi, 4.cilt, Bursa: Burdef Yayınları.
- Arslan, B. (2018). "Pars, Hakkı Baha" Maddesi, İzmir Kent Ansiklopedisi, s.168-172.
- Aslan, N. (2007), Bursa Halkevi Uludağ Dergisi ve Türk Devrimi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Bahâ, Şeyh Mehmed Bahâeddin Efendi, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/baha-seyh-mehmed-bahaeddin-efendi> Erişim Tarihi: 02.04.2023
- Bozkurt, C. (2015). "Millî Mücadele Döneminde Muhittin Baha Pars", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi, Sayı:56, Bahar, s.11-32.
- Bursa Gazeteciler Cemiyeti (2021a). "Pars Ailesi", <http://bgc.org.tr/ansiklopedi/pars-ailesi.html> Erişim tarihi: 14.11.2022.
- Bursa Gazeteciler Cemiyeti (2021b). "Baha Efendi (Hacı, Şeyh)", <http://bgc.org.tr/ansiklopedi/baha-efendi-hac%C4%B1-seyh.html> Erişim Tarihi: 20.02.2021
- Bursa Tarihi Çarşı ve Hanlar Birliği (2022). "Bursa'da Tarihi Yapılar/Bursa Çarşısında Dergahlar", <https://www.btch.org.tr/bursa-hakkinda.php?id=26> Erişim Tarihi: 20.02.2021
- Bursa Da Bugün (2011). "Tarihi Camiden Çalınan Kitabe Yerine Asıldı", <https://www.bursadabugun.com/haber/tarihi-camiden-calinan-kitabe-yerine-asildi-11722.html> Erişim Tarihi: 23.03.2021
- Bursalı Mehmed Tâhir Bey (1972). Osmanlı Müellifleri, İstanbul.
- Çam, M (2019). "Bursa'da Bir İrfan Ocağı Ahmed Baba Nakşibendî Tekkesi", Bursa Günlüğü, Eylül-Ekim-Kasım, Sayı: 7, s.62-65.
- Çavdar, R. T. (1989). "Bursa Kütüphaneleri", Kütüphanecilik Dergisi: Belge Bilgi Kütüphane Araştırmaları, (2), s.101-117.
- Çetintaş, B. (2012). "Umur Baha'nın vefatı", <http://adalar-postasi-guncel.blogspot.com/2012/03/17-2682.html> Erişim Tarihi: 20.02.2021
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA) Fon no: Y..PRK.DH., K:8, G:2.

- Güler, S. (2020). “Bursa Yeşil Cami İmamı Hattat İbrâhim Efendi”, Artuklu Akademi, 7 (1), s. 1-28.
- Hatıra Yahud Mirat-I Brusa, Haremeyn Muhteremeyn Payellulerinden Şam-ı Şerif Kadısı Esbak El Seyyid Hasan Taib Efendi, Maarif Nezaret Celilesinin Fi 17 Zilkade Sene 324 ve Fi 20 Kanun Evvel Sene 322 Tarih ve Üçüncü Cildin 281/1301 Numerolu Ruhsatnamesiyle, Hüdavendigâr Vilayeti Matbaasında Tab Olunmuştur, Sene 1323(1905-06).
- Hicri 1287 (1870) Tarihli Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, defa 1, Hüdavendigâr Matbaası, Bursa.
- Huyugüzel, Ö.F. (2000). İzmir Fikir ve Sanat Adamları (1850-1950), Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hüdavendigâr Vilayeti Salnâmesi (1292/1875).
- Hüdavendigâr Vilayeti Salnâmesi, Sene 1288/1871, 2. Sene, Matbaa-i Vilayet-i Hüdavendigâr.
- Hüdavendigâr Vilayeti Salnâmesi, Sene 1289/1872, 3. Sene, Matbaa-i Vilayet-i Hüdavendigâr.
- Hüdavendigâr Vilayeti Salnâmesi, Sene 1290/1873, 4. Sene, Matbaa-i Vilayet-i Hüdavendigâr.
- Hüdavendigâr Vilayeti Salnâmesi, Sene 1291/1874, 5. Sene, Matbaa-i Vilayet-i Hüdavendigâr.
- Hüdavendigâr Vilayeti Salnâmesi, Sene 1293/1876, 6. Sene, Matbaa-i Vilayet-i Hüdavendigâr.
- Hüdavendigâr Vilayeti Salnâmesi, Sene 1294/1877, 7. Sene, Matbaa-i Vilayet-i Hüdavendigâr.
- Hüdavendigâr Vilayeti Salnâmesi, Sene 1295/1878, 2. Sene, Matbaa-i Vilayet-i Hüdavendigâr.
- Işık, S. T. (2011). Türk Musikisinde Santur, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Kadan, Ü. (2018). Hüdavendigâr Vilayeti'nin Kuruluşu, Teşkilatı ve İdaresi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi
- Kaplanoğlu, R. (1988). Bursalı Şair ve Yazar ve Ünlüler Ansiklopedisi, İstanbul: Avrasya Etnografya Vakfı.
- Kaplanoğlu, R., (2016). “Karaşeyh Mahallesi”, https://www.bursa.com/wiki/Karaseyh_Mahallesi (Erişim tarihi: 20.02.2021).
- Kara, M. (1987a). “Bursa Tekkeleri ve Tasavvufi Hayat Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2 (1), s.77-88.
- Kara, M. (1987b). “Bursa Tekkelerinin Alfabetik Olarak İsimleri ve Belli Başlı Kaynaklar”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sayı: 2, Cilt: 2, Yıl: 2, s.89-98.
- Kara, M. (1993). Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler, Uludağ Yayınları.

- Kara, M. (2022). “Bursa Çarşısında Dergâhlar”, <https://www.bursaarastirmalari-merkezi.com/bursa-carsisinde-dergahlar/> Erişim Tarihi: 2 Mayıs 2021.
- Karahan, A. (1943a). “Ölümünün Yıl Dönümü Hakkı Baha Pars”, *Anadolu*, Sayı:9129, 22 Ocak 1943 Cuma, s.2.
- Karahan, A. (1943b). “Ölümünün Yıl Dönümü Hakkı Baha Pars”, *Hakkı Baha Pars 1879-1942 Hayatı Şahsiyeti Eserleri Hakkında*, Karahan, A.-Pars, V. B., İzmir, s. 92-91.
- Kemaloğlu, M. (2022). *Hakkı Baha Pars: Hayatı ve Eserleri (1879-1942)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Anlara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi.
- Kepecioğlu, K. (2009). *Bursa Kütüğü*, Cilt: I, Yay. Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara-M. Asım Yediyıldız, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Köç, A. (2017). “Kırım Savaşı Sonrasında Anadolu’ya Göç Eden Silistreli Muhacirlerin İskânı”, *Uluslararası Bolvadin Sempozyumu*, Afyon, Türkiye, 13-15 Ekim 2017, (1), s.29-55.
- Kumaş, N. (2011). *II. Abdülhamid Döneminde Bursa’da Sosyal Hayat (1876-1909)*, Doktora Tezi Bursa: Atatürk Üniversitesi.
- Mehmet Şemseddin (1332). *Yâdigari Şemsi, Mısri Dergâhı Seccâdeneşini*, Matbaa-i vilâyet. Neylâ ve Bekir Peynircioğlu arşivi.
- Öztürk, Y. (2014). *Kuruluşundan 1950’ye Kadar Bursa Belediyesi ve Hizmetleri*, Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Pehlivan, N. (2018). “Pars Beyler”, *Yeşil Bursa Dergisi*, Kurtuluş Savaşının Kadın Efeleri Sayısı, Yıl: 5, (19), Kış, s.34-36.
- Subaşı, C. (2007). *Hüdâvendigâr Vilayeti Salnamelerine Göre Bursa Sancağı İdaresinde Bulunan Kurum, Çalışanlar ve Demografik (Nüfus) Yapı (H. 1287 1288-1289-1290-1291-1292-1293-1294-1295)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi.
- Tek, A. (2007). “Tekkeler Kapatılmadan Önce Nakşîliğin Bursa’daki Tarihi Süreci”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (1), s.211-240.
- Vakıf Kayıtlar Arşiv (2022). “Belge Örnekleri”, <https://www.vgm.gov.tr/kurumsal/vakif-kayitlar-arsivi/belge-ornekleri> Erişim Tarihi: 20.02.2021
- Vurgun, A. (2018). *II. Abdülhamid Döneminde Bursa’da Eğitim-Öğretim Faaliyetleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.

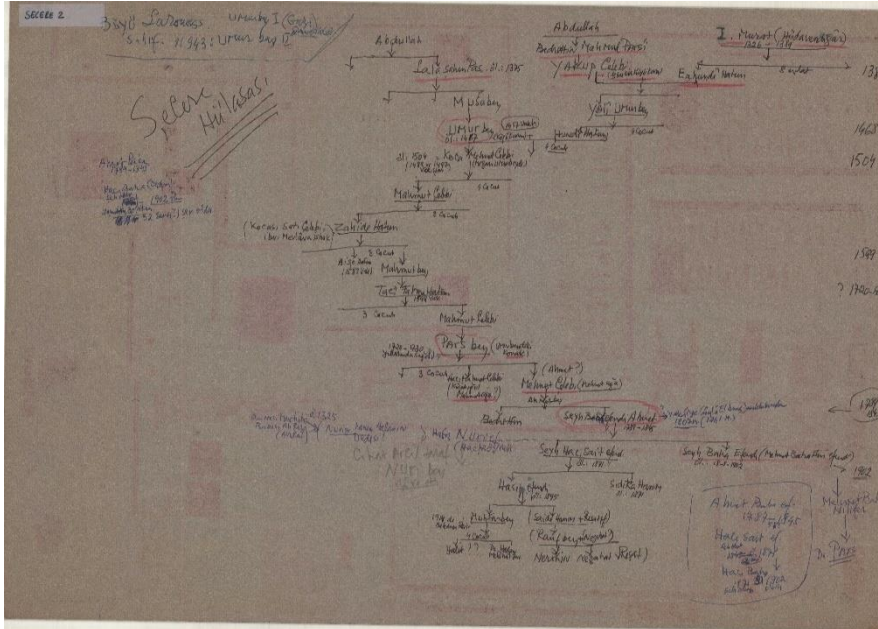
Ekler

Ek-1:

والقاری الیقینی محمد کاتبنا	
ارکان ولایت	
استاذ الجوریلو شانینده ثانیته	سماکر ولایت حاصبه ملایک افندی دفتردار ولایت نزهت افندی مکتوف ولایت طاهر ملک
مجلس ازاره ولایت	
رئیس ولایت	
اعضای مجتبه	اعضای طبعیه
مدرس قوجی باشیلو	شیخ بنه‌ال‌دین افندی رضنا افندی عبداله اندون اغنا
باشکار تبحاروف ملک	حاکم ولایت دفتردار ولایت مکتوف ولایت باشکار تبحاروف ملک
خواجگان	دقیق احمد باب مقیدن شاد افندی دیگری مراد افندی دیگری رضنا افندی

Hüdâvendigâr Vilayeti Aza-i Müntehiyyin'i Şeyh Bahâüddîn Efendi (Subaşı, 2022: 11)

Ek-2:

Pars Bey Ailesi Şeceresi (Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi)

Ek-3:

Ahmed Baba Efendi Tekkesi Fotoğrafı (Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi)

Ek-4:

Şeyh Bahâüddîn Efendi'ye Ait Santur (Işık, 2011:152, 153, 180)

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi
BENĞİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi>

ISSN: 2717-6584

Türk Millî Mücadele Döneminde Köylü ve Anadolu Köylüsünün Genel Durumu

General Situation of Peasants and Anatolian Peasants in the Period of Turkish National Struggle

doi: 10.58646/bengi.1228087

Geliş/Received: 02.01.2023

Kabul/Accepted: 22.04.2023

Erdal İNCE*

Özet

Millî Mücadele döneminde Anadolu köylüsü, yeni bir savaşı göze alamayacak kadar yorgun ve yoksuldur. Bu dönemde köylü savaşılarından, eşkıya baskınlarından ve vergilerden bıkmış durumdadır.

Vatansever subay ve aydınlar hakkında, köylüye yanlış bilgiler verilmesi sonucunda, Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919'da Samsun'dan başlattığı kurtuluş hareketi köylü tarafından kuşkuyla karşılanmış ve köylü bu harekete karşı ilk başlarda çekimser kalmıştır. Bu dönemde köylü borçları nedeniyle eşraf ve ağaların yönlendirmesiyle hareket eden bir kalabalık durumundadır. Ancak vatan topraklarının işgal edilmesini içine bir türlü sindiremeyen köylü, yer yer işgalcilere karşı durduysa da başarılı olamamıştır. Kısa bir süre sonra da ilk başlarda yönlendirmelerle çekimser kaldıkları, millî mücadeleye katılıp işgalcilere ve azınlık çetelerine karşı gerekli direnişi göstermişlerdir.

* Sorumlu Yazar/Corresponding author: Dr., Gençlik ve Spor Bakanlığı, İzmir Gençlik ve Spor İl Müdürlüğü, Bayındır Gençlik ve Spor İlçe Müdürü, erdalince11@hotmail.com, Orcid No: 0000-0001-5491-7947.

Atf/Citation: İnce, E. (2023). Türk Millî Mücadele Döneminde Köylü ve Anadolu Köylüsünün Genel Durumu. *BENĞİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*. 2023 (2), 101-118.

Kurtuluş Savaşı süresince Anadolu, kadını erkeği ile tek yürek olup işgalcilere karşı savaşmıştır. Tüm bölgelerde olduğu gibi Karadeniz bölgesinde de köylü, işgalcilere ve azınlıkların kurduğu çetelere karşı bağımsızlık savaşı vermiştir.

Bu çalışmada Türk Millî Mücadele döneminde köylünün durumu incelenerek, bu dönemdeki köylülük olgusu üzerine saptamalar yapılacaktır. Ayrıca bu saptamaların ışığında konu özele indirgenerek, Anadolu köylüsünün bu dönemdeki genel durumu, tetkik eserler çerçevesinde ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Millî Mücadele, Köy, Köylülük.

Abstract

During the National Struggle, Anatolian villagers were too tired and poor to risk a new war. During this period, the peasants are fed up with wars, bandit raids and taxes.

As a result of giving wrong information to the villagers about patriotic officers and intellectuals, the liberation movement that Mustafa Kemal started from Samsun on May 19, 1919 was met with suspicion by the villagers and the villagers initially abstained from this movement. In this period, due to the debts of the villagers, the gentry and landlords were in the position of a crowd that moved. However, the peasant, who could not digest the occupation of his homeland, even though he stood against the invaders from time to time, he could not be successful. After a short while, they initially abstained from being directed, joined the national struggle and showed the necessary resistance against the invaders and minority gangs.

During the War of Independence, Anatolia fought against the invaders by being one heart with its men and women. As in all regions, the villagers in the Black Sea region also fought for independence against the invaders and the gangs formed by minorities.

In this study, the situation of the villagers in the period of Turkish National Struggle will be examined and determinations will be made on the phenomenon of peasantry in this period. In addition, in the light of these determinations, the subject will be reduced to the specific, and the general situation of the Anatolian villagers in this period will be discussed within the framework of the research works.

Keywords: Anatolia, National Struggle, Peasantry, Village.

Giriş

Anadolu, Mondros mütarekesi ile sorgusuz sualsiz işgal alanı haline dönüşmüştür. Bu işgallerle, Anadolu'da mukim bulunan Müslüman ve Gayrimüslim halk arasında, büyük bir kargaşa yaşanmaya başlamıştır (Doğanay, 2001: 1). Özellikle İşgalci güçlerin Gayrimüslim tebaayı, Müslüman tebaaya karşı kışkırtıcı çalışmaları, çetelerin kurulmasına ve bölgelerde toplu katliamların yaşanmasına neden olmuştur (Arı, Üçüncü Kılıç, 2006: 68).

Wilson prensiplerinin "Bir toprak üzerinde yaşayan insanlar kendi düşünce ve isteğine göre bir idare şekli kabul edecektir" maddesine aykırı olarak gerçekleştirilen bu işgaller, Türk halkının direnişi ile karşılaşmıştır. Ancak bu dönemde halkın, işgallere karşı koyacak ne gücü ne de silahı bulunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda yıllarca asker deposu ve vergi kaynağı olarak görülen Türk köyleri ve köylüsünün, savaşımlardan ve vergilerden işgallere karşı direnecek hali kalmamıştır (Barkan, 1980: 27-30). Ayrıca bu dönemdeki Türk köyleri ve köylüsünün genel durumu incelendiğinde, bazı toprak ağalarının ve eşrafın güdümünde, yer yer oradan oraya çekilen bir kalabalık grup haline dönüştüğü görülmektedir. Ağalar ve eşraf kendi çıkarlarına dokunmayan her türlü işgalci kuvveti, bizzat bölgelerine çağırılmışlar ve işgalcileri törenlerle köylülere karşılattırmışlardır (Özgiray, 1989: 554).

Arka arkaya gelen Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları sonucunda Anadolu köylüsü, yorgun ve yoksul duruma düşmüştür. Ayrıca köylü, bu savaşlarda, yaşamını sürdürebilmek için gerekli olan, üretimi gerçekleştirecek, genç iş gücünü de kaybetmiştir (Arı, Cumhuriyetin Nüfus Politikası, 2003: 29).

Tüm bu olumsuz durumlara karşın köylü, işgalcilere, bazı yerel eşraf ve toprak ağalarının tüm engellemelerine karşın, elinden gelen direnişi göstermiştir.

1. Mondros Mütarekesi Hükümlerince Anadolu'da Yapılan İşgaller

Osmanlı imparatorluğu, 29 Ekim 1914 günü, Almanya, Avusturya – Macaristan İmparatorluğu ve Bulgaristan'ın bir araya gelerek oluşturdukları İttifak Devletleri'nin yanında Birinci Dünya Savaşına katılmıştır. Dört yılı aşan bu savaşta Osmanlı İmparatorluğu, üç kıtanın çeşitli cephelerinde çarpışmıştır. Ancak bu cephelerin birçoğunu kaybeden Osmanlı İmparatorluğu, savaştan yenilgiyle ayrılan devletlerden olmuştur (Türkmen, 2002: 34).

Birinci Dünya Savaşı'nı kazanan itilaf devletleri ile yenilen ittifak devletleri arasında ateşkes antlaşmaları imzalanmıştır. Bu antlaşmalardan birisi olan Mondros Mütarekesi, Osmanlı İmparatorluğu ile İtilaf devletleri arasındaki ateşkes antlaşmasıdır. Limni adasının Mondros Limanı'nda demirli Agamemnon zırhlısında başlayan Antlaşma görüşmelerine,

Osmanlı Devleti adına: Bahriye Nazırı Rauf Bey, İngiltere adına: Somerset Arthur Gough–Calthorpe katılmıştır (Şimşir, 1976: 17). 30 Ekim 1918 akşamı imzalanan bu ateşkes antlaşması ile Anadolu, her türlü işgale açık hale gelmiştir (Kocahanoğlu, 2005: 29).

Mondros Mütarekesi, Osmanlı Devleti'nin yıkımından sonra kurulan, modern Türkiye'nin çerçevesini çizen ilk uluslararası belge olarak önem taşır (Özkaya, 2002: 29). Bu kapsamda, Türk Kurtuluş Savaşı'nın siyasi manifestosu olan Misak-ı Milli beyannamesinin birinci maddesi, Millî Mücadele'nin hedefi olan ulusal varlığı, aşağıdaki şekilde tanımlamaktadır (Sakin, 2002: 313);

“Osmanlı Devleti'nin yalnız Arap çoğunluğunun yaşadığı ve 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin yapılması sırasında düşman ordularının işgali altında kalan kısımlarının geleceği, halkının serbestçe bildirecekleri oylara göre belirlenmek gerekeceğinden adı geçen antlaşmanın içinde din, anlayış ve amaç bakımından birleşmiş ve birbirlerine karşılıklı saygı ve fedakârlık duygularıyla dolu ırkî ve sosyal haklarıyla çevre şartlarına bütünüyle saygılı Osmanlı-İslâm çoğunluğunun oturduğu kısımların hepsi gerçekten veya hükme bağlı olarak hiçbir sebeple parçalanamaz bir bütündür.”

Mondros'u imzalayan Rauf Bey, bu mütarekeyi Türk kamuoyuna şu şekilde anlatmıştır; *“Evet, yaptığımız mütareke umduğumuzun, üstündedir. Devletin bağımsızlığı, saltanatın hukuku, milletin onuru tümünden kurtarılmıştır”*. Rauf Bey'in Türk kamuoyuna bir başarı gibi tanıttığı mütareke, Osmanlı Parlamentosu tarafından oybirliği ile onaylanmıştır. Bu durumu kutlarcasına Osmanlı Posta, Telefon ve Telgraf Nezareti, mütareke için günün anısına pullar piyasaya sürmüştür (Özgiray, 1989: 553).

Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı günlerde, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmasını öngören, sözde barış antlaşması hazırlıkları İtilaf Devletleri'nce zaman kaybetmeden başlatılmıştır. Zaten savaş öncesinde yapılmış gizli antlaşmalarla paylaşım belliydi. Onlar için yapılması gereken, barış süsü verilerek işgallerini yasal zemine oturtmak, garantiye bağlamaktı. Bu süreç Osmanlı İmparatorluğu'nun, fiili ve hukuki anlamda tam bitişinin ifadesi olan, Sevr Antlaşması'nın Osmanlı hükümetince imzalanmasıyla kısmen son bulmuştur. Ancak Osmanlı hükümetince imzalanmış olmasına karşın ne Mondros Mütarekesi ne de Sevr Antlaşması, Başta Mustafa Kemal ve vatansever subaylar olmak üzere Türk halkı tarafından kabul edilemez bir durum olarak algılanmıştır. İtilaf Devletleri Mütareke hükümlerine bağlı kalmaksızın birçok yeri işgal etmiştir. Halk, yapılan bu işgallere karşı direniş

hareketleri göstermiştir. Ancak halkın bu direnişi güçlü ve donanımlı İtilaf Devletleri karşısında etkisiz kalmış ve işgaller her geçen gün daha da artmıştır (Müderrişoğlu, 1990: 13).

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla, Osmanlı İmparatorluğu için yeni bir dönem başlamıştır. Bu Mütareke ile yüzyıllarca Türk egemenliği altında bulunan yerler işgal edilmeye başlanmıştır. Sıra Osmanlı İmparatorluğu'nun merkez yönetiminin bulunduğu Anadolu'ya gelmiştir. Anadolu'da ise ilk işgal devletin merkez yönetim organının bulunduğu, başkent İstanbul'a olmuştur. Tarih boyunca yabancı işgaller incelendiğinde, dışardan içeriye doğru ya da başka bir deyişle sınırlardan başkente doğru işgal söz konusu olurken, itilaf devletleri mütareke hükümlerine bile gerek görmeden yaptıkları ilk işgal, başkent İstanbul olmuştur. 13 Kasım 1918'de İngiliz Fransız, İtalyan ve Yunan savaş gemilerinden oluşan 55 parçalık bir donanma, İstanbul'a gelmiş ve karaya asker çıkararak başkentini önemli birimlerini kontrol altına alıp kenti işgal etmiştir (Türkmen, 2002: 34).

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla Anadolu coğrafyası emperyalist kuvvetlerin işgal alanı haline dönüşmüş ve İtilaf devletleri mütareke hükümlerine bağlı kalmaksızın istedikleri yerleri işgal etmişlerdir. İşgal edilmeyen yerlerde ise tam bir Türk egemenliğinden söz etmek olanaksızdır. Çünkü bu bölgelerde yaşayan, Rum ve Ermeni azınlıklar işgalci kuvvetlerden güç bularak, bölge halkı üzerinde çeteci faaliyetler gerçekleştiriyorlardı. Ayrıca bu azınlıklar buldukları bölgede kargaşalar çıkararak işgalin mütareke hükümlerince haklı olmasını sağlıyorlardı (İlter, 1989: 424).

Hemen hemen her bölgede bulunan azınlıklar, değişik isimlerle çeteler ve komiteler kurmuşlardır. Çukurova ve dolaylarında Fransız işgal sınırını taşarak eylemlerde bulunan Ermeni çeteleri, Trakya ve Marmara'da Rum çeteleri, Doğu Karadeniz'de Rum Pontus çeteleri, Doğu Anadolu'da Ermeni çeteleri bölücü birçok faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu çeteler işgalci devletlerin isteğine göre hareket ediyorlardı. Kurtuluş savaşının devam ettiği günlerde özellikle Yunan işgalinin bulunduğu bölgelerde, Rum ve Ermeni çeteleri bölge halkı üzerinde her türlü yıkıcı eylemleri gerçekleştirmekteydiler. Birçok köyü yakıp yıkarken, birçok insanı da öldürmüşlerdir. Bu köylerden biri olan "Kocadere Köyü" Yalova'ya bağlı bir köydür. O dönemdeki adı "Kocadere-i Zir" olan, 550 nüfuslu bir Türk köyüdür. Bu köyün hemen yakınındaki "Engere" köyü ise bir Rum köyü olup o dönemdeki adı "Aya Kiryaki" dir. Kocadere köylüleri, Yunan işgalinden korunmak için komşu köyleri olan Aya Kiryaki'ye sığınmışlardır. Kısa bir süre sonra, İşgal karşısında kendilerini koruma sözü veren Aya Kiryaki köylüleri, Ermeni ve Rum çetecileri ile işbirliği içine girmişlerdir. Bunun sonucunda da can

güvenliğinin teminatı biziz diyerek, köylerine sığınmasını sağladıkları masum Türk halkını, acımasız çetecilerin eline teslim etmişlerdir (Pehlivanlı, 1989: 674).

Resim 1 – Yalova'ya Bağlı Köylerden Toplanan Müslüman Köylüler (Yetkin, 2006: 79).

Yukarıdaki fotoğraf Yunan işgali sırasında Yalova'da yapılan vahşetin boyutlarını araştırmak ve bu konuda rapor tutmak için hemen sonrasında Yalova'ya gelen Uluslararası Araştırma Kurulu üyeleri tarafından çekilmiştir. O dönemler de çekilen bu resmin altında “*Yalova mülhakatında heyeti tahkikiyece toplandırılan biçare Müslüman köylülülere*” yazmaktadır. Kurtuluş Savaşı'nda çeteci faaliyetlerde bulunan azınlıklar Yalova'da olduğu gibi Anadolu'nun birçok köyünde buna benzer yok edici faaliyetlerde bulunmuşlardır. Yazar Kemal Tahir, Osmanlı İmparatorluğunun içine düştüğü bu durumu “Yorgun Savaşçı” adlı romanında – dört milyona yakın adam öldü bizden. Bu dört milyon ölünün kişiliğinde asıl ölen Osmanlı İmparatorluğu idi” şeklinde anlatmaktadır (Tahir, 1965: 110).

İtilaf Devletleri uydurma sebeplerle birçok Anadolu kentini işgal etmiştir. İşgaller halkın tepkisiyle karşılanmış ancak itilaf Devletleri'nin işgallerine engel olunamamıştır. Bu durum, Türk Edebiyatı'nda da geniş ölçüde yer bulmuştur. Yukarıda belirttiğimiz Kemal Tahir'in eserinin yanında, Halide edip Adıvar'ın “Ateşten Gömlek” ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun “Yaban” adlı eserini de dönemi anlatan yapıtlar arasında sayabiliriz.

İtilaf Devletleri'nin kendi çıkarlarını gözeterek hazırladıkları Mütareke'nin gereği olarak yaptıkları işgalleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nun içine düştüğü genel durumu, Mustafa Kemal Atatürk büyük eseri “Nutuk” ta geniş ölçüde yer vermiştir. Atatürk, konuyu şöyle anlatmıştır (Atatürk, 1994:1);

“Ordunun elinden cephanesi alınmış ve alınmakta İtilaf Devletleri, Ateşkes Anlaşması hükümlerine uymayı gerekli görmüyorlar. Birer uydurma

nedenle, İtilaf donanmaları İstanbul'da. Adana İline Fransızlar; Urfa, Maraş, Antep'e İngilizler girmişler. Antalya ile Konya'da İtalyan birlikleri Merzifon'la Samsun'da İngiliz Askerleri bulunuyor. Her yanda yabancı devletlerin subay ve memurları ile özel ajanlar faaliyette”.

2. Köylü ve Anadolu Köylüsünün Genel Durumu;

İtilaf devletleri, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda, kimi zaman mütareke maddelerince, kimi zaman da maddelere bağlı kalmaksızın Anadolu'da yer yer işgaller gerçekleştirmişlerdir. Yapılan bu işgaller, Osmanlı İmparatorluğu'nun içerisinde barındırdığı azınlıkların da hareketlenmesine neden olmuştur. Azınlıklar, bu dönemde, kendilerine büyük vaatlerde bulunan işgalci devletlerin, işini kolaylaştıran çeteci faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır. Türk halkı, yapılan tüm bu haksız işgallere dur demenin gerekliliğine inanmıştır. Halk işgallere karşı, ilk günden itibaren karşı bir duruş sergilediyse de tam teçhizatlı itilaf devletleri askerleri ve beraber yaşadıkları azınlıkların olumsuz faaliyetleri karşısında etkisiz kalmıştır. Kurtuluş çarelerinin düşünüldüğü işgal günlerinde, bazıları topyekûn direniş ile tam bağımsızlık derken bazıları da düşüncelerini büyük devletlerin güdümünde varlığın devamı şeklinde belirtiyorlardı. Ancak büyük devletlerin güdümünde varlığın tam varlık olmadığını düşünen Mustafa Kemal, tam bağımsızlık fikri ile 19 Mayıs 1919 günü Samsun'a çıkmıştır (Türkgeldi, 1949: 273).

Öncelikle, Mustafa Kemal'in Samsun'dan yaktığı meşaleyle, tüm yurttan başlayacak olan Kurtuluş Savaşı'nın, en büyük insan gücünü oluşturacak Anadolu köyünün ve köylüsünün, savaş öncesi genel durumuna göz atmak gerekecektir. Bu dönemde işgallere karşı en büyük direnişi köylünün göstermesi beklenmekteydi. Çünkü Anadolu nüfusunun, büyük bir çoğunluğu köylülerden oluşmaktaydı. Oysa Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında, Anadolu köylüsünün büyük bir tükenişin içerisinde olduğunu görüyoruz. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun arka arkaya girdiği Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya savaşları nedeniyle köylü, yoksul ve yorgundur. Ayrıca köylü, geçimini sürdürebilmek için toprağı işleyecek genç insan gücünü de büyük oranda bu savaşlarda yitirmişti. Osmanlı imparatorluğu döneminde genelde asker deposu ve vergi kaynağı olarak görülen Anadolu köyü ve köylüsünün, XX. yüzyılda yeni bir savaşı göze alamayacak kadar bitkin bir durumda olduğu anlaşılmaktadır.

Köylü, işgallere direnişle cevap vermiştir. Ancak köylünün bu direnişi, gerek işgalcilerle işbirliği yapan bazı toprak ağalarının baskıcı tutumları, gerekse işgalci kuvvetlerden yüz bularak Müslüman halk üzerinde taşkınlıklar gerçekleştiren azınlıkların faaliyetleri karşısında, etkisiz kalmıştır. Uzun süren savaşlar ve bu savaşlarda cepheden dönemeyen

yetişmiş genç nüfus, köylünün üretim gücünü tükenme noktasına getirmiştir. Toprağını işleyecek gücü kalmayan köylü, çevrelerindeki sözü geçen kişilerden borç para almış ve bu kişilerin yanlarında çalışmaya başlamıştır. Cepheden dönemeyen yakınları nedeniyle yetişmiş insan gücünü de kaybeden köylü, çevresindeki hatırı sayılır kişilere karın tokluğuna canını ve malını emanet etmiştir. Ancak bu kişiler, köylünün bu zor durumundan faydalanmayı bilmişler ve yüksek faiz oranları ile köylüye borç paralar vermişlerdir. Tüm olanaksız durumlara karşın, zor zahmet tarlasını işlemeye çalışan köylünün kazandığı para, alınan borcun faizine dahi yetmediği görülmektedir. Bu durumda tüm kazandığını borcunun faizi için kullanan köylü, yaşamını sürdürürebilmek için tekrar borç almak zorunda kalmıştır. Bu şekilde durmadan borçlanan köylü, borcunu ödeyemez hale geldiğinde, sahibi olduğu toprakları borcunun karşılığı olarak hatırlı kişiye vermiştir. Köylüye küçük meblağlar verip büyük faizler uygulayan bu kişiler, bir anda büyük arazilerin sahipleri olmuşlardır. Bu düzen, toprak ağalığının ve topraksız köylü sorununun belirgin bir şekilde gün yüzüne çıkmasını da sağlamıştır. Köylüyü durmadan borçlandıran ağa olarak değerlendirebileceğimiz kişiler, uyguladıkları yüksek faizlerle köylü üzerinde, bir baskı oluşturmuşlardır. Köylü, ürettiği malı bu kişilerin borçlarına uygulayacakları yüksek faizlere engel olmak için, tarladaki ürününü ya maliyetine ya da zararına bu kişilere satmak zorunda kalmışlardır. Böylesine zor durumdaki köylü, karnını zor doyururken borcunu nasıl ödeye bilecekti ki! Borçlarının faizi altında ezilen köylü, hayatını devam ettirmek için bu kişilerden borç almaya devam etmiştir. Köylüye yüksek faizlerle borç veren bu kişiler, borç ödenene kadar köylünün tarlasını rehin tutmuşlardır. Bu dönemde, köylünün büyük çoğunluğunun, tarlaları rehinli yani tutulu durumdadır. Borçlarını verilen zamanda ödeyemeyen köylü, rehinli durumdaki arazilerini borçlarının karşılığı olarak vermişler ve topraksız durumuna düşmüşlerdir. Böylelikle bir anda geniş arazilere sahip olanlar, buralarda büyük çiftlikler kurmuşlardır. Kendi toprakları üzerinde kurulan kendilerine ait olmayan büyük çiftliklerde ırgat, amele, sığırıcı gibi adlarla çalışmaya başlamışlardır. Topraklarını, ödeyemedikleri faiz karşılığı olarak kaybeden köylüler, büyük çiftlik ağalarının yanında karın tokluğuna çalışır duruma gelmişlerdir. Köylü, kendisinin işleyebileceği ve kazancını kendisinin değerlendirebileceği toprağın sahibiyken, yeni oluşan düzende, bey veya ağa sınıfının ırgatı durumundadır (Barkan, 1980: 128).

Bazı köylüler hayatlarını devam ettirmek için ağaların yanında ırgat olmayı seçerken bazıları da şehirlere göç etmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde azımsanmayacak derecede köylerden kentlere göçler olmuştur. Ancak çalışmak için kente gelen köylü nüfusu, kentlerdeki işsizlik sorununu daha da arttırmıştır. Kentlerde, köylerden gelen nüfusa iş sağlayacak

sanayinin gelişmemiş olması nedeniyle, bu nüfus tekrar köye döndürülmek istenildiyse de başarılı olunamamıştır. Köyde, arazilerini ağaya kaptıran köylü, kentte de umduğunu bulamamıştır. Kent nüfusunun artmasıyla işsizlik çoğalmıştır. İşsizliğin çoğalmasıyla da fuhuş, sarhoşluk ve hırsızlık gibi toplum huzurunu bozan olaylar yaşanmaya başlanmıştır. Bu durum da toplumun genel yapısının bozulmasında büyük bir rol oynamıştır. Kurtuluş savaşının başlangıcında en büyük dayanak olarak düşünülen Anadolu köyü ve köylüsü, ya ağanın emrinde çalışan ırgat durumuna gelmiş ya da göç olgusunun yarattığı olumsuz sonuçlarla kendi öz değerlerini yitirmiştir (Aydemir, 1972: 91). Ancak halen köyde yaşayanlar, Anadolu nüfusunun büyük bir çoğunluğunu oluşturduğu için köylünün, Millî Mücadele'ye etkin katılımının sağlanması gerekiyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın başında 8,5 milyon dolayında olan Anadolu Türk nüfusu Savaşın sonunda 8 milyona kadar düşmüştür. (Larcher, 1926: 65). Kurtuluş savaşı sırasında, yayılmacı politikalar takip eden devletlere karşı var olma mücadelesi ancak Anadolu'daki geniş köylü kitlelerinin katılımı sayesinde olabilirdi. Ancak köylü yıllarca neden savaştığını bilmeden o cepheden o cepheye koşmuş, asker deposu ve vergi kaynağı olarak görülmüş ve bunların sonucu olarak da yorgun ve yoksul duruma düşmüştür. Bu nedenle köylü ilk başta Kurtuluş hareketinin ciddiyetini kavrayamamış ve savaşmakta isteksiz görünmüştür. Bu kavrayamamışlıkta ve isteksizlikte işgalci kuvvetlerle, kendi çıkarları nedeniyle işbirliği içerisinde bulunan bazı toprak ağalarının da etkisi vardır (Çetin, Köy Kanunu, 1995: 30).

Anadolu köylerinde hemen hemen her evde cepheden dönmeyen birisi vardı. Dönenler ise savaşta aldıkları yaralardan dolayı eskisi gibi vücutlarını kullanamıyorlar üretime gerekli insan gücü desteğini sağlayamıyorlardı. Gittikçe yoksullaşan Anadolu köylüsü, her geçen gün ödeyemedikleri borçlarının faizleri yüzünden de son toprak parçalarını ağalara kaptırmışlardı. Çalışıp topraklarını işlemek ve ağalara olan borçlarını ödeyip kendi topraklarında çalışmak isteyen köylüler, yeni bir savaş istemiyorlardı. Özellikle bu dönemde köylünün en büyük derdi askerlikten kurtulmaktı. Her yapılan savaşın sonucunda durumları daha da kötüleşen köylüler, vatani kurtarma düşüncesi ile hareket eden milliyetçi subay ve aydınlara karşı, kendilerinin birebir ilişki kurdukları ağa, eşraf, tefecilere istemeyerek de olsa sığınmak zorunda kaldıklarını görüyoruz (Erkun, 1989: 44).

Köylü, sonucunun ne olacağını kestirmedikleri, kurtuluş hareketine karşı kuşkuyla bakmalarının bir sebebi de Padişah ve Halife yanlısı imamların halkı, vatansever subay ve aydınların aleyhinde yanlış bilinçlendirmesiydi. Ayrıca Halk, padişahın yaptıklarından haberleri olmadığı için, yeni kurtuluş hareketini Padişaha karşı yapılmış bir hareket olarak

algılayıp bu yeni harekete kuşku ile bakıyordu. Bunda bazı imamların ve yerel eşrafın etkisi büyüktü. Anadolu köylüsünün güvensizliği ve geleneksel egemen sınıflara olan bağlılığı karşısında, kurtuluş hareketi nasıl başarıya ulaşabilecekti? Gereken para ve çok sayıda asker nerden sağlanacaktı? Bütün bu sorular kurtuluş savaşının başlangıcındaki en temel sorunlardı. Ancak bu sorunları aşmanın yolu, geniş halk kitlelerinin yönlendirilmesinde büyük etkileri olan Anadolu eşrafının, aşiret reislerinin ve din adamlarının bu hareketin içine çekilmesinde yatıyordu. Eğer bu nüfuzlu kişiler Kurtuluş savaşını benimserlerse, para ve asker gereksinimi bu yolla giderilebilirdi. Ancak yine bir sorun vardı. Eşraf, kurtuluş hareketine gerekli desteği verecek miydi? Bu sorunun cevabını vermeden önce işgalden sonraki Anadolu eşrafının genel olarak bulunduğu durumuna değinmek gerekecektir (Avcıoğlu, 2001: 281).

3. Anadolu Köylüsünü Etkileyen Yerel Eşraf

Yerel eşrafın büyük bir çoğunluğu savaşın getirdiği olumsuz durumdan ancak büyük devletlerin himayesi altına girilerek çıkılabileceğini savunuyordu. Bu durumda eşraf, kendi çıkarları yok olmadığı müddetçe, Anadolu coğrafyasının yabancı devletlerce paylaşılmasından rahatsız görünmüyordu. Özellikle de İtalyanların işgal ettiği yerlerde, eşrafın memnuniyeti hat safhadaydı. İtalyanların işgal bölgelerindeki iyi huylu tutumları, henüz işgal edilmemiş illerdeki eşraf tarafından, dikkatle izleniyor, kendi bölgelerinin de işgal edilmesi için İtalyanlara telgraflar çekiliyordu. İtalyanların kendilerine nüfuz alanı olarak seçtikleri bu bölgede, Milli Kurtuluş Hareketi'ne karşı, yerel eşrafın öncülük ettiği pek çok isyan çıkmıştır. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na ait belgelerinden edinilen bilgiye göre, Orta Anadolu'da yirmi yedi köyün eşrafı, 28 Ekim 1919 tarihinde, bölgedeki milli hareketi destekleyenleri, İngiliz Yüksek Komiserine şikâyet etmiştir. İlgili belge şu şekildedir (Ulubelen, 1967: 206);

“Milli kuvvetler adı altında bir grup, Müslüman ve Hıristiyanları öldürmektedir. Hayvanlarımızı elimizden alıyorlar, telgraf hatlarımızı kesip, izim sizlere haber vermemizi önüyorlar. Bizim Hükümetimiz zayıf olduğu için milliyetçileri ezemez. Milliyetçileri ezmek için İngiliz Hükümetinin bize yardım elini uzatması için yalvarırız.”

İngilizler yerel eşraf tarafından bölgeye gizli belgelerle çağrılırken, İtalyanların nüfuz alanı olarak seçtikleri bölgelerde de aynı yöntemler denemiştir. Bu eşraftan bazıları, Türk Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından sonra milletvekili olarak ilk mecliste görev de yapmıştır. Bu eşraftan birisi olan Isparta Milletvekili Mehmet Nadir, kurtuluş savaşından önce yazdığı bir mektupla, İtalyanları Isparta'yı işgal etmeleri için bizzat davet etmiştir. Dönemin yerel eşrafından olan Mehmet Nadir, bölgesinde sözü geçen bir kişidir. Kurtuluş savaşının

kazanılmasından sonra ilk mecliste milletvekili olan Nadir, İtalyanlara olan bu davet mektubu yüzünden, vatana İhanet suçundan yargılanmıştır. Bu olaya, ilk mecliste görev yapan Damar Arıkoğlu “Hatıralarım” adlı kitabında geniş ölçüde yer vermiştir (Arıkoğlu, 1961: 178). İlk mecliste, Isparta Milletvekili Mehmet Nadir’in vatana ihanet suçundan yargılandığı davanın meclis komisyonunda da yer alan Damar Arıkoğlu, geniş arazilere sahip ve Adana Bölgesi eşraflarındandır (İnce, 2008: 32).

İlk önce İngilizlerin işgal ettiği Urfa, Antep, Maraş halkı, işgalin ilk günlerinde tepkisiz kalsalar da daha sonra gerçekleşen Fransız işgaline karşı kahramanca savunmalar gerçekleştirmişlerdir. Halk, ilk günden itibaren işgalcilere karşı durmak istemiştir. Ancak halk, eşrafın yönlendirdiği bir kitle haline dönüştüğü için eşraf ne derse onu yapmak zorunda kalmıştır. Maraş Bölgesi’nde geniş bir nüfuza sahip olan yerel eşraftan Beyazıt Zadel, Fransızların gelişini büyük bir ziyafet vererek kutlamışlardır. Bu bölgedeki işgalci Fransızlara karşı asıl mücadele, Fransız güdümündeki Ermeni çetecilerin, halk ve eşraf üzerinde yapmış oldukları katliamlar sonucundadır. Fransızların gelişini ziyafetle kutlayan eşraf, Ermeni çetelerin kendi servetlerine el koymasından dolayı, daha önce ziyafet için topladığı halkı, bu sefer kurtuluş için toplamıştır. Kahramanca vatan savunması gerçekleştiren Urfalı, Maraşlı ve Antepli halk, tarihe adeta bir destan yazmıştır. İşgal döneminde, Ege’deki durum, Anadolu’nun diğer bölgelerden çok farklı gözüküyordu. XVII. Kolordu Kumandanı Vekili göreviyle Anadolu’ya geçip Yunanlılara karşı ilk direnme hareketini düzenlemeye çalışan Albay Bekir Sami Bey, Ege’deki genel durumu şöyle anlatmaktadır (Önal, 2002: 32);

“Bütün caddelerde Yunan bayrakları asılmış, herkes Yunanlıların gelmesini bekliyor. Birçok kimse yerli Rumların yanına sokulmuş, dalkavukluk ediyor ve bu sayede Yunan şehre girince hayatını, malını, mülkünü, emniyete sokacağını sanıyor. Bütün terzi dükkânları, geniş Yunan bayrakları dikmekle meşgul”

Ege Bölgesi’nde direnmeyi teşvik eden subayların etkisiyle işgale karşı tepkiler verilmiştir. Ancak kendi servetlerinin yok olmasından korkan eşraf, bu tepkilerin, Yunanlıları daha da kızdıracığını düşündüğü için desteklememiştir. Eşraf tepkileri verenlere şu şekilde karşı çıkmıştır (Selek, 1963: 293);

“Siz buraya gelmişsiniz, topal eşekle kervana katılmak istiyorsunuz. Elinizde neyin var? Karşısına çıkacağınız kuvveti biliyor musunuz? Topla tüfekte gelen, İzmir’i zapt edip Aydın’a, Manisa’ya, Ödemiş’e, Salihli’ye, vesair

istikametlere ilerleyen koca bir orduya karşı elinizde bir kını kırık tüfeğiniz bile yok. Biz u durumda bir şey yapamayız. Ortada bir hükümet var. O bir şey yaparsa yapar. Yapmazsa bizden bir yardım beklemeyin. Biz her şeyi yapamayız. Bizim başımız belaya sokmayın”

Güney Doğu Anadolu Bölgesindeki eşrafın da diğer bölgelerde olduğu gibi, kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettiği söylenebilir. Halk ise eşrafın yönlendirmesiyle, zaman zaman işgalcileri karşılama merasimlerine katıldıysa da işgallere karşı, direniş göstermiştir. Eşraf, Osmanlı'nın son dönemlerindeki kötü yönetimi sayesinde elde ettiği kazancını kaybetmemek için, işgalcilere karşı iyi davranma yolunu seçmiştir. Eşraf, işgalcilere iyi davranarak buldukları bölgelerde elde ettikleri itibarı ve kazançlarını koruyabileceklerini düşünüyordu. Bu nedenle işgalcilere, eşraftan, davetler gitmekte ve işgalcilerin gelişleri büyük zaferlerle kutlanmaktadır. Eşraf, kendi varlığının devamı için, etkisi altına aldığı halkı her türlü duruma karşı kullanıyordu. Halk ise bu durumda, her yönden bağlı olduğu eşraf ve ağaya, tam itaat etmek zorunda kalıyordu. Halkın kendine olan bağlılığını arttırmak için köylüye, devamlı borç verip yüksek faizler uygulayan ağa ve eşraf, borcunu ödeyemeyenlerin arazilerine de el koyuyordu. Borçlu ve topraksız durumdaki köylü bir anda eşrafın verdiğiyle doyan bir ırgat haline dönüşmüştü. Bu durumu çok iyi değerlendiren eşraf, kendi çıkarlarına dokunulmayacağı sözünü veren işgalci kuvvetlere karşı kontrol ettiği bu kitleyi kullanmıştır. Özellikle Urfa, Maraş ve Antep bölgesinde geniş bir nüfuz alanına sahip olan Beyazıt zadelere, kendi çıkarlarına dokunmama sözü veren Fransızları geniş halk kitlelerinin katıldığı bir törenle karşılamışlardır. Aynı eşraf Fransızların, Ermeni çetecileri örgütleyerek, zenginlerin servetlerine el koymasına üzerine de tören için çağırdığı köylüleri bu sefer Fransızlardan ve Ermenilerden kurtarmak için çağırmıştır. Her daim eşrafın dediği yapmak zorunda kalan köylü, bu çağrıya da kulak vererek büyük bir bölgesel halk hareketi ile Fransızlara ve Ermenilere tarihin seyrini değiştirecek bir ders vermiştir (İnce, 2008: 30-35).

Milliyetçi subaylar vatanın kurtuluşu için gerekli olan para ve asker gereksiniminin gidermek için umut olarak gördükleri eşraf, kendi çıkarlarının gerektiği gibi hareket etmiştir. Bu durum, Kemal Tahir'in milliyetçi Türk subaylarının devleti ve vatani kurtarma mücadelesini anlatan “Yorgun Savaşçı” adlı romanında, özellikle Ege'deki eşrafın İşgalci devletler ve milli kuvvetler arasındaki tereddütlerini açık bir şekilde anlatılmaktadır (Tahir, 1965: 264).

Yerel eşrafın kurtuluş savaşına desteği ancak işgalci kuvvetlerin kendi servetlerine dokunmaya başlamasıyla olmuştur İlk işgallerde gerekli tepkiyi göstermeyen halk ise, eşrafın yönlendirmesi ile kurtuluş savaşına karşı olan tereddütlerini tamamen bitirerek vatan

savunmasını gerçekleştirmiştir. Eşraf, kendi itibar ve kazançlarını tehdit etmeye başlayan emperyalistlere karşı, milli kuvvetlere her türlü para ve asker yardımında bulunmuştur. Özellikle bir dönüm noktası olan Sakarya Meydan Muhaberesinden önce Mustafa Kemal Atatürk'ün yayınlamış olduğu "Tekâlif-i Milliye" emirleri ile halk ve eşraf bir bütün olup zaferin kazanılmasında büyük rol oynamışlardır. İşgalci kuvvetlerin gerçek yüzlerini görüp saf değiştiren eşraf, Emperyalist güçlere karşı gerekli direnişin gösterilmesi için para bulunmasında ve Kuva-yı Milliye'nin oluşturulmasında çok büyük etkisi olmuştur. Özellikle Ege bölgesi eşrafının Kuva-yı Milliye müfrezelerine asker bulunmasında, askerlerin beslenmesinde çok yararlarının olduğu bilinmektedir (Çetin, Köy Kanunu, 1993: 185).

Kurtuluş savaşında yoksulluğun ve yorgunluğun adı köylülüktür. Uzun yıllar neden savaştığını bilmeden cepheden cepheye koşan köylü, ilk başta ağaların, eşrafın ve padişah yanlısı imamların etkisiyle Millî Mücadele'ye şüphe ile baksa da kısa bir zaman sonra milli mücadelenin gerçek değerini anlamıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'dan başlattığı kurtuluş hareketine köylü, Padişah ve Halife yanlısı imamların, halkı vatansever subay ve aydınların aleyhinde yanlış bilinçlendirmesi sonucu kuşkuyla bakmıştır. Köylünün ilk başta kurtuluş hareketine karşı çekimser kalmasının bir başka nedeni ise işgalcilerle işbirliği yapan eşraf ve ağalar olmuştur. Eşraf, kendi çıkarlarına dokunulmayacağı sözünü verenleri bizzat bölgelerinin işgal etmesi için davet etmiştir. Eşraf ve ağa ile borçları yüzünden arasının kötü olmasını istemeyen köylü, bu kesimin istediği şekilde hareket etmiştir. Ancak vatan topraklarının işgal edilmesini içine bir türlü sindiremeyen köylü, yer yer işgalcilere karşı durduysa da başarılı olamamıştır. Köylü, kendi çıkarları için işgalci kuvvetleri davet eden ağaların yaptıklarını bir türlü bir türlü kabul etmiyordu. Köylüler, her geçen gün vatan toprakları işgal edilmesine daha fazla dayanamayıp Mustafa Kemal'in ordusuna katılıp gerekli karşı duruşu göstermişlerdir.

Sonuç

Kurtuluş savaşı öncesinde halkın büyük çoğunluğunu köyde yaşayan nüfus oluşturuyordu. Bu dönemde, köylünün büyük bir bölümünün kendini geçindirebilecek toprağı bulunmuyordu. Köylü yaşamını, ağanın yanında marabalık, ırgatlık, yarıcılık ve çobanlık yaparak sürdürüyordu. Ayrıca savaş yılları boyunca tarımsal üretim bitme noktasına gelmiş, genç erkek köylü nüfus savaşlarda yitirilmiş, iş hayvanları ve sınırlı sayıdaki araç gereçlerin çoğu yok olmuştur. Savaşlarda alınan yenilgiler, Osmanlı Devleti'ni büyük mali sıkıntılar içine sokmuştur. Bu mali sıkıntıları gidermek isteyen devlet, köylüden değişik isimlerle vergi

toplamaştır. Toplanan bu vergiler, yoksul köylünün iktisadi yaşamında büyük bir çöküntü yaratmıştır. Bu dönemde, Anadolu köylerinde, her evden cepheden dönemeyen veya dönse bile eskisi gibi vücudunu kullanamayan birileri vardır. Savaşlar nedeniyle büyük bir insan gücü kaybına uğrayan köylü, yoksun kaldığı işgücü nedeniyle, iktisadi yaşamını canlandırarak üretimi gerçekleştiriyordu. Ayrıca devletin mali kurtuluşu için üstüne yüklenen vergi de onun, dar olan yaşam sahasını daha da daraltıyordu. Ayrıca Anadolu köylüsü, işgalci kuvvetlerle işbirliği yaparak kendi çıkarlarını güvence altına alan ağa ve eşraf tarafından da sömürülen bir kesimdi. Ağa her fırsatta, zor durumdaki köylüyü borçlandırmıştır. Borçlarının karşılığı olarak köylüye, yüksek faizler uygulayan ağa, kısa bir zaman sonra köylünün toprağına sahibi oluyordu. Köylü, aldığı borcun faizini ödemekten ana parayı ödeyemiyordu. Borcunu ödemek için tarlasında üretim yapan köylü, ağanın ve eşrafın baskısı neticesinde ürününü pazara götüremeden, daha tarladayken yok paraya satmak zorunda kalıyordu. Bu uygulamayla köylünün borcunu ödemesine izin vermeyen ağa, köylünün elinden toprağını alıp, köylüyü kendi toprağında çalışan “ırgat” haline getiriyordu.

Millî Mücadele döneminde emperyalist devletlere karşı ülkenin varlığını devam ettirme mücadelesi, Anadolu’daki geniş köylü kitlelerinin askeri gücü sayesinde olması planlanıyordu. Ancak bu dönemde köylü, uzun yıllar Osmanlı İmparatorluğu’nun ihmali neticesinde bölgelerindeki “ağa”, “şeyh” ve “eşraf” gibi bazı kesimlerin kontrolü altına girmiş bulunuyordu. Bu durumu iyi gören Mustafa Kemal ve yanında bulunana lider kadro, Millî Mücadele’nin başarıya ulaşması için bu kesim ile işbirliği yapmış ve böylece geniş köylü kitlelerinin Millî Mücadele’ye katılımı sağlanmıştır.

Kaynakça

- Atatürk, M. K. (1994). *Nutuk (1919–1927)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Arı, K. (2006). *Üçüncü Kılıç*. İzmir: Zeus Kitabevi.
- Arı, K. (1991). “Mübadele Göçmenleri Türkiye’ye taşıma Sorunu ve İzmir Göçmenleri”. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, İzmir: I/1,13-46.
- Arı, K. (2003). “Cumhuriyetin Nüfus Politikası”. *Toplumsal Tarih*, 119, 45-54.
- Arıkoğlu, D. (1961). *Hatıralarım*. İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası.
- Avcıoğlu, D. (2001). *Türkiye’nin Düzeni*. İstanbul: Tekin Yayınları.
- Aydemir, Ş. S. (1972). *Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa*, Remzi Kitabevi, 1972.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydoğan, E. (2000). *Samsun’dan Erzurum’a Mustafa Kemal*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Barkan, Ö. L. (1980). *Türkiye’de Toprak Meselesi (Toplu Eserler 1)*. Gözlem Yayınevi.
- Bayraktar, B. (2020). “Kurtuluş Savaşı’nda Millîyetçi ve Devrimci Nitelikte Millî Halk Ayaklanması Olarak Kuva-yı Millîye Üzerine Tarihsel ve Kuramsal Bir Yaklaşım”. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XX/40, ss.25-39.
- Çetin, T. (1993). “Kurtuluş Savaşı Yıllarında İşgal Bölgesi Köy ve Köylüsü.” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I/3, 175-190.
- Çetin, T. (1995). “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Köy Sorununa Bakış: Köy Kanununun Çıkarılması.” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, II/4–5, 29-44.
- Dayı, E. (2000). “Karadeniz Sahillerine Rum ve Ermeni Göçleri ve Onların Faaliyetleri”. *19 Mayıs ve Milli Mücadele’de Samsun Sempozyumu*.
- Doğanay, R. (2001). *Milli Mücadele’de Karadeniz (1919–1922)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Erkun, V. (1989). “Atatürk Döneminde Tarım Politikası.” *Atatürk Yolu*, no. IV.
- İnce, E. (2008). “1945 Köylüyü Topraklandırma Kanunu ve Türk Siyasal Yaşamına Etkisi.” İzmir: *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*.

- İlter, E. (1989) “Millî Mücadelede "Doğu Lejyonu" (Legion D'orient)'nun Fransız İşgal Bölgesindeki Fonksiyonu”. *Atatürk Yolu*, no. IV.
- Kocahanoğlu, O. (2005). *Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914 – 1945)*. 2005: Temel Yayınevi.
- Larcher, M. (1925). *La Guerra Turque Dans La Mondiale*, Etienne Chiron (136, boulevard Saint-Germain).
- Müderrişoğlu, A. (1990). *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Önal, M. (2002). *Miralay Bekir Sami Günsav'ın Kurtuluş Savaşı Anıları*. Cem Yayınevi.
- Özgiray, A. (1989) “Yunan Amaçları ve İtilaf Devletleriyle Birlikte Türkiye Üzerine Çevirdikleri Entrikalar (1914–1919)”. *Atatürk Yolu*, IV, 549-561.
- Özkaya, Y. (2002). *1919'un Siyasi Olayları*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Pehlivanlı, H. (1989). “Askerî Polis Teşkilatı İstihbarat Raporlarında Millî Mücadele Sırasında Ermeni-Rum Azınlığın Faaliyetleri ve Alınan Tedbirler”. *Atatürk Yolu*, IV, 1989, 675-682.
- Sakin, S. (2002). “Misâk-ı Millî'nin Hazırlanışı ve İlânıyla İlgili Görüşler”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 313-330.
- Satan, A. (2023). “Cumhuriyet Döneminde İstanbul'da Haberleşme”, *Büyük İstanbul Tarihi*, 6/3. <https://istanbultarihi.ist/229-cumhuriyet-doneminde-istanbulda-haberlesme> (E.T., 11. 02. 2023).
- Selek, S. (1963). *Anadolu İhtilali*, Güneş Matbaası.
- Şimşir, B. N. (1985). *Malta Sürgünleri*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Tahir, K. (1965). *Yorgun Savaşçı*, Remzi Kitabevi.
- Türkgeldi, A.F. (1949). *Görüp İştiklerim*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Türkmen, Z. (2002). “İstanbul'un İşgali ve İşgal Dönemindeki Uygulamalar (13 Kasım 1918-16 Mart 1920).” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 53, 319-372.
- _____, Türkiye Cumhuriyeti Yalova Valiliği. (2006). *2005 Yılı İl Çevre Durum Raporu*, Yalova: Yalova İl Çevre ve Orman Müdürlüğü.
- Ulubelen, E. (1967). *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*. İstanbul: Aykaç Kitapevi.

Yetkin, Ç. (2006). *Türkiye’de Yunan Vahşeti*. Ankara: Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları.

Yüksel, Mevlüt. (2019) “Düzenli Ordu’ya Geçiş Döneminde Zabitan Mektebi’nde Verilen Askeri Konferanslar (1921)”. Erzurum: *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, TAED-64, 407-450.

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi
BENĞİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi>

ISSN: 2717-6584

Sosyal Arabuluculuk ve Uygulama Alanları

Social Mediation and Implementation Fields Of It

doi: 10.58646/bengi.1232335

Geliş/Received: 11.01.2023

Kabul/Accepted: 07.08.2023

Günel ASADOVA* - Farrukh RAHİMLİ**

Özet

Anlaşmazlık insan evladının günlük yaşamında sık-sık karşılaşılan bir durum olduğundan bu sorunu çözmek için geliştirilen yöntemler de toplumdan-topluma farklılıklar göstermekle beraber birçok ortak yönle malikler. Anlaşmazlıkları çözmek için özellikle gençlerin büyüklerin tavsiyelerine ve yönlendirmelerine kulak vermesi Türk toplumları için olağan bir durum iken bu sürecin kurumsallaşması ise Batı ülkelerinde başlamıştır. Günümüz dünyasında arabuluculuk anlaşmazlıkların alternatif çözüm yöntemi olarak genellikle gönüllü başvuru yapılan bir kurumsal yapıdır. Çalışma kapsamında çeşitli Türkçe, Azerbaycanca, Rusça, İngilizce dillerinde olan kaynaklardan yararlanarak arabuluculukla ilgili kavramsal çerçeve, arabuluculuk çeşitleri, arabuluculuğun kısa tarihi ve Azerbaycan'da bu konularda yapılan uygulamalar incelendi. Azerbaycan'da bu arabuluculukla ilgili Rusya imparatorluğuna ve SSCB'ye katılmadan önceki dönemlerde bazı uygulamalar yapılmış ve bu uygulamalar son yıllarda ise bu konuda daha sistemli ve kurumsallaşmış uygulamalar başlandı.

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author:** Azerbaycan Devlet Tarım Üniversitesi e-posta: asadovagunel25@gmail.com, Orcid: 0000-0002-7666-0553.

** Azerbaycan Devlet Tarım Üniversitesi, e-posta: farukrehimov@gmail.com, Orcid: 0000-0003-3748-0266.

Atıf/Citation: Asadova, G- Rahimli, F. (2023). Sosyal Arabuluculuk ve Uygulama Alanları. *BENĞİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*. 2023 (2), 119-130.

Bu makale Karadeniz Teknik Üniversitesi, Adalet Bakanlığı ve Şiddetle Mücadele Vakfı işbirliği ile gerçekleştirilen “Uluslararası Katılımlı İnsan Hakları Ve Şiddetle Sivil Mücadele Bilincini Güçlendirme Yolu Olarak Türkiye’de Sosyal Arabuluculuk Çalıştayı”nda sunulan aynı başlıklı bildirimiz temel alınarak hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anlaşmazlık, Alternatif Uyuşmazlık Çözümü, Azerbaycan, Sosyal Arabuluculuk.

Abstract

Since disagreement is a common occurrence in the daily life of the human race, the methods developed to solve this problem have many commonalities, as well as differences from society to community. While it is common for Turkish communities to listen to the advice and guidance of adults, especially young people, in order to resolve their differences, the institutionalization of this process has begun in Western countries. In today's world, mediation is an institutional framework that is usually applied voluntarily as an alternative solution to disagreements. The conceptual framework related to mediation, the types of mediation, the short history of mediation and the implementations made in Azerbaijan on these topics were used in the study using various sources in Turkish, Azerbaijani, Russian and English. Some implementations were made in Azerbaijan in the period before joining the Russian Empire and the USSR in connection with this mediation, and these implementations have become more systematic and institutionalized in recent years.

Keywords: Alternative Incompatibility Solution, Azerbaijan, Social Mediation, Misunderstanding.

Giriş

İnsanlar ilk var olduğu zamanlardan itibaren çeşitli konularda anlaşmazlıklar yaşamış ve bu sorunları çözmek için çeşitli yollar denemiştir. Çatışma toplumun günlük yaşamını içerisinde sık rastlanan bir durum olması hasebiyle onun çözümü için çalışan kişi ve kurumların görevlendirilmesi de her toplumda kendine özgü şekilde olagelmıştır. Kişiler kendi başlarına çözemeyecekleri sorunlarla karşı- karşıya kaldıklarında, sevdikleri, aile üyeleri ya da yetkililerin durumu değiştirmesine yardımcı olamadıklarında, sosyal arabuluculuk ve danışmanlık, sosyal hizmet ve sosyal hizmet uzmanlarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bir sosyal hizmet uzmanının aracı olarak işlevi, bir tarafın çıkarlarını diğerine açıklamak ve temsil etmek ve aynı zamanda sosyal hizmet müracaatçısının durumunu azami ölçüde değiştirebileceği koşulları yaratmaktır.

Günümüz dünyasında, farklı seviyelerdeki (şahıs-şahıs, şahıs-grup, grup-grup, yerel, bölgesel, uluslararası vb.) uyuşmazlıkların ve çatışmaların mahkeme öncesi çözümler-arabuluculuk sisteminin geliştirilmesi etkili bir araç olarak özellikle önem arz ediyor. Mahkeme dışı uyuşmazlık çözüm yöntemleri, alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemleri olarak da adlandırılmaktadır. “Alternatif Uyuşmazlık Çözümü” (AUÇ) hukuk literatürümüze İngilizce “Alternative Dispute Resolution” ADR-kavramının Türkçeye çevirisiyle kazandırılmıştır (Tıktık, 2013: 5). Alternatif kelimesi burada yargının yerine değil aksine uyuşmazlıkların çözümü için adalete ulaşma noktasında bir seçenek olarak kullanıldığı ifade edilebilir.

1. Arabuluculuk Nedir?

Arabuluculuk, uyuşmazlıkların çözmenin en önemli alternatif yollarından birisidir. Arabuluculuk, iki veya daha fazla kişi arasındaki bir anlaşmazlığı üçüncü bir tarafsız kişinin (arabulucu) yardımıyla müzakereler yoluyla çözmeyi amaçlayan gönüllülüğe dayalı süreçtir.

Uyuşmazlıkların alternatif çözümü metotlarında birincil maksat, hukuki açıdan karşıt görüşlerdeki taraflarla görüşmek, menfaat dengesi açısından orta bir yol bulmalarını sağlamaktır. Arabuluculuk yöntemleri kullanılarak gerçekleşen çözümlerde, kaybeden ya da kazanan taraf yoktur, muvafık seviyelerde ödün vermekle kazanan iki taraf vardır.

Buna benzer alternatif uyuşmazlık çözümü metotları “müzakere” olarak tanımlanmakta. Bu yöntemde normalde üçüncü tarafın hiçbir müdahalesi olmamalı ve taraflar kendi aralarında konuşarak durumu çözmeliler. Fakat taraflar arasında yaşanan hukuki çatışma nedeniyle psikolojik açıdan gergin durumda olmaları nedeniyle üçüncü bir kişinin müdahalesi olmaksızın

bu tarafların görüşerek söz konusu sorunu çözmeye yönelik müzakereler yapması ve amaca ulaşması pratikte çok zor.

İşte bu nedenle uygulamada tarafsız bir üçüncü kişinin müdahalesi ile hukuki uyuşmazlığın çözümünü sağlamayı amaçlayan birçok alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemi mevcuttur. Bu yöntemler; “uzlaştırma”, “teknik bilirkişilik”, “ön hakemlik” “üçüncü kişinin sözleşmeye müdahalesi”, “arbuluculuk” gibi yöntemlerdir (Gizem, 2012: 5).

Arbuluculuğun muhtelif belirleyici kavramlarla beraber kullanılmasının temelinde yatan neden uyuşmazlığın çözümü ile ilgili olmayıp sürecin yönetimi ile ilgilidir. Arabuluculukla ilgili çeşitli tanımlar ve kavramlar mevcut. Bu kavramlardan en yaygın olan üç tanesini inceleyelim:

Dönüştürücü arbuluculuk (Transformative mediation), ilk defa 1994 yılında Robert A. Baruch Bush/Joseph Folger tarafından hazırlanan “The Promise of Mediation” isimli çalışmada incelemeye konu edilmiştir. 2005 yılında ise, eser gözden geçirilerek yeniden yayınlanmıştır. Eserin ilk basımının ana mesajı, eğer arbulucular arbuluculuk sürecine katılan tarafların özgür iradeleri üzerine etki etmek istiyorlarsa, ciddi şekilde onları yönlendirmekten kaçınmaları gerektiği yönündedir (Seda).

Sara Cobb’a göre arbuluculuk iletişim yoluyla, yani öznelerin kendi doğrularını bildirdiği sözlü (içerik) ve sözsüz (jestler, ifadeler) şekilde gerçekleşir ve burada iletişim kurmamak imkânsızdır. Öyküleyici arbuluculuk modelinden bahsediyoruz. Bu modelde, anlatılar aracılığıyla, döngüsel bir iletişim, yani sürekli bir sorgulama, aktif dinleme ve düşünme süreci yoluyla, hikâyenin ve uyuşmazlığın anlamını değiştirmek suretiyle, öznelerin kendilerini başkasının yerine koyabilmeleri ve duruma ilişkin daha kapsamlı bir bakış açısına sahip olmaları amaçlanmaktadır. Sadece bu sayede özneler arasındaki etkileşimde gerçek bir değişiklik mümkün olacaktır ve uyuşmazlık için her iki tarafından da önerdiği bir çözüme ulaşılabilecektir. Bu bağlamda, arbuluculuk sürecinde, anlaşmazlığın taraflarınca ortaya konan sorunlara bireysel değil sistematik bir şekilde yaklaşılır. Böylece tarafların bir ilişkiyi oluşturan çeşitli boyutları anlamaları ve başkalarına karşı davranış ve tutumlarını değiştirebilmeleri amaçlanmaktadır.

Arbuluculuk, “taraflar arasında kendi rızalarıyla üstlenilen ve tanımlanan bir mutabakata dayanarak” uyuşmazlık olgusunun ve dava tarafları arasındaki ilişkilerin dönüşümüne katkıda bulunan kültürel ve tarihsel temsillere dayalı bağların oluşturulmasını sağlar ve bu da toplumu toplum haline getirir. Bu durum taraflar arasındaki iletişimi, diyalogu kolaylaştırarak, diğerini anlamaya ve kabul etmeye ve böylece farklı niteliklere sahip

uyuşmazlığın potansiyel olay dizilerini anlamaya katkı sağlar (Bonafé—Schmitt, 1988, 1992, 2009).

2. Arabuluculuğun Kısa Tarihi

Arabuluculuk, çok eski çağlardan beri kullanılan bir uyuşmazlık çözüm yöntemidir. Özellikle Uzak Doğu ve Afrika'da arabuluculuğun tarihçesinin eski çağlara kadar gittiği bilinmektedir. Hatta pek çok kültürde arabuluculuk, alternatif değil, temel uyuşmazlık çözüm yöntemi olarak kullanılmıştır. Osmanlı'da ulemanın bazı faaliyetleri, modern anlamda arabuluculuğu çağrıştırmakta ve Anadolu kültürü içinde bu yöntemin aslında hiç yabancı olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla arabuluculuk, yeni bulunmuş bir barışçı çözüm yöntemi değildir. Yeni olan, arabuluculuğun ayrı bir kurum, usul ve meslek olarak düzenlenmesidir. Modern anlamda arabuluculuk, Amerika Birleşik Devletleri'nde 1960'lı yılların sonunda sıklıkla kullanılmaya başlamıştır. Özellikle ticari, etnik ve dinî grupların kendi aralarında uyuşmazlık çözümünde kullanılan bu yöntem, modern arabuluculuğa örnek teşkil etmiştir. Bu alanda 1976 yılında yapılan Roscoe Pound Konferansı, milat olarak kabul edilmektedir. Bu konferans sonrasında mahkemelerin, sadece yargılama yapan bir yer değil, aynı zamanda uyuşmazlıklar için en uygun çözüm yolunu yönetecek bir uyuşmazlık çözüm merkezi hâline getirilmesine karar verilmiştir. 1990'lı yıllarda başta İngiltere ve Fransa olmak üzere pek çok ülke, arabuluculuk kurumunu ve 2002 yılında UNCITRAL Milletlerarası Ticari Arabuluculuğa ilişkin Model Kanunu'nu kabul etmiştir. Bu gelişmelerden etkilenen Avrupa Birliği 2002 yılında Medeni Hukukta ve Ticaret Hukukunda Uyuşmazlık Çözümüne ilişkin Alternatif Usuller Üzerine Yeşil Kitabı hazırlamıştır. 2008 yılında ise adalete daha iyi erişimi kolaylaştırmak amacıyla Hukuki ve Ticari Uyuşmazlıklarda Arabuluculuğun Belirli Yönlerine İlişkin 21 Mayıs 2008 Tarihli Avrupa Parlamentosu ve Konseyi Yönergesi (2008/52/EC) kabul edilmiştir. 2000 yılında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin Kadın, Sulh ve Güvenlik hakkındaki 1325 Sayılı Kararı ile birlikte arabuluculuğun toplumsal cinsiyetle ilişkisinin kurulması, toplumsal cinsiyetin temel arabuluculuk açısından iki temel boyutta tartışılmasını sağlamıştır. Bu çerçevede; kadınların arabuluculuk süreçlerine aktif katılımının artırılması ve bu sürecin sonunda ortaya çıkan kararların toplumsal cinsiyet eşitliğine duyarlı olması gerektiği vurgulanmıştır. 2003 yılında Avrupa Konseyi'nin 1639 sayılı Aile Arabuluculuğu ve Cinsiyetler Arası Eşitlik konusundaki Tavsiye Kararı (madde 7.5 ve madde 8.2), taraflar arasında güç dengesinin gerekliliğini ve bunu sağlamanın arabulucunun temel sorumluluğu

olduğunu açıkça belirtmektedir. Ayrıca aile hukukuna ilişkin uyuşmazlıkların yapı ve içerik bakımından farklı özellikler göstermesi nedeniyle Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi, Aile Arabuluculuğu Hakkındaki R (98) 1 Sayılı Tavsiye Kararı'nı bu alan için düzenlemiştir. Bu konuda temel kaynak niteliğinde bir diğer çalışma Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi Hukuk Uyuşmazlıklarında Arabuluculuk Konusunda Rec (2002) 10 Sayılı Tavsiye Kararı ve Avrupa Adaletin Etkinliği Komisyonu'nun (CEPEJ) Aile ve Hukuk Arabuluculuğuna ilişkin Tavsiye Kararı'nın daha iyi Uygulanmasına Yönelik Kabul Ettiği Rehber İlkelerdir (CEPEJ (2007) 14). Bu Rehber İlkeler, adaletin etkin ve hakkaniyetli olmasına ilişkin hukuk kurallarının daha iyi bir şekilde uygulanmasını sağlamaya çalışmaktadır (Arabuluculuk, 2019: 29).

Görüldüğü üzere insanlık tarihi, çatışmaların çözümünde üçüncü bir tarafsız tarafın katılımının temel önemini kanıtlamaktadır. Azerbaycan'daki barışı koruma misyonunun taşıyıcıları olarak kişilerin ve işletmelerin rolü çeşitli tarihi metinlerde de bildirilmektedir.

2.1. Azerbaycan'da Sosyal Arabuluculuk

Arabuluculuk Azerbaycan'da Latince "mediation" kelimesinden türemiş olan "mediasiya" kavramı ile ifade edilmekte. Kullanılan terimin yeni ve yabancı kökenli olmasına bakmaksızın arabuluculuk Azerbaycan için de yeni veya sonradan öğrenilmiş bir kavram ve yaşam biçimi değil. Tarihi metinlerden Antik "Avesta"yı incelediğimiz zaman "Ben savaşı reddeden ve silahların yok edilmesini dileyen Mazda'nın dinine inanıyorum" şeklinde bir cümle olduğunu görebiliriz. Görünüşe göre, Zerdüş peygamber, çatışmaların ve savaşların barışçıl ve arabuluculuk yoluyla çözülmesini savundu ("arzu eden" ifadesi bunu kanıtıyor). Diğer bir mühim tarihi kaynak olan Dede Korkut destanlarından bilindiği üzere, tarihi ve efsanevi bir figür olan "Dede Korkut", çatışmanın tarafları arasında uzlaştırıcı bir rol oynamış ve hem bireyler hem de kabileler arasında böyle bir görevi yerine getirmiştir.

Tarihin çeşitli dönemlerinde – gerek Albaniya gerek Arap hilafeti gerek Hülaküler devrinde Azerbaycan'da arabuluculuk yaygın olarak kullanıldı. Özellikle İslam dininin yaygın olduğu Arap hilafeti döneminde mahkemeler şariat kanunlarına göre yönetiliyordu ve din adamları ihtilafların çözümüne arabulucu sıfatıyla etkin olarak müdahil oluyorlardı.

Azerbaycan'ın XIX yüzyılda Rusya tarafından işgalinden sonra arabuluculuk pek fazla kullanılmadı ve onu takip eden Sovyetler Birliği dönemlerinde tamamen ortadan kaldırıldı. XX yüzyılın 80'li yıllarında Rusya arabuluculukla tanışsa da onun kullanımını çeşitli sorunlar nedeniyle yaygınlaşmadı ve dolayısıyla Azerbaycan'a da gelememi (Abdullayev, 2014: 4).

29 Mart 2019'da "Arabuluculuk Hakkında" Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Yasası kabul edildi. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 3 Nisan 2019 tarihli "Yargı sisteminde reformların derinleştirilmesine ilişkin" Kararnamesi ve "Arabuluculuk Hakkında" Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunu uyarınca, ilgili bir çalışma grubu oluşturuldu, Arabuluculuk Kurulu tüzüğü kararlaştırıldı ve 12.02.2020 tarihinde Arabuluculuk Kurulu kuruldu.

25 yaşını doldurmuş, yükseköğrenim görmüş ve 3 yıllık iş tecrübesine sahip herkes, temel arabuluculuk eğitimi alarak arabulucu olabilir. Peki, arabulucu kimdir? Belirtildiği gibi, arabulucu üçüncü bir tarafsız kişidir. Yasaya göre bu kişi bağımsız, tarafsızdır ve faaliyetlerine herhangi bir müdahale kabul edilemez.

3. Arabuluculuğun Temel Uygulama Alanları

"Arabuluculuk Hakkında" Azerbaycan Cumhuriyeti Kanununun 3. Maddesine göre, arabuluculuk hukuk davalarını ve ticari uyuşmazlıklar; aile ilişkilerinden kaynaklanan anlaşmazlıklar, iş ilişkilerinden doğan uyuşmazlıklar ve idari hukuk ilişkilerinden kaynaklanan uyuşmazlıklar zamanı kullanılır. Genel olarak, arabuluculuk gönüllü bir süreçtir. Ancak, Arabuluculuk Kanunu'nun 3.2. maddesine göre, bu Kanunun ticari uyuşmazlıklar ile aile ve iş ilişkilerinden kaynaklanan uyuşmazlıklara ilişkin 28. ve 29. maddeleri uyarınca, mahkemeye gitmeden önce ilk arabuluculuk oturumuna katılmak zorunludur. Yani, yükümlülüğün ilk oturuma katılımı ilgili olduğu normdan açıktır. İlk oturumdan sonra, taraflar tam bir arabuluculuk sürecinden geçip geçmeyeceklerine kendileri karar vermelidir. Yasanın amacı, mahkemeye gitmeden önce tarafları bir arabulucuya yönlendirmektir. Böylece taraflar, arabuluculuk kurumunu tanıyacak, avantajlarını bilecek, arabuluculuğa devam edip etmemeye veya uyuşmazlıklarını mahkemede çözmeye karar vereceklerdir (6).

3.1. Medeni Davalarda Arabuluculuk

Medeni davalar, her şeyden önce, medeni hukukun ihlali ile ilgili uyuşmazlıkların çözüm süreci anlaşılmalıdır. Medeni hukukun ihlali, medeni hukuk, belirli iş, aile, mülkiyet hukuku normları ile korunan emlak ve onunla ilgili şahsi ve mülkiyet dışı ilişkilerinden kaynaklanabilmekte. Özetle, medeni hukukun ihlali veya "delikt" (Latince delictum - ihlal, zarar) medeni hukuk normlarına aykırı bir faaliyettir.

Medeni davalarda arabuluculuğun uygulanması ve arabulucunun rolü çok önemlidir. Özellikle, ihtilafla ilgili bilgilerin yayılmasını istemeyen ve gelecekteki ilişkileri kişisel ve işbirliği düzeyinde sürdürmek isteyen ihtilaf tarafları, medeni davalarda arabuluculuğu

kullanmayı tercih etmektedir. Genellikle anlaşmazlık çok hassas bir konu ile ilgili yaranmakta ve bu nedenle taraflar soruşturmayı reddeder, bu durumda soruşturma süresinin ve ek maliyetlerin büyük etkisi vardır. Medeni davalarında arabuluculuk uygulamasında önemli ilerlemeler kaydedilmekte. Aynı zamanda, arabuluculuk, örneğin çocukla iletişim sağlanmasına ilişkin ailevi anlaşmazlıklarda veya borç geri ödemesine ilişkin anlaşmazlıklarda vb. mahkemeye götürülmesi gerekmeyen anlaşmazlıkları çözmek için başarılı bir araçtır.

Arabuluculuk, herhangi bir medeni sürecinin herhangi bir aşamasında uygulanabilir. Duruşmaya hazırlanırken yargıç, uyuşmazlığın taraflarına şunları açıklar:

- Anlaşmazlığı çözmek için arabuluculuğa başvurma hakları olduğunu bilirler;
- Arabuluculuk prosedürüne başvuru kurallarını açıklar;
- Arabuluculuk prosedürünün sonuçları hakkında bilgi sağlar;
- Uyuşmazlığın taraflarına, arabuluculuğun ancak her iki tarafın gönüllü rızası ile uygulanabileceği konusunda bilgi verilir (Abdullayev, 2016, 3).

Arabuluculuğun uygulama alanları, belirtildiği gibi, "iş, evlilik, medeni hukuk ilişkileri"dir. Pozitif bir hukuk sisteminde, hukuk ve adaletin mükemmel dengesini ve doğru çözümü bulmak zordur. Adli prosedürlerin seyri, uyuşmazlığın taraflarının tutumu ve davanın "manevi yükü" de ağırdır. Çoğu durumda insanlar mahkemeye gitmek konusunda isteksizdir. Sürecin sonunda taraflar genellikle bir anlaşmaya varamazlar ve "düşman" olarak ayrılırlar. Yani, bu durumda uzlaşma önemli değil. Ceza Kanunu öyle bir şekilde hazırlanmıştır ki, suçun tescilinden başlayarak önemli olan sözde "mağdur" ve "suçlu"nun iddiası ve suç olgusudur.

Bu ve bunun gibi sorunların çözümü çerçevesinde arabuluculuğun devamlı ve kalıcı çözüm olarak kullanılması ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Uluslararası deneyimlere göre, arabuluculuk kurumunun etkin kullanımı, uyuşmazlıkları çözenin alternatif bir yolu olarak bu durumun çözülmesine önemli ölçüde yardımcı olabilir.

Azerbaycan toplumu, hukukun üstünlüğü ile yönetilen demokratik bir devletin gelişme aşamasını yaşıyor ve bu aşamada toplumun tüm alanlarında sürekli reform süreci devam ediyor. Piyasa ekonomisine geçiş, ekonomik ve yakından ilgili diğer alanlarda (ticaret, siyasi ve hukuki, yargı vb.) yeni kanunların uygulanmasını, uluslararası beyannamelere katılımı ve yerel mevzuatında köklü değişiklikleri gerektirmektedir.

Arabuluculuğa başvurmanın nedenleri farklı olabilir. Taraflar kendi istekleriyle, sözleşmenin gerekliliği olarak (çekince), mahkemenin yönlendirmesi ve kanunun talimatları doğrultusunda arabuluculuğu başlatabilirler.

Her iki taraf da uyuşmazlığı arabuluculuk yoluyla çözmek isterse, kendi inisiyatifleriyle kendi seçtikleri bir arabulucuya veya arabuluculuk kuruluşuna başvurabilirler. Bu durumda, arabuluculuk süreci esas olarak onların istekleri doğrultusunda, ancak Arabuluculuk Kanununun gereklerini yerine getirmeleri şartıyla düzenlenmektedir. Taraflar, arabulucu, arabuluculuk kuruluşu veya başka herhangi bir koşulda anlaşamazlarsa arabuluculuğu reddedebilirler. Amerika Birleşik Devletleri ve Birleşik Krallık gibi ülkelerde, arabuluculuk çalışmalarının birçoğu gönüllüdür.

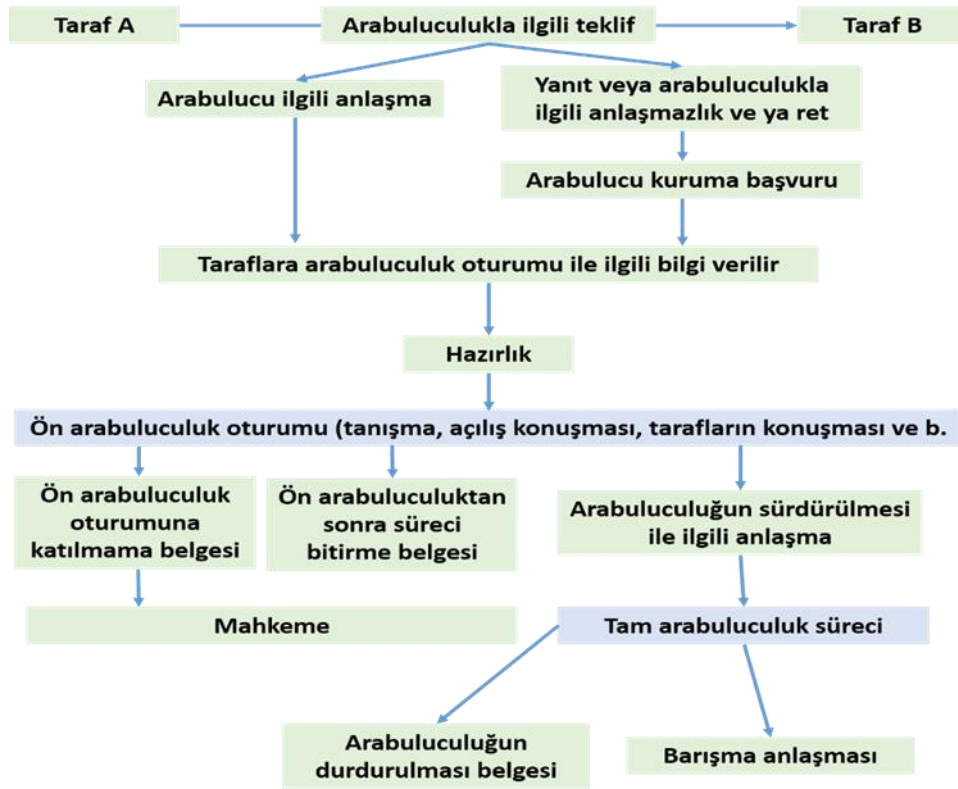
Arabuluculuğa başvurmanın bir diğer nedeni de sözleşmedeki arabuluculuk maddesine dayanarak davayı arabuluculuğa sevk etmektir. Sözleşmede arabuluculuğa ilişkin bir hükmün bulunması, taraflar için bir yükümlülük oluşturabilir. Yani sözleşmede arabuluculuğa ilişkin bir hükmün bulunması, tarafların mahkemeye gitmeden önce arabuluculuğa başvurmasını zorunlu kılabilir. Bazı durumlarda bu tür yükümlülük sadece sözleşmeden doğan bir yükümlülük iken, diğer durumlarda sözleşmedeki arabuluculuk maddesine uyma yükümlülüğü kanunen de gerektirilebilir. Örneğin Azerbaycan'da taraflar arasında arabuluculuğa ilişkin böyle bir hüküm varken, bazı durumlarda tarafların arabuluculuğa katılımı Arabuluculuk Kanunu'na göre zorunludur ve bu koşula uyulmaması davadan ayrılma sebebi olabilir.

Bazı ülkelerde mahkeme de tarafları arabuluculuğa başvurmaya yönlendirebilir. Bu tür bir girişim, bazı durumlarda tarafları bağlayıcı mahkeme emri veya yönergesi şeklinde ve bazı durumlarda sadece bir tavsiye niteliğinde olabilir. Hâlihazırda Azerbaycan'da mahkemenin davayı zorunlu olarak arabulucuya sevk etme hakkı yoktur, ancak tarafların rızası ile bunu yapabilir. Şöyle ki, Arabuluculuk Kanunu'na göre, mahkeme sürecinin herhangi bir aşamasında mahkeme davanın durumunu göz önünde bulundurarak, kendi inisiyatifi ve tarafların rızasıyla veya tarafların birinin teklifi ve diğer tarafın rızasıyla, uyuşmazlığı arabuluculuk yoluyla çözmeyi önerebilir. Bu durumda uzlaştırma anlaşması ve arabuluculuk sürecinin sonuçlarına ilişkin bir protokol sunulana kadar işlemler askıya alınıyor (Kanun, 3.1.1).

Arabuluculuğa başvurmanın bir diğer nedeni de mevzuatın gereğidir. Bazı ülkelerde, mahkemeye gitmeden önce arabuluculuğa başvurmak yasal bir gerekliliktir. Örneğin, bu gereklilik Azerbaycan, Türkiye, İtalya ve bir dizi başka ülkede geçerlidir. 1 Temmuz 2021'den itibaren Azerbaycan'ın mahkemeye gitmeden önce iş, ticaret ve ailevi uyuşmazlıklarda bir ön arabuluculuk oturumuna katılmak gerekmektedir. Ön arabuluculuk oturumu sırasında arabulucunun ve tarafların amacı, taraflara arabuluculuğun faydalarını açıklamak ve aralarındaki uyuşmazlığın karşılıklı rıza ile çözülmesinde menfaatlerinin olup olmadığını

belirlemektir. İlk arabuluculuk oturumunun ardından arabulucu, taraflarla sonraki arabuluculuk oturumlarına katılmak isteyip istemediklerini sorar ve karar verilir. Taraflar, tam arabuluculuk oturumuna katılabilir veya ilk arabuluculuk oturumundan sonra ilgili mahkemeye başvurabilir.

Aşağıda, ilk arabuluculuk oturumu ile sürecin bir diyagramı verilmiştir:

Şema 1. Arabuluculuk süreci. (Kaynak: Mirzayev; 2020, 65).

Kaynakça

- Tıktık, Y, Ç. (2013). Arabuluculukta Gizliliğin Korunması. On iki Levha Yayıncılık: İstanbul.
- Gizem E.P. (2012). Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yöntemlerinden Arabuluculuğun Hukuksal Düzenlemelerdeki Yeri. Uluslararası Kamu ve Özel Hukuk Bülteni, Cilt: 31, Sayı: 2, 177-201.
- Seda Ö. (2016), Amerika Birleşik Devletleri'nde Uyuşmazlık Çözümünde Dönüştürücü Arabuluculuk Modeli. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt 73, Sayı 2, 2014, 325 – 356.
- Arabuluculuk Daire Başkanlığı (2019) Temel Arabuluculuk Eğitimi. Katılımcı Kitabı. Arcs Matbaacılık
- Abdullayev N. (2014). Azərbaycanda Mediasiyenin Yaranması, Beynəlxalq Təcrübənin Öyrənilməsi Və Tətbiqinə Dair. Dövlət İdarəçilik Jurnalı. <https://azvision.az/news/268758/---gel-danisaq--mediasiya-nedir-ve-azerbaycanda-nece-tetbiq-olunur-%E2%80%93--musahibe---.html>
- Abdullayev N. (2016). Mülki İşlərdə Mediasiyanın Tədbiqi. <https://www.arbitr.az/az/article/4>.
- Kanun (2019). “Mediasiya haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu, Maddə 31.1.

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi
BENGI World Journal of Yörük-Türkmen Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi>

ISSN: 2717-6584

Azərbaycan Qəzetində (1947-1949) Milli Publisistika və Maarifçiliyə Baxış

*A Review of National Journalism and Enlightenment in "Azerbaijan" Newspaper
(1947-1949)*

doi: 10.58646/bengi.1262395

Geliş/Received: 09.03.2023

Kabul/Accepted: 09.08.2023

Ali FARHADOV*

Özet

Məqalədə S.C.Pişəvərinin ilk rəhbəri olduğu Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin (ADF) orqanı olan "Azərbaycan" qəzetinin əsasən 1947-1949-cu il nömrələri əsasında İran Azərbaycanında milli maarifçiliyə baxış təqdim edilmişdir. Qəzet 1945-1946-cı illərdə ADF hökuməti dövründə Təbrizdə və ADF-nin məğlubiyyəti səbəbilə 1947-1949-cu illərdə Bakıda əski əlifba ilə Azərbaycan dilində nəşr olunmuşdur. Qəzetin 1945-1946-cı illərdə 381 nömrəsi, 1947-1949-cu illərdə 128 nömrəsi çap olunmuşdur. Bizdə olan məlumata görə 1947-1949-cu il nömrələri təkcə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Sənədli mənbələrin elmi-fond şöbəsində qorunur.

"Azərbaycan" qəzetində Qacar və Pəhləvi hakimiyyətinə tənqidi münasibət, ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni proseslərə baxış, dövrün inqilabçı və ziyalılarının əsərlərindən nümunələr, ADF-nin fəaliyyəti və s. məsələlər yer alır. Məqalədə mövzunun geniş təqdimi üçün

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author:** Doç.Dr., Milli Azərbaycan Tarihi Müzesi, e-posta: ali_farhadov@yahoo.com, Orcid: 0000-0002-9322-3670.

Atf/Citation: Farhadov, A (2023). Azərbaycan Qəzetində (1947-1949) Milli Publisistika və Maarifçiliyə Baxış. *BENGI Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*. 2023 (2), 131-149.

qəzetin 1945-1946-cı il nömrələrindən, o cümlədən dövrün tarixini işıqlandıran digər qaynaqlardan, S.C.Pişəvərinin çıxış, məqalə və s. əsərlərindən, müxtəlif ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir.

Anahtar Kelimələr: “Azərbaycan” Qəzeti, Elm, Maarifçilik, Pişəvəri, Publisistika, Təhsil.

Abstract

The article presents an overview of national enlightenment in Iran-Azerbaijan based mainly on the 1947-1949 issues of the *Azerbaijan* newspaper, an organ of the Azerbaijan Democratic Party (ADP) headed by S.J. Pishevari. The newspaper was published in the Azerbaijani language in the old alphabet in 1945-1946 in Tabriz during the ADP government and in Baku in 1947-1949 due to the defeat of the ADP. 381 issues of the newspaper were published in 1945-1946, and 128 issues in 1947-1949. According to the information we have, the numbers of 1947-1949 are preserved only in the scientific fund department of Documentary sources of the National Azerbaijan History Museum. In the “Azerbaijan” newspaper, there is a critical attitude towards the Qajar and Pahlavi authorities, an overview of socio-political, economic and cultural processes, examples from the works of revolutionaries and intellectuals of the time, the activities of the ADP, etc. issues are included. For a broad presentation of the topic in the article, the 1945-1946 issues of the newspaper, including other sources that illuminate the history of the period, S.J. Pishevari's speech, article, etc. works, various literatures were used.

Key words: Pishevari, “Azerbaijan” newspaper, science, education, journalism, enlightenment.

Giriş

S.C.Pişəvəri (1893-1947) əslən Cənubi Azərbaycanlı olsa da, kiçik yaşlarında ailəsi ilə birgə Bakıya köçmüş, orta məktəbi burada bitirmiş, Bakının Xırdalan kəndində pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. O, İran Sosial-Demokrat (İctimaiyyun Amiyyun) Firqəsinin Bakıdakı iclaslarında iştirak etmiş, 1918-ci ildə İran kommunistlərinin Ədalət Firqəsinə qoşulmuş, təşkilatın “Hürriyyət” qəzetinin redaktoru olmuşdur. O, marksizm və sosial-demokratik ideyalara inanır və İran xalqının qurtuluşunu bunda görürdü. O, 1920-ci ildə Ədalət Firqəsi tərəfindən İranda Mirzə Kiçik xanın rəhbərlik etdiyi Gilan inqilabına dəstək olması üçün Rəştə göndərilmişdi (Tağıyeva və d., 2000: 249-251). S.C.Pişəvəri özü 1920-ci illərdə İran Kommunist Partiyasının məsul katibi və sovet dəstəklili Gilan Respublikasının Xarici işlər naziri kimi rəhbər vəzifələrdə olmuşdur (Pişəvəri, 2005: 12-15).

Gilan inqilabının məğlubiyyətindən sonra o, Tehranda hökumətə müxalif İran Həmkarlar Təşkilatının “Həqiqət” qəzetinin baş redaktoru olur və tənqidi məqalələri ilə qəzetin səhifələrində çıxış edir və son nəticədə qəzetin nəşri qadağan edilir (Tağıyeva və d., 2000: 252). İranda ictimai-siyasi vəziyyət, xüsusilə 1931-ci ildə İranda kommunizm təbliğatının rəsmən qadağan edilməsi onu zahirən də olsa kommunizm şüarlarından imtina etməyə məcbur etmişdi. Onun özü 1930-1940-cı illərdə Tehranda Qəsri-Qacar zindanında kommunistlik ittihamı ilə həbsdə olarkən müstəntiqə verdiyi ifadədə qəsdən etmədiyi günah və səhvlərə görə əlahəzrət şahdan əfv olunmasını xahiş etmiş (Rəhimli (Bije), 2019: 120) və belə demişdir:

“Mən daha bu əqidədə deyiləm. Bu əqidənin İranda ayaq tutması çox tezdir. Kommunistlər fəhlə sinfinə arxalanırlar, onların dayağı bu sinifdir, bu sinif isə İranda yox dərəcəsidir. Təsəvvür etmirəm ki, heç 100 il bundan sonra da fəhlələr bir sinif kimi ortaya çıxsın və millətimizin əksəriyyətini təşkil edə bilsin” (Rəhimli (Bije), 2019: 122).

Lakin Pişəvəri siyasi şəraitə uyğun hərəkət edirdi. SSRİ-nin və Böyük Britaniyanın tələbi ilə 1941-ci ildə Rza şah hakimiyyətdən getdikdən sonra həbsdən azad olan S.C.Pişəvəri Tehranda “Ajir” qəzetinin redaktoru kimi fəaliyyətə başlayır və İran parlamentinə millətvekili seçilir. Onun millətvekilliyini Tehran hökuməti qəbul etməsə də, o, 3 sentyabr 1945-ci ildə Azərbaycan Demokrat Firqəsinə quraraq, firqənin “Azərbaycan” qəzetini nəşr edərək milli müstəqilliyə gedən yolu açır. S.C.Pişəvərinin ADF rəhbəri seçilməsində Sovet Azərbaycanının rəhbəri M.C.Bağirov böyük rol oynamış, o, S.C.Pişəvərini həm keçmiş kommunist, həm də “demokratik dairələrdə böyük nüfuzu və hörməti olan şəxs” kimi tövsiyə etmişdi (Həsənlı, 1998: 204-205).

S.C.Pişəvərinin böyük dövlətlərin xarici işlər nazirlərinə göndərdiyi müraciətdə deyilirdi: *“İranda beş milyon nüfusa malik olan biz azərbaycanlıların vəziyyəti daha təhəmmül edilməzdir. Biz bütün İranda həqiqi demokrasi üsulun bərpasının və Azərbaycan xalqına daxili azadlıq və muxtariyyət verilməsini, ümum məmləkətin adılanə qanunlarını gözləməklə bərabər, Azərbaycanın öz sərnevişini (tale-Ə.F.) özü təyin etməsini istəyirik”* (Qızıl səhifələr, 1946-a: 38-39). Məhz sovet hökumətinin dəstəyi ilə 1945-ci ilin 12 dekabrında (21 Azər) Cənubi Azərbaycanda Pişəvəri rəhbərliyində ADF hökuməti quruldu.

İranda 1925-ci ildən hakimiyyətdə olmuş Pəhləvi monarxiyasına qarşı mübarizə olan 1945-1946-cı illərin “21 Azər” hərəkatı S.C.Pişəvərinin öz ifadəsi ilə desək, *“İranda istiqlaliyyətini və bütövlüyünü hişf etməklə bərabər milli ehtiyaclarımızı aradan qaldırmaqda azad olmağı”* qarşısına məqsəd qoymuşdu (Pişəvəri, 2016: 32). Öz həyatını İran və Azərbaycan xalqlarının azadlığı uğrunda qurban verən S.C.Pişəvəri Gilan inqilabçısı Mirzə Kiçik xanın bu sözlərini şüar etmişdir: *“Tehranda abad edilməsi üçün bütün İran bərbad edilib. İranda abad etmək üçün Tehrandı bərbad etmək lazımdır”* (Pişəvəri, 2016: 67). S.C.Pişəvəri göstərirdi ki, Tehrandın şah hökuməti xalqın azadlıq hərəkatını boğur, Səttarxan, Şeyx Xiyabani, Mirzə Kiçik xan kimi azadlıq qəhrəmanlarını məhv edir (Pişəvəri, 2016: 67).

S.C.Pişəvərinin yaradıcılığı, o cümlədən, onun təsis etdiyi Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin (ADF) və Milli Hökumətin orqanı (Xoşginabi, 1948-a: 4) olan “Azərbaycan” qəzeti milli əsaslara söykənirdi. Qəzetin rəsmi dilinin Azərbaycan dili olduğunu vurğulayan və yazıçıları bu məsul işə ciddi yanaşmağa dəvət edən S.C.Pişəvəri yazırdı:

“Ruznaməmiz (“Azərbaycan” qəzeti-Ə.F.) Azərbaycan dilinə artıq əhəmiyyət verəcəkdir. Bizim dilimiz düşmənlərin boş iddialarına baxmayaraq çox geniş və qəni (zəngin-Ə.F.) bir dildir. Azərbaycan yazıçıları qəbul etdikləri bu çətin və ağır vəzifəni iman və əqidə ilə ifa etməklə dilimizin gözəlliyini və onun tərəqqi və təkamülünü təmin edəcəklərinə bizim ciddi imanımız vardır” (Qızıl səhifələr, 1946: 13).

“Azərbaycan” qəzetində Qacarlar və Pəhləvilər dövründə Azərbaycan tarixinin və mədəniyyətinin araşdırılması əsas yerlərdən birini tutur. S.C.Pişəvəri öz əsərlərində və redaktoru olduğu “Azərbaycan” qəzetində monarxiyaya qarşı məşrutə (konstitusiyaya-Ə.F.) inqilabına, dövrün görkəmli ziyalılara xüsusi yer ayırmışdır.

XX əsrin əvvəllərində Təbriz həm də mədəni mərkəzlərdən biri idi. Bu dövrdə Mirzə Həsən Rüşdiyyənin tətbiq etdiyi qabaqcıl təlim üsulu İranda geniş yayılmışdı. M.Tərbiyyət *Danişməndani-Azərbaycan* əsərində yazır ki, M.H.Rüşdiyyə M.F.Axundzadə kimi əlifba

islahatından ilham alaraq, Cənubi Azərbaycanda sövüti üsulla (səs, fonetika) yazılmış ilk dərslikləri (*Vətən dili, Ana dili*) yazmışdı (Tərbiyə, 1967: 31; Məmmədli, 2009: 19). *Vətən dili* adlı dərslik 1905-ci ildə türk (Azərbaycan) dilində Təbrizdə nəşr edilmişdi (Beregian, 1988: 47). *Vətən dili* kitabı 1917-1918-ci ilə qədər Qafqaz və Türkünstanın məktəblərində ibtidai sinif vəsaiti kimi tədris olunmuşdu (Sərdariniya, 2014: 109). S.C.Pişəvəri bu əsəri “Azərbaycan maarifi tarixində misilsiz bir əsər” adlandırmışdır (Pişəvəri, 2016: 128). M.H.Rüşdiyyə öz məktəblərində Azərbaycan türkcəsini də tədris edirdi (*Cənubi Azərbaycan*, 1987: 418). S.C.Pişəvərinin redaktoru olduğu “Azərbaycan” qəzetində M.H.Rüşdiyyənin milli pedaqoji fəaliyyəti təbliğ edilir, o, “*böyük xalq və maarif xadimi*” adlandırılırdı (“Azərbaycanın böyük xalq və maarif xadimi Rüşdiyyə”, 1945: 1).

“Azərbaycan” qəzetində M.Ə.Talıbov, Z.Marağayi kimi Cənubi Azərbaycan ziyalıları da təbliğ edilir, oxuculara məlumat verilir. S.C.Pişəvəri İran məşrutə inqilabını, bu hərəkətdə Azərbaycanın rolunu anlamaq üçün “Talıbovun kitablarını, *İbrahimbəyin səyahətnaməsi* kitabını oxuyun” (Pişəvəri, 2016: 16) deyər tövsiyə edirdi. “Azərbaycan” qəzetində məşrutə fədaisi və “Azadistan” hökumətinin qurucusu Şeyx Xiyabani “*Azərbaycanın görkəmli seyidlərindən biri və böyük mütəfəkkir*” adlandırılır, Təbrizdə ilahiyyat elmlərini tədris etdiyi, dini elmlərdə geniş məlumat sahibi olduğu və Kərimxan məscidində xidmət etdiyi qeyd olunurdu (Şeyx Məhəmməd Xiyabani, 1945-a: 2). Qəzetdə Şeyx Xiyabaninin Azərbaycanda xalq azadlığı üçün Qacarlara və xaricilərə qarşı mübarizəsindən bəhs olunur (Şeyx Məhəmməd Xiyabani, 1945-b: 2), onun Təbrizdə nəşr etdiyi “Təcəddüd” qəzeti haqqında da məlumat verilir (Şeyx Məhəmməd Xiyabani. “Təcəddüd”, 1945: 2).

Azərbaycan xalqının dünyanın ən qədim və mədəni xalqlarından biri olduğunu vurğulayan “Azərbaycan” qəzeti yazırdı:

“Hər xalqın müqəddəratı özü tərəfindən təyin edilməlidir. Dil azadlığı, milli mədəniyyət azadlığı və sair iqtisadi, siyasi və ictimai azadlıqlar bu məsələnin əsas prinsipləridir. Lakin məsum Azərbaycan uşaqları öz əziz ana dillərində təhsil etməkdən məhrum qalmışlar” (Səməndər, 1945: 1).

Qərb imperialistlərinin sadıq xidmətçisi olan Pəhləvi hakimiyyətini ittiham edən “Azərbaycan” qəzeti onların ölkəni viranəyə döndərdiyini, xalqımızın qəhrəman oğullarını dar ağacından asdığını, on minlərcə əhalini sürgün etdiklərini göstərirdi. Pəhləvilərin təkə azərbaycanlılara qarşı deyil, bütün İranın vətənpərvər ziyalılarına, zəhmətkeşlərə qarşı irtica

siyasətini qəzet belə qeyd edirdi: *“İrtica qüvvələri İranın namuslu azadixahlarının (azadlıq istəyənlərin-Ə.F.) qanını tökməkdən çəkinmirlər”* (London., 1945: 1).

“Azərbaycan” qəzeti bu dövrdə ADF hökumətini İrani parçalamaqda ittiham edənlərə belə cavab verirdi: *“Milli muxtariyyət təcziyə və ya ilhaq demək deyildir. Həqiqi demokratiya fəqət məhəlli və milli muxtariyyət vasitəsilə mümkün ola bilər”* (Azərbaycan, 1945: 42, 1-2). Qəzet göstərirdi ki, ADF-nin əsl məqsədi Azərbaycanı İrandan ayırmaq yox, İranda demokratiya və İranın bütün xalqlarına milli-mədəni hüquqlarını verməkdir. Lakin eyni zamanda bunu yazırdı:

“İranın bu günkü sərhədlər içərisində, torpaq bütünlüyünü istəyənlər bilməlidirlər ki, həmin bütünlük fəqət İranda həqiqi demokratik hökumət qurulduğu və digər millətlərin dilinə, adətinə, ənənə və milliyyətinə hörmət edildiyi təqdirdə təmin ola bilər” (“Azərbaycan Midiyadır..”, 1948: 3).

“Bütün İran həqiqi demokratik üsulun bərpasını və azadlıq verilməsini istəyir” (London, 1945: 1); *“Yaşasın demokratik Azərbaycan! Yaşasın müstəqil və azad İran!”* (Pişəvəri, 2016: 37) deyən S.C.Pişəvəri təkcə Azərbaycanın yox, bütün İranın azadlığı uğrunda mübarizə aparan görkəmli ictimai-siyasi xadimdir. Lakin Pişəvəri ilk növbədə Azərbaycanın milli hüquqlarını, mədəniyyətini, milli maarifçiliyi qoruyan, inkişaf etdirməyi qarşısına qoyan ictimai-siyasi xadim və ziyalıdır. Onun “Azərbaycan” qəzetinin 1945-ci il nömrəsindəki məqalələrində, nitqlərində bu aydın nəzərə çarpır. *“Milli hökumət xalqımızdan başqa bir şey deyildir”* (“Baş vəzirimiz..”, 1946: 1) deyən Pişəvəri ömrünü bu xalqın azadlığına, maariflənməsinə həsr etmişdir. Pəhləvi hökumətinin şovinist dil siyasətini tənqid edən Pişəvəri İranın təhsil ocaqlarında, mədəniyyət mərkəzlərində, hətta Təbrizdəki Elmlər Akademiyasının binasında Azərbaycan dilində danışmağa icazə verilmədiyini bildirir, bu alçaq siyasətə ADF hökumətinin son qoyduğunu göstərirdi. *“Maarifsiz bir millət yaşaya bilməz”* (“Baş vəzirimiz..”, 1946: 5) deyən S.C.Pişəvəri Azərbaycan müəllimlərini və maarifçilərini vətən övladlarına məhəbbət və azadlıq eşqi ilə dərs keçmələrini, onları aydınlatmalarını istəyirdi. S.C.Pişəvəri qeyd edirdi ki, nəinki Azərbaycanın, hətta İranın bütün xalqları ADF-dən demokratiya, insan haqları, maarifçilik yardımını gözləyir.

21 Azər (12 dekabr) istiqlal günü olmaqla yanaşı, bir il sonra, 1946-cı ildə həm də ADF hökumətinin süqut günü oldu. Beynəlxalq təzyiq qarşısında SSRİ-nin hərbi dəstəyini geri çəkməsindən sonra Cənubi Azərbaycanda məhrum qalan on minlərlə azərbaycanlı qətl edildi, evləri dağıdıldı, yandırıldı. Pəhləvi ordusunun işğalı nəticəsində ADF rəhbərliyi Sovet

Azərbaycanına mühacirət etməyə məcbur oldu və firqənin orqanı olan “Azərbaycan” qəzeti Bakıda öz nəşrini davam etdirdi.

1. Milli Publisistika

“Azərbaycan” qəzeti cənublu soydaşlarımızın maariflənməsi üçün elm və milli təhsil, maarifçilik problemlərinə, bu problemlərin həlli mövzusunda məqalələrə geniş yer ayırırdı. Qəzetdə Fəthi Xoşginabi, Mirrəhim Vilayi, Əli Şəmidə, Cəfər Müciri, Qafar Kəndli və s. vətənpərvər publisistlərin maarifçilik mövzusunda əsərlərinə tez-tez yer verilirdi. Şərqsünas alim, yazıçı və şair olan Fəthi Xoşginabi ADF-nin üzvü olmuş, mühacirət dövründə ADF-nin orqanı olan “Azərbaycan” qəzetinin məsul katibi olmuşdur (İsmayılov-b). Onun “Azərbaycan” ruznaməsinin tarixi rolu” adlı məqaləsində “Azərbaycan” qəzetinin ADF-nin fəaliyyətindəki roluna xüsusi qiymət verilib. F.Xoşginabi “Mübarizəmizin yeni mərhələsində Azərbaycan ruznaməsinin tarixi vəzifəsi” adlı məqaləsində qeyd edirdi ki, “Azərbaycan” qəzeti ADF-nin *“ən kəskin silahı, xalqımızın dili və şərəfli mübarizəmizin güzgüsüdür”* (Xoşginabi, 1947: 1). F.Xoşginabi “Biz milli bir maarif yaratmalıyıq” adlı məqaləsində yazırdı:

“Bizim məmləkətimizdə kitabların intişar tapmasının (yayılmasının-Ə.F.) qabağını indiyə kimi alıblar. Tariximizdə həqiqi (həqiqətlər-Ə.F.) göstərməliyik. İndiyə kimi tədris olunan kitablar hamısı keçmiş diktatorluq dəstgahının (sistem-Ə.F.) yadigarıdır. Biz milli fərhəngi (mədəniyyət-Ə.F.) yaratmaq üçün bütün maarif işçilərimizdən kömək gözləyirik” (Xoşginabi, 1945: 2).

“Azərbaycan” qəzetində Mirrəhim Vilayinin da məqalələri maraq oyadır. M.Vilayinin “Azərbaycan Demokrat Firqəsi Məramnaməsi”nin təhlili başlıqlı silsilə yazılarında ADF-nin proqramı geniş şərh edilir. M.Vilayi yazırdı:

“Azərbaycan Demokrat Firqəsinin rəhbərliyi ilə yaradılmış milli muxtariyyət beş milyonluq xalqa, İran irticaçı dövləti tərəfindən qadağan olunmuş ana dilini, mədəniyyətini qurmaq üçün imkan yaratdı. Ana dilində xalqımız üçün məktəblər açıb və kitablar nəşr etdi” (Vilayi, 1948: 4). M.Vilayi ADF hökumətinin etnik, şovinist siyasət güdmədiyini, ölkədə yaşayan bütün xalqlara öz milli-mədəni hüquqlarını, mətbuat azadlığını verdiyini qeyd edirdi.

Milli ədəbiyyatı təşviq edən “Azərbaycan” qəzetində ayrıca “Ədəbiyyat səhifəsi” rublikası var idi və verilən elanlarda da göstərilirdi ki, “ruznaməmizin səhifələri hekayə, məqalə və şeirlər üçün açıqdır” (*Azərbaycan*, 1948, 116, 4). Yazıçılara edilən müraciətdə göstərilirdi:

“Tehran hakimiyyətinin mənfur siyasəti nəticəsində ana dilimizdə yazıb oxumaqdan məhrum olub və öz zəngin ədəbiyyatımızı inkişaf etdirmək imkanından kənar qalmışıq. Buna görə də firqəmiz indi bu məsələyə əhəmiyyət verir və dilimizin inkişafı üçün çalışır. Bu sahədə ruznaməmizin öhdəsinə düşən vəzifə oldıqca mühümdür. Şair və yazıçı yoldaşlarımız xalqımızın xoşbəxt bir həyat və azadlıq uğrunda mübarizəsi, mütərəqqi məfkurə və ideologisini də müxtəlif tərzlərdə əks etdirməlidir. Yazıçı yoldaşlarımız bu mövzuya əhəmiyyət verməli və öz doğma firqələrinin göstərişi əsasında dilimizi daha da inkişaf etdirməyə çalışmalıdırlar” (Xoşginabi, 1948-b: 1).

Görkəmli publisist Əli Şəmidə mühacirətdən sonra ADF-nin orqanı olan “Azərbaycan” qəzetinin redaktoru olmuşdur (İsmayılov-a). Onun “İranda mətbuat azadlığı yoxdur” adlı məqaləsində ölkədə həqiqi azad mətbuatın olmadığını, var olanların əksəriyyətinin isə hökumətə satıldığını göstərirdi. Ə.Şəmidə vaxtı ilə alman faşistlərinə məddahlıq edən “İttilaat”, “Guşəş”, “Mehri-İran”, “Sitarə”, “Səba” kimi qəzetlərin indi də müstəbid Pəhləvi hökumətinə, Qərb imperializminə xidmət etdiklərini göstərirdi (Şəmidə, 1948: 4).

Ə.Şəmidə İranda din və məzhəbdən siyasi alət kimi istifadə edənləri və onlara bilib-bilmədən tabe olanları da qınayırdı. O, “Məzhəbi təbliğatdır, ya siyasi fəaliyyət!” adlı məqaləsində xalqların azadlıq mübarizəsinə dindən silah kimi istifadə edib mane olanları tənqid edirdi. Ə.Şəmidə yazırdı:

“Millətlər və xalqların dini və milli təəssüblərindən istifadə edib milli və məzhəbi ədavət və müharibələr qızıqdırmaq və başqa fitnəkarlıqlarla xalqların müstəqil və dinc həyat qurmalarına maneçilik törədirlər. Habelə məzhəbi təbliğat pərdəsi altında irticai fikirləri yayıb, xalqların məfkurəsini zəhərləmək və uydurmaqla kütlələri azadlıq mübarizəsindən çəkindirmək istəyirlər” (Şəmidə, 1949: 4).

Ə.Şəmidə xarici imperialist dövlətlərin istismar etdikləri xalqları zəiflətmək üçün işğalçı ordudan və ya mütəxəssislərdən olduğu kimi, din adamlarından da istifadə etdiyini, İranda fəaliyyət göstərən xarici missionerlərin imperialistlərin agenti olduğunu yazırdı (Şəmidə, 1949: 4). Ə.Şəmidə xristian missionerlərinin əsasən Cənubi Azərbaycanda SSRİ əleyhinə fəaliyyət göstərdiyini, eyni zamanda İranı imperialistlərin müstəmləkəsinə çevirməyə çalışdıqlarını göstərirdi.

“Azərbaycan” qəzetində Cəfər Mücirinin də dəyərli məqalələri yer alır. Təbrizli rəssam və yazar C.Müciri öz məqalələrində Azərbaycan mədəniyyət tarixinin müəyyən məsələlərini,

klassik şair və yazıçılarımızı, şah rejiminə qarşı Azərbaycan xalqının mübarizəsini, İran mətbuatında Azərbaycan haqqında gedən məlumatları işıqlandırmışdır.

C.Müciri “Təbriz” adlı məqaləsində Təbriz şəhərinin orta əsrlərdəki ehtişamından, Qətran Təbrizi, Xətib Təbrizi, Şəms Təbrizi, Saib Təbrizi kimi azərbaycanlı şair və sufilərdən bəhs edir, Xaqani Şirvaninin Təbrizi özünə ikinci vətən seçməsindən danışır. Həmçinin məqalədə Təbrizin Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər kimi dövlətlərə paytaxt olmasından bəhs edir. C.Müciri məqalədə Təbrizin tənbəki qiyamındakı, məşrutə hərəkatındakı rolunu, Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin azadlıq mübarizəsini, 21 Azər hərəkatını işıqlandırır. Müəllif yazırdı:

“21 azər hərəkatı dövründə Təbriz radiosunun xəbərləri “İran kəndli, fəhlələrinin hüsn-rəğbətini cəlb edərək, Tehran mürtəcelərinin biganəpərəst Pəhləvi sülalələsinin ürəyinə ox kimi sancılırdı. Çünki Təbriz milli hökumətimizin islahatından danışır. Təbriz Şərq dünyasına elan və isbat edirdi ki, xalqların azadlığı əlçatmaz bir xəyal olaraq qalmayıb, bəlkə mübarizə nəticəsində həyata da keçirilə bilər” (Müciri, 1948-b: 1).

C.Mücirin bu məqaləsində Təbrizin bu gözəl günlərinin 21 azər hərəkatının məğlub edilməsilə, Məhəmmədrza şahın ordusunun şəhəri işğal etməsilə sona çatdığı, Təbrizin xarabaxanaya çevrildiyi bildirilir, lakin *“Qoca Təbriz düşmənlərindən intiqam alacaq və bir daha öz tənənəli tarixində yeni iftixar səhifəsi açacaqdır”* deyilir (Müciri, 1948-b: 3).

C.Müciri “Qoy İran mürtəceləri bir daha rüsvay olsunlar!” adlı məqaləsində ölkədə din pərdəsi altında aparılan yanlış dini siyasəti qınayırdı. Müəllif dindən siyasi məqsədlərlə istifadə edən Pəhləvi hökumətini və onun xarici havadarlarını belə tənqid edirdi:

“İran mürtəcelərinə istiqamət verən ingilis imperialistləri və onların panislamizm pərdəsi dalında gizlətdikləri fırıldaqların da üstü açılmış olur. Panislamizm pərdəsi altında İran xalqlarının əfkarını (fikirlər-Ə.F.) zəhərləyən mürtəcelərin işi belədir” (Müciri, 1949-a: 3).

C.Müciri insanları bu dünyada zülmə məruz qoyub, axirət ümidi ilə yaşatmağa çalışanları, *“aclığa, yoxsulluğa dözməyin aqibəti yaxşıdır”* deyənləri tənqid edirdi (Müciri, 1948-a: 1).

C.Mücirin “Tehran hökuməti milli abidələrimizin düşmənidir” adlı məqaləsində isə Pəhləvi hökumətinin milli abidələrimizi dağıtması, ana dilimizdə yazılan kitabları yandırması tənqid edilir (Müciri, 1949-b: 4). “Azərbaycan” qəzeti yazırdı ki, *“Tehran hökuməti*

yurdumuzda ana dilində təhsil olunan məktəbləri bağlayıb onun əvəzində tiryəlxanalar açır. Budur xain heyəti-hakimənin xalqa etdiyi xidmət” (Əhmədzadə, 1948: 3). C.Müçiri göstərdi ki, “onların bu düşmənliyi nə xalqımızın mübarizəsini dayandıra bilib, nə də milli varlığınıza nöqsan gətirə bilibdir” (Müçiri, 1949-b: 4). Müəllifə görə bütün bu problemlərin səbəbi isə öz xalqına hörmət etməyən, onların qayğısına qalmayan Pəhləvi hakimiyyətidir və “İran xalqlarının etiraz səsələri yaxın gələcəkdə bu üsuli-idarənin yıxılacağına nişan verir” (Müçiri, 1949-a: 3).

“Azərbaycan” qəzetində 21 azər hərəkatının aktiv iştirakçısı, təbrizli ədəbiyyatşünas Qafar Kəndlinin də maraqlı məqalələri təqdim edilmişdir. O, özünün “Qubalı Fətəli xan” adlı məqaləsində Azərbaycanın xanlıqlar dövrünü təsvir edir, pərakəndə vəziyyətdə olan xanlıqların mərkəzi hakimiyyətdə birləşə bilmədikləri üçün işğala məruz qaldıqlarını göstərir. Müəllif pərakəndəliyin, mərkəzi hakimiyyətin olmamasını və imperialist dövlətlərin bu vəziyyətdən bacarıqla istifadə etdiklərini belə təsvir edirdi:

“Ticarət tamamilə zəifləşdi. Şəhər və kənd həyatı ölgün bir hala düşmüşdü. İqtisadi və siyasi cəhətdə biri-birindən ayrılmış olan dağınıq xanlıqlar daim bir-biri ilə vuruşurdular. Bu da ölkənin təsərrüfat və iqtisadi cəhətdən daha artıq dağılmasına səbəb oldu. Qonşu dövlətlər bu xanlıqları asanlıqla ələ keçirmək üçün onların arasındakı daxili mübarizəni şiddətləndirirdilər” (Kəndli, 1948-b: 4).

Q.Kəndli Fətəli xanın digər xanlıqları Quba ətrafında birləşdirmə cəhdindən danışır və qeyd edir ki, bu dövr qısa sürsə də, “onun səmərəli fəaliyyəti Azərbaycan şəhərlərinin inkişafında ölkədə təsərrüfat və mədəniyyətin yüksəlişinə səbəb oldu” (Kəndli, 1948-b: 4). Q.Kəndli məqaləsində Fətəli xanın xanlıqları birləşdirmə cəhdini təqdir edir və yazır ki, bu, “vahid Azərbaycan uğrunda gedən mübarizənin canlı bir şahididir” (Kəndli, 1948-b: 4).

Q.Kəndlinin “Azərbaycan milli hökuməti xalqların azadlığını təmin etmişdi” adlı məqaləsində ADF hökumətinin İran xalqlarına azadlıq gətirməsi siyasətindən bəhs edilir. Məqalədə göstərilir ki, Pəhləvi hakimiyyəti İran xalqlarının birləşərək şaha qarşı mübarizəsindən qorxur və bu səbəbdən fars şovinizmi siyasətindən istifadə edir. Müəllif yazırdı:

“Mədəniyyət, elm, maarif cəhətdən geridə qalan, fəqr, fəlakət, yoxsulluqla əlbəyaxa olan İran ölkəsində milli təzyiq olduqca şiddətlidir. Fars şovinistləri öz ağıllıqlarını başqa xalqlar üzərində təmin etmək və həmçinin fars zəhmətkeşlərini istismar altında saxlamaq üçün onları millətçilik zəhəri ilə zəhərləmək istəyirlər.

Onlar İranda yaşayan müxtəlif xalqların bir-biri ilə birləşməsindən qorxurlar”
(Kəndli, 1948-a: 1).

“Azərbaycan” qəzetində Balaş Azəroğlu, Əli Tudə, İbrahim Zakir, Aşıq Hüseyn Cavan, Hökumə Billuri, Mədinə Gülgün və s. şairlərimizin, yazarlarımızın həm ictimai-siyasi, həm milli mədəni-maarifçilik və azadlıq, beynəlmiləçilik, həm də sosial problemlərin ifşası istiqamətində şeirləri, hekayələri dərc olunurdu. Bu şeirlərdə vətənpərvərlik, milli azadlıq, işğalçı şah rejiminə nifrət əsas yer tutur.

2. Milli Maarifçilik Məsələləri

ADF-nin proqramı və ADF hökumətinin siyasəti orta məktəblərdə ana dilində tədrisin, ana dilində universitetin, radio və qəzetlərin nəşrinin yolunu açdı. ADF proqramında yazırdı:

“Ana dili milli mədəniyyətin tərəqqisi üçün qüdrətli bir vasitədir. Ona görə balalarımıza bilatəxir (təxirə salmadan-Ə.F.) istər dövlət və istərsə xüsusi mədrəsələrdə öz ana dilimizdə tədris etməlidir. Bunun üçün bilatəxir dərslər kitabları və sair tədris ləvazimatı hazırlamaq lazımdır” (Qızıl səhifələr, 1946-b: 67).

Qeyri-azərbaycanlıların da milli hüquqları nəzərə alınaraq proqramda qeyd edilirdi ki, *“Azərbaycanda yaşayan başqa millətlər də öz ana dillərində mədrəsə açmaq haqq və ixtiyarı ilə firqəmiz kamilən müvafiqdir”* (Qızıl səhifələr, 1946: 67). Bu baxımdan firqə proqramını şərh edən M.Vilayi ölkədə elm və maarifin inkişafı üçün vilayətlərin özünü idarəetmə qurumu olan əncümənlərin yaradılmasını və milli muxtariyyətin şərt olduğunu irəli sürürdü. O, *“Azərbaycan Demokrat Firqəsi Məramnaməsinin təhlili”* başlıqlı silsilə məqalələrində yazırdı:

“İranda yaşayan millətlər əncümən əyaləti və vilayəti qurmaqla özünü idarə etmək, öz milli dilində məktəb, maarif, mədəniyyət yaratması, dövlət təşkilatlarının idarə olunması muxtariyyətin zəruri şərtlərindəndir. İctimai azadlığı, qələm, dil azadlığı hər bir millətin qanuni haqqıdır” (Vilayi, 1948: 4).

ADF hökuməti dövründə milli maarifçilik siyasəti dövlətin ən prioritet məsələlərindən biri idi. Ölkədə ümumi savadsızlığı ləğv etmək üçün bütün millətlərin hüququnun qorunmasının və yoxsulluğa qarşı mübarizənin vacibliyinə diqqət çəkən *“Azərbaycan”* qəzeti yazırdı:

“Ümumi təlimi icra etmək üçün İran xalqlarının hüququna ehtiram qoymaq lazımdır. Azərbaycan milli hakimiyyəti dövründə bu məsələ icra olundu. Ana-atasız uşaqlar tərbiyə evlərində saxlanıldılar. Şəhərlərdə və kəndlərdə ana dilində məktəblər təsis olunmuşdu. Tələbələrə pulsuz olaraq kitab verilib və onların

təhsil vəsaiti (vasitələr-Ə.F.) təmin edilmişdi. Təbrizdəki Darülfünunda (1946-cı ildə açılmış universitet-Ə.F.) 600 nəfər hüduunda tələbə təhsilə məşğul idilər. Onlara yataqxana, yemək, paltar və bunlardan əlavə aylıq da verilmişdi və beləliklə az bir müddət içərisində ana dilimiz yüksək dərəcədə inkişaf edirdi” (Əlioğlu, 1948-b: 1).

Pəhləvi hakimiyyətinin təhsilə biganəliyini “Azərbaycan” qəzeti belə təsvir edirdi: “Dövlət millətin savadlanmasına pul vermir. Çünki savadlanıb öz hüququnu düşünən bir millət əsarət altında qalmaq istəməz” (Əlioğlu, 1948-a: 4). Təhsilin həddindən artıq bahalı olması yerli mütəxəssislərin artmasına, kasıb uşaqların oxumasına mane olurdu. “Azərbaycan” qəzeti yazırdı:

“İranda maarif və məktəblərin qapısı zəhmətkeşlərin balalarının üzünə bağlıdır. Çünki mövcud olan məktəblərin hamısı şəxsi olub və təhsil etmək üçün bu məktəblərdə hər şəxs ayda müəyyən miqdar pul verməlidir. Məsələn, bir nəfər mühəndis və ya həkim olmaq istəsə ibtidai məktəbdən başlamış ali məktəbi qurtarana qədər azı bir neçə min tümən təhsil xərcə verməlidir. Əlbəttə məlumdur ki, bu cür şərait yoxsul uşaqları üçün məqdur (mümkün-Ə.F.) deyil” (Davudzadə, 1948: 1).

Bu dövrdə azərbaycanlı şagirdlərin orta məktəblərdə ancaq fars dilində təhsil almasının zərərini göstərən “Azərbaycan” qəzeti yazırdı ki, bu tələbələr “axırda nə öz dilini yaxşı bilir, nə fars dilini. Əlbəttə bu qədər uzun müddətdə vaxtın çox hissəsini tutan yalnız fars dilidir” (Məhəmmədzadə, 1948-a: 4). Nəticədə şagirdlər özlərinə yad olan fars dilini uzun müddətə çətinliklə öyrənməkdən digər fənləri öyrənməyə vaxt tapa bilmirdilər. Pəhləvi hakimiyyəti milli maarifçiliyə zərbə vurmaq üçün azərbaycanlı müəllimləri də hədəf seçmişdi. “Azərbaycan” qəzeti yazırdı:

“Tehranın fars Maarif Vəzarətinin (Nazirliyinin-Ə.F.) dəsturu (izni-Ə.F.) ilə azərbaycanlı müəllimlər yığıdırılıb, onların yerlərinə ən mürtəcə fars müəllimlərini Azərbaycan uşaqlarını tərbiyə etmək üçün təyin edirlər. Nəticədə Azərbaycanın yerli və sabiqəli (təcrübəli-Ə.F.) müəllimləri işsiz qalaraq məcburi surətdə küçələrdə ərizə, məktub yazmağa və yaxud alver etməyə məşğul olurlar” (Bəxşi, 1948: 1, 4).

Qəzetdə həmçinin göstərilirdi ki, “müəllim klasda (sinif-Ə.F.) dərslər deyərək İran xalqlarının məhrum olduqları ən sadə hüquqdan danışdıqda Maarif Vəzarəti bu işi kommunistlik təbliğatı adlandırır” (Şəkibxan, 1948: 1, 4). “Daneşgah (universitet-Ə.F.)

siyasətdən kənar qalmalıdır” (Şəkibxan, 1948: 4) deyən Pəhləvi hakimiyyəti müəllimləri, tələbələri kommunistlik ittihamı ilə, sürgünlə, həbslə qorxudaraq, diktaturanı gücləndirir, insan haqlarını yox etməyə, azadlıq ideyalarını boğmağa çalışırdı.

Pəhləvi hakimiyyətin istifadə etdiyi digər bir metod da ana dilimizdə olan kitabları nümayişkarənə şəkildə yandırmaq, yox etmək idi. “Azərbaycan” qəzeti yazırdı:

“Tehran hökuməti əgər geniş kütlələrin savadlanmasına tərəfdar olsaydı, o, milli hökumətimizin maarif ocaqlarını yıxıb qarət etməzdi. Xalqımızın savadlanmasına imkan yaradan milli hökumətin böyük faydalı təşəbbüsü olan ana dilində çap olmuş kitabları yandırmazdı” (Müciri, 1949-b: 4).

“Azərbaycan” qəzeti yazırdı ki, *“Bizim kitablarımızı yandırsalar da, hər bir azərbaycanlının ruhunun və ürəyinin ən dərinliklərində şölə çəkən intiqam alovlarını, azadlıq sevgisi alovlarını söndürə bilməyəcəkdirlər”* (Xoşginabi, 1947: 3).

Pəhləvi hakimiyyəti qeyri-farsların milli hüquqlarını pozmaqla yanaşı, onların varlıqlarını yox saymaq və təhqir etmək yolunu da seçmişdi. “Azərbaycan” qəzeti yazırdı:

“Tehran radiosundakı verilişdə portaqaal satan azərbaycanlılara nisbətə bütün azərbaycanlıları “portuqalfürüş” adlandırırlar. Bu söz Pəhləvi təbliğatçılarının və şovinst məmurların dilində fars dilində yaxşı danışa bilməyən azərbaycanlıları təhqir etmək üçün istifadə edilir. İndi görək Tehranda “portuqalfürüş” adlandırılan azərbaycanlılar kimlərdir? Bunlar Azərbaycanın fəhlə-kəndliləridirlər. Bunlar ağır maliyyatlar (maliyyə problemləri-Ə.F.) nəticəsində jandarm, ərbab (mülkədar-Ə.F.) və dövlət məmurlarının zülmündən cana gələrək, baş götürüb qaçan Azərbaycan kəndliləridirlər. Cibi dolmaq bilməyən zalım karxanə sahibləri tərəfindən karxanələrdən qovulmuş, işsiz qalmış Azərbaycan kargərləridirlər (işçilər-Ə.F.). Tehran hökumətinin həyasız təhqirinə baxmayaraq bunlar ən şərəfli, ən namuslu və zəhmət sevən azərbaycanlılardırlar” (Açıq təhqir..., 1949: 1, 3).

“Azərbaycan” qəzeti yazırdı:

“Millətimizin bəzi əfradının (fərdlər-Ə.F.) Tehran küçələrində portaqaal satmaları eyib deyil; Tehran heyəti-hakiməsinin bir ovuc dollardan ötrü İran xalqlarının iqtisadi və siyasi azadlığını amerikalılara satması eyibdir. Şahın xəyanətləri, dərbardakı (saray-Ə.F.) əxlaqsızlıqlar eyib deyil, ancaq gündəlik

məaşını (məişət-Ə.F.) təmin etmək üçün azərbaycanlıların portaqaal satması eynidir?” (“Açıq təhqir..”, 1949: 3).

Həmçinin “Azərbaycan” qəzeti yazırdı:

“Xalqımızın milli varlığını, ana dilimizi inkar edən Pəhləvi şovinistləri “Təbriz radiosunda Azərbaycan dilində danışarkən çox utanmazcasına “məhəlli ləhcədə danışırıq” deyə bir neçə milyonluq millətin dilini “məhəlli ləhcə” adlandırmaqla təhqir edirlər” (Məhəmmədzadə, 1948-a: 4).

“Azərbaycan” qəzeti ADF hökumətinin süqutundan sonra Təbriz radiosunun mürtəcə Pəhləvi hakimiyyətinin əlində bir alətə çevrildiyini, onun bütün vətəndaşların ibtidai təhsil almasına qarşı çıxış etdiyini tənqid edirdi. Qəzet yazırdı:

“Təbriz radiosu hər sözümdə azadixah (azadlıq sevər-Ə.F.) xalqların nifrətini özünə cəlb edir. Bu radio utanmazcasına İran xalqlarına xitabən deyir: “İran milləti” hamısı ibtidai təhsilə malik olsun, onda məmləkətin idarəsində nəinki heç bir tərəqqi görünməz, hətta siyasi cəhətdən geri də qalar, lakin əvəzində beş və ya on nəfər siyasi və alim adamlar İran məmləkətini çox ləyaqətlə idarə edə bilərlər” (Məhəmmədzadə, 1948-b: 1).

Qəzet Pəhləvilər dövründə orta və ali məktəblərdə ancaq kapitalist və mülkədarlar üçün lazım olan itaətkar və səbirli xidmətçilərin, məmurların yetişdirildiyini, onların ictimai-siyasi maarifçilikdən məhrum edilmələrini tənqid edirdi. Müəllif ADF hökuməti dövründə bu kimi mənfi hallarla mübarizə aparıldığını, nəinki azərbaycanlıların, bütün İran xalqlarının milli-mədəni hüquqlarının qorunmağa çalışıldığını bildirirdi (Məhəmmədzadə, 1948-b: 4). Lakin təəssüf ki, ADF hakimiyyətinin ömrü qısa oldu və nəticədə Pəhləvi hakimiyyəti yenidən Azərbaycan milli mədəniyyətinin, insan hüquqlarının qabağını kəsdi. “Azərbaycan” qəzetində Pəhləvilər dövründə pulsuz təhsilin və ana dilində tədrisatın olmamasının, əksər uşaqların yoxsulluq səbəbilə işləmək məcburiyyətində qalmasının ümumi təhsilə ən böyük maneə olduğu göstərilirdi (Əlioğlu, 1948: 4).

Sonuç

Son olaraq deyə bilərik ki, ADF hökuməti məğlub olsa da, öz ideoloji əsaslarını “Azərbaycan” qəzeti vasitəsilə təbliğ edib yaşada bilmişdir. Qəzetdə S.C.Pişəvəri, M.Vilayi, C.Mücir, Ə.Şəmidə kimi publisistlərin, Ə.Tudə, B.Azəroğlu, H.Billuri, M.Gülgün kimi şairlərin əsərlərinin təqdimi Cənubi Azərbaycan həqiqətlərinin oxuculara çatdırılmasında mühüm rol oynamışdır. Qəzet Cənubi Azərbaycanda milli şüurun, milli mədəniyyətin inkişafına böyük təkan vermişdir. S.C.Pişəvəri irsinin, “Azərbaycan” qəzetinin tədqiqi və

araşdırılması təkcə Qacar v  Pəhləvilər dövründəki tarixi-mədəni, publisistik, maarifcilik məsələlərini deyil, həm də Cənubi Azərbaycan əhalisinin demokratik xalq h r katındaki rolunu, milli azadlıq və mübarizə yolunu tədqiq etmək və təbliğ etmək baxımından əhəmiyyətlidir. Bu sahədə tədqiqatların, araşdırmaların aparılması gənc alimlərin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri olmalıdır.

Kaynakça

- Açıq təhqir, aləni düşmənlik. (1949). "Azərbaycan" qəzeti, 5 yanvar, 1, 3.
- "Azərbaycan" qəzeti. (1949). 8 yanvar, 4.
- Azərbaycan Midiyadır, Midiya Azərbaycan. (1948). "Azərbaycan" qəzeti, 6 mart, 3.
- "Azərbaycan" qəzeti. (1945). 31 oktyabr, 1-2.
- Azərbaycanın böyük xalq və maarif xadimi Rüşdiyyə. (1945). "Azərbaycan" qəzeti, 24 sentyabr, 1.
- Baş vəzirimiz ağayi Pişəvərinin Daneşsəra salonunda söylədiyi nitqin məzmunu. (1946). "Azərbaycan" qəzeti, 12 fevral, 1, 5.
- Beregian S. (1988). Azeri and Persian literary works in twentieth century Iranian Azerbaijan. Berlin: Schwarz.
- Bəxşi R. (1948). Azərbaycanda müəllimlərin vəziyyəti. "Azərbaycan" qəzeti, 23 oktyabr, 1, 4.
- Cənubi Azərbaycan. *Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası*. C. X. (1987). Bakı: ASE Baş Redaksiyası.
- Davudzadə. (1948). Quru boş nəsihətlər. "Azərbaycan" qəzeti, 31 iyul, 1.
- Əhmədzadə. (1948). Tiryək və tiryəkxanalar. "Azərbaycan" qəzeti, 24 iyul, 3.
- Əlioğlu. (1948-a). İran mətbuatının ümumi təlim haqqındakı təklifləri. "Azərbaycan" qəzeti, 17 yanvar, 4.
- Əlioğlu. (1948-b). Ümumi təlimin icrasında maneəçilik törədən əsas səbəblər. "Azərbaycan" qəzeti, 21 yanvar, 1.
- Həsənli C.P. (1998). *Güney Azərbaycan: Tehran-Bakı-Moskva arasında (1939-1945)*. Bakı, "Diplomat" nəşriyyatı.
- Xoşginabi F. (1948-a). Azərbaycan ruznaməsinin tarixi rolu. "Azərbaycan" qəzeti, 15 sentyabr, 4.
- Xoşginabi F. (1945). Biz milli bir mədəniyyət yaratmalıyıq. "Azərbaycan" qəzeti, 30 dekabr 1945, 2.
- Xoşginabi F. (1947). Mübarizəmizin yeni mərhələsində Azərbaycan ruznaməsinin tarixi vəzifəsi. "Azərbaycan" qəzeti, 2 dekabr, 1, 3.
- Xoşginabi F. (1948-b). Yazıçılarımıza! "Azərbaycan" qəzeti, 12 iyun, 1.
- İsmayılov G. (a). 21 Azər hərəkətinin sərhəng (polkovnik) fədəisi Əli Şəmidə.
<http://.aze.adfmk.com/entries/daxili-x%C9%99b%C9%99r1%C9%99r/21-az%C9%99r-h%C9%99r%C9%99kat%C4%B1n%C4%B1n-s%C9%99rh%C9%99ng-polkovnik--f%C9%99daisi--%C9%99li--%C5%9F%C9%99mi-d%C9%99>

- İsmayılov G. (b). Fəthi Xoşginabi. http://aze.adfmk.com/entries/daxili-x%C9%99b%C9%99r%C9%99r/f%C9%99thi-xo%C5%9Fgi-nabi-Qızıl_səhifələr. (1946). Azərbaycan xalqının milli azadlıq yolunda mübarizəsi tarixindən. Təbriz: Elmiyyə mətbəəsi.
- Kəndli Q. (1948-a). Azərbaycan milli hökuməti xalqların azadlığını təmin etmişdi. Azərbaycan qəzeti, 9 oktyabr, 1.
- Kəndli Q. (1948-b). Qubalı Fətəli xan. Azərbaycan qəzeti, 18 avqust, 4.
- London əncüməninə göndərilən teleqraf. (1945). “Azərbaycan” qəzeti, 1945, 1.
- Məhəmmədzadə H. (1948-a). Ana dili əbədi musiqi, ömrün qönçəli günlərinin solmaz bir dastanıdır (2-ci məqalə). “Azərbaycan” qəzeti, 24 iyul, 4.
- Məhəmmədzadə H. (1948-b). Maarif günəşindən hamı istifadə etməlidir”. “Azərbaycan” qəzeti, 11 sentyabr, 1, 4.
- Məmmədli P. *Cənubi Azərbaycan mətbuatı tarixi*. Bakı, 2009.
- Müciri. (1949-a). Qoy İran mürtəceləri bir daha rüsvay olsunlar! “Azərbaycan” qəzeti, 15 yanvar, 3.
- Müciri. (1948-a). Mürtəcelər heç bir cinayətdən çəkinmirlər. “Azərbaycan” qəzeti, 24 iyul, 1.
- Müciri. (1949-b). Tehran hökuməti milli abidələrimizin düşmənidir. “Azərbaycan” qəzeti, 22 yanvar, 4.
- Müciri. (1948-b). Təbriz. “Azərbaycan” qəzeti, 10 iyul, 1, 3.
- Pişəvəri S.C. (2005). *Xatirələr*. Tərtib edən: Y.Kənani (Nəminli). Bakı: ADF nəşriyyatı.
- Pişəvəri S.C. (2016). *Məqalə və çıxışlarından seçmələr* (Təbriz 1945-1946-cı illər). Bakı.
- Rəhimli (Bije) Ə. (2019). *662 saylı məhbus – S.C.Pişəvəri Seyid Cəfər Pişəvəriyə aid istintaq materialları (1930-1940)* Bakı: Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi.
- Səməndər. (1945). Dözülməz cinayət . “Azərbaycan” qəzeti, 12 sentyabr, 1.
- Sərdariniya S. (2014). İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur. Tərc: İ.Quliyev. Bakı.
- Şeyx Məhəmməd Xiyabani (1945-a). “Azərbaycan” qəzeti, 1 noyabr, 2.
- Şeyx Məhəmməd Xiyabani. (1945-b). “Azərbaycan” qəzeti, 5 noyabr, 2.
- Şeyx Məhəmməd Xiyabani. “Təcəddüd” ruznaməsinin tarixçəsi”. (1945). “Azərbaycan” qəzeti, 11 dekabr, 2.
- Şəkibxan F. (1948). Cavanları boğmaq istəyirlər. “Azərbaycan” qəzeti, 13 noyabr, 1, 4.
- Şəmidə Ə. (1948). İranda həqiqi mətbuat azadlığı yoxdur. “Azərbaycan” qəzeti, 28 aprel, 4.

Şəmidə Ə. (1949). Məzhəbi təbliğatdır, ya siyasi fəaliyyət! “Azərbaycan” qəzeti, 22 yanvar, 4.

Tağıyeva Ş., Rəhimli (Bije) Ə., Bayramzadə S. (2000). *Güney Azərbaycan (məlumat kitabı)*.

Bakı: Orxan.

Tehran hökuməti milli abidələrimizin düşmənidir. (1949). “Azərbaycan” qəzeti, 22 yanvar, 4.

Tərbiyət M. (1967). *Danışmændani-Azərbaycan*. Bakı.

Vilayi M. (1948). Azərbaycan Demokrat Firqəsi Məramnaməsinin təhlili. “Azərbaycan” qəzeti, 24 yanvar, 4.

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi
BENĞİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi>

ISSN: 2717-6584

Türk Ordusunun Envanterine Giren İlk Uçak: “Osmanlı” Tayyaresi

The First Airplane into The Inventory of The Turkish Army: The “Ottoman” Aircraft

doi: 10.58646/bengi.1303316

Geliş/Received: 26.05.2023

Kabul/Accepted: 07.08.2023

Erdal KORKMAZ*

Özet

XX. Yüzyılın en önemli icadı olan uçak, savaş stratejisine yönelik taktik ve operatif anlayışı değiştiren en önemli enstrüman olmuştur. Bu kapsamda uçakların keşif, gözetleme, ulaştırma, haberleşme, taarruz, bombardıman, beyanname atma ve topçulara yön verme gibi nitelikleri onu harp ortamının vazgeçilmez bir unsuru haline getirmiştir.

İtalyanlar tarafından İlk kez Trablusgarp Harbi’nde kullanılan uçaklar, tüm dünyada askeri havacılık teşkilatının kuruluşuna ve yeni bir askeri sınıfın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Osmanlı Ordusunun Trablusgarp’ta bu yeni savaş aracının etkilerine maruz kalması ve uçakların öneminin anlaşılması Türk devlet adamlarının harekete geçmesine etki etmiştir. Bu kapsamda Osmanlı Harbiye Nezareti tarafından personele havacılık eğitimi aldırılması ve uçak temin etmeye dönük faaliyetlere girişilmiştir.

1911 yılında Avrupa’ya gönderilecek personelin seçimi ve faaliyetlerin organizasyonu için bir komisyon kurulması kararlaştırılmıştır. Bu komisyonun yaptığı sınav sonucunda Yüzbaşı Fesa (Evrensev) ile Üsteğmen Yusuf Kenan Beylerin Fransa’da Bleriot Tayyare

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author:** Dr. Öğr. Üyesi, Millî Savunma Üniversitesi Hava Harp Enstitüsü, e-posta: erdalkorkmaz.01@gmail.com, Orcid: 0000-0003-3260-9403.

Atf/Citation: Korkmaz, E. (2023). Türk Ordusunun Envanterine Giren İlk Uçak: “Osmanlı” Tayyaresi. *BENĞİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*. 2023 (2), 150-172.

Fabrikasının Uçuş Okulu’nda eğitim alması planlanmıştır. Bu sırada bu pilotların eğitimlerini tamamladıktan sonra kullanması için iki tayyare alınması kararlaştırılmıştır. Sonuçta Paris Askeri Ataşe Vekili Yüzbaşı Süleyman Tevfik Bey’in girişimleri ile Deperdussin model iki adet tayyare satın alınmıştır. Satın alınan uçaklardan birine Padişah V. Mehmet Reşat’ın isteği üzerine “Osmanlı” adı verilmiştir.

“Osmanlı” Tayyaresi, Türk havacılık tarihinde gerçekleştirilen birçok ilk ile adını duyurmuştur. Bu kapsamda Balkan Harbi esnasında ilk gece uçuşu ve bir Türk kadınının Türk göklerinde ilk uçuşu “Osmanlı” Tayyaresi ile yapılmıştır. “Osmanlı” Tayyaresi, Birinci Dünya Harbi esnasında İstanbul Yeşilköy’de görevlendirilmiş, ancak bir keşif görevi dönüşü yerden açılan dost ateşi ile envanterden çıkmıştır.

Bu çalışmada, Türk ordusunun envanterine giren ilk uçak olan “Osmanlı” Tayyaresinin satın alınma sürecinden envanterden ayrılmasına kadar geçen süreçte yaşananlara, arşiv belgeleri ve tetkik eserler üzerinden yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Envanter, İlk Uçak, Osmanlı, Savaş, Türk Ordusu.

Abstract

XX. The most important invention of the century, the airplane has become the most important instrument that has changed the tactical and operative understanding of war strategy. In this context, the qualities of aircraft such as reconnaissance, surveillance, transportation, communication, attack, bombardment, declaration and directing the artillery made it an indispensable element of the war environment.

The planes, which were used for the first time by the Italians in the Tripoli War, paved the way for the establishment of the military aviation organizationall over the world and the emergence of a new military class. The fact that the Ottoman Army was exposed to the effects of this new war vehicle in Tripoli and the understanding of the importance of the planes influenced the Turkish states men to take action. In this context, activities were under taken by the Ottoman Ministry of War to provide aviation training to the personel and to provide aircraft. In 1911, it was decided to establish a commission for the selection of personel to be sent to Europe and the organization of activities. As a result of the exam conducted by this commission, Captain Fesa (Evrensev) and First Lieutenant Yusuf Kenan Bey were planned to receive training at the Flight School of the Bleriot Aircraft Factory in France. Meanwhile, it was decided to purchase two aircraft for these pilots to use after completing their training. As a result, two Deperdussin model airplanes were purchased with the initiatives of Captain Süleyman Tevfik Bey, Deputy Military Attaché in Paris. One of the purchased aircraft was named “Ottoman” upon the request of Sultan Mehmet V. Reşat.

The “Ottoman” Aircraft made a name for itself with many firsts in Turkish aviation history. In this context, the first night flight and the first flight of a Turkish woman in the Turkish skies were made with the “Ottoman” Aircraft during the Balkan War. The “Ottoman” Aircraft was deployed in Yesilkoy, Istanbul during the First World War, but after a reconnaissance mission, it was removed from the inventory with friendly fire opened from the ground.

In this study, the events from the purchasing process of the “Ottoman” Airplane, which is the first aircraft to enter the inventory of the Turkish army, to its separation from the inventory, will be given through archival documents and research works.

Keywords: War, Turkish Army, First Aircraft, Inventory, Ottoman.

Giriş

Türk ordusunun envanterine giren ilk uçak olan “Osmanlı” tayyaresine değinmeden önce, dünyada modern havacılığın gelişimi ve bu sürecin Osmanlı Devleti’ne etkileri ile Türk askerî havacılığının kuruluşuna değinmenin konuyu anlamak ve anlamlandırmak adına doğru olacağı değerlendirilmektedir.

Sanayi İnkılâbının sonuçlarının havacılık sektörüne uygulanmasının ardından ilk motorlu uçak 17 Aralık 1903’te Wright Kardeşler tarafından uçurulmuştur (Kundakçı, Kavaklı, 2013: 57-73). Bu kapsamda Wilbur ve Orville Wright Kardeşler, Flyer adını verdikleri uçakları ile 40 metre havalanarak, dünya tarihinde bir ilki başarmıştır. Böylece, ilk kez insan taşıyan bir makine kendi gücü ile yerden kesilmiştir (Petit, 1967: 29). Wright Kardeşlerin uçuşundan sonra, daha nitelikli ve motoru daha güçlü uçaklar üretilmeye başlanmıştır (Anderton, 1989: 22).

Wright Kardeşlerin Amerika’daki uçuşlarının Avrupa Kıtası’nda önemli yankıları olmuştur. Bu kapsamda Fransa’da Charles Voisin, 16 Mart 1907’de kendi yaptığı uçağı ile 60 metrelik bir mesafeyi uçmayı başarmıştır. Aynı dönemde Louis Bleriot, Henry Farman, L. Delagrang ve Robert Esnault Pelteire kendi uçaklarını yaparak ön plana çıkmıştır. Yapılan çalışmalar ve yeni yatırımcıların faaliyetleri sonucunda 1908 yılından itibaren artık uçaklar 1.000 metrenin üzerindeki mesafelerde uçmaya başlamıştır (Kurt, Korkmaz, 2020, 13).

Avrupa’da uçakların nitelikleri giderek artarken ABD’de Wright Kardeşler, 12 Eylül 1908 tarihinde yaptıkları uçuşla 1 saat 15 dakika 20 saniye havada kalmıştır. Ardından Orville Wright, 30 Aralık 1908 tarihinde Fransa’da yapılan bir uçuş yarışması esnasında 2 saat 20 dakika 23 saniye havada kalmıştır. Bu uçuş sırasında Orville Wright, 700 metre yükseklikte 124 kilometre yol almıştır. Uçaklardaki gelişmeler üzerine İngiliz Daily Mail Gazetesi, Manş Denizi geçecek ilk havacıya verilmek üzere bir para ödülü koymuştur (Kansu, Şensöz, Öztuna, 2006: 97). Bunun üzerine Louis Bleriot kendi geliştirdiği uçağı ile 25 Temmuz 1909’da Fransa’dan havalanıp, 100 metre irtifada seyrederek İngiltere kıyılarına ulaşmış, böylece Manş’ı geçmiştir (Beyoğlu, 2015: 25-35).

Özel müteşebbislerin havacılık teknolojisine yönelik yatırımları, ürettikleri uçakları pazarlamak amacıyla Avrupa, Amerika ve Osmanlı ülkesinde tanıtım gösterileri yapmalarına zemin hazırlamıştır. Bu kapsamda 1909 yılı Aralık ayında Baron de Catters, Voisin tayyaresi ile Louis Bleriot da Bleriot tipi uçaklarıyla İstanbul’a gelerek hava gösterilerinde bulunmuştur. Louis Bleriot, gösterisi sırasında küçük bir kaza geçirmiş ve uçağı kırım yapmıştır (Kurter, 2006: 35).

Louis Bleriot'un uçuşu nedeniyle; Binbaşı İzzet, Yüzbaşı Hüseyin Hüsnü, Yüzbaşı Cemil ve Yüzbaşı Adil'den oluşan bir heyet uçuş ile ilgili bir rapor hazırlamıştır. Heyetin raporunda, havacılığın henüz ilk yılları olmasına karşın oldukça isabetli tespitlere yer verilmiştir (Karacagil, 2011: 18). Özetle raporda; "Havacılığın ileride büyük gelişmeler göstereceği, hava koşullarına dayanaklı mukavemet gücü yüksek uçakların yapılması ile insanların güvenle havada dolaşabilecekleri şimdiden düşünülebilir." denilmiştir. Raporun devamında; "Uçakların askeri amaçlı tedariki şimdilik söz konusu değilse de yakın zamanda askeri amaçlı kullanılmaları mümkündür. Osmanlı Devleti'nin de bu tip icatları desteklemesi, Ordu'nun gelecekte bunlardan yararlanması için gerekli çabanın şimdiden sarf edilmesinin gerektiği" belirtilmiştir (Kurt, Korkmaz, 2020: 17-19).

Osmanlı Harbiye Nezareti'nin uçaklara yönelik tetkik ve araştırma yaptığı bir dönemde 17-21 Eylül 1910'da Fransa'da büyük bir askerî tatbikat yapılmıştır (İğdemir, 1980: 21-22). Paris yakınlarındaki Picardie'de düzenlenen manevralara Osmanlı Devleti adına; Paris Askerî Ataşesi Kurmay Binbaşı Ali Fethi, Binbaşı Selâhattin ve Üçüncü Ordu Subay Talimğâhı Komutanlığında görevli Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal(Atatürk) Beyler katılım sağlamıştır (Okyar, 1980: 125-126).60.000 askerin katılımı ile icra edilen Picardie Manevrası harp stratejisi konusunda önemli bir yeniliğe imza atmıştır (Kapucu, Korkmaz, 2020: 22). Bu kapsamda manevra sırasında 14 adet uçak ve dört adet kumanda edilebilir balon ilk kez kullanılmıştır. Bu durum, havacılık tarihinde bir devrim olarak kabul edilmiştir. Uçakların askerî harekât esnasında keşif ve gözetleme açısından önemi bu manevra ile ortaya çıkmış ve birçok ülke manevralardan sonra askeri havacılık teşkilatını kurma ve uçak temin etmeye yönelik adım ve atılımlarını hızlandırmıştır (Özkurt, 2017: 40-42). Manevraların bitiminden sonra Kurmay Binbaşı Ali Fethi Bey tarafından tatbikatla ilgili İstanbul'a bir rapor gönderilmiştir (Türkmen, 2015: 59-80). Bu raporda Türk ordusu içerisinde hava sınıfının hemen kurulması gerektiğini belirtmiştir (Aydar, 1948: 21; İnan, 2005: 14).

Picardie Manevraları'ndan sonra birçok ülke tayyarecilik teşkilatını kurmaya başlamış ve Avrupa ülkelerine pilot yetiştirmek için personel göndermeye başlamıştır. İlgili gelişmeler sonucunda Osmanlı Harbiye Nezareti, 13 Ekim 1910'da Kıtaat-ı Fenniye Müfettişliğine bir yazı göndermiştir. Bu yazıda, Büyük devletler ve komşu hükümetlerin balon ve uçaklara verdiği önemin arttığı, bu konuda ilgili devletlerin teşkilatlanma çalışmalarına başladıkları ve hava araçları teminine giriştikleri, Osmanlı Devleti'nin ilgili devletlerden geri kalmaması için hava araçları teçhizi ve araç temini öncesinde bu araçları idare edecek personelin yetiştirilmesinin

lüzumlu olduğu, bu konuda tahsil etmek üzere ertesi yıl birkaç subayın Avrupa'ya gönderilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca, hava araçlarını kullanma konusunda personelde ne gibi özellikler aranması gerektiği, nerelerde hangi maliyetle personel eğitilebileceği gibi hususların ataşelikler aracılığıyla araştırılmasının uygun olacağı belirtilmiştir (Millî Savunma Bakanlığı (MSB) Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı-ATASE) Arşivi, Balkan Harbi Kataloğu (BHK), Klasör (K): 3, Dosya (D): 13, Fihrist (F): 5-1).

Havacılığın öneminin giderek artması üzerine Osmanlı Erkân-ı Harbiye Dairesi tarafından 13 Ekim 1910'da yayımlanan bir genelge ile Avrupa'da pilotluk eğitimi alması amacıyla birkaç subayın yurt dışına gönderilmesi kararlaştırılmıştır (ATASE Arşivi, BHK, K: 328, D: 2319, F. 2-7). Bu kapsamda sağlıklı, cesaret ve sebat sahibi, salıncak ve denizden başı dönmeyen, havacılık öğrenmeye istekli ve Fransızca bilen subayların başvuru yapması istenmiştir (ATASE Arşivi, BHK, K: 328, D: 2319, F. 2-23). İlgili genelge sonrasında havacılık eğitimi için yedi personel başvuruda bulunmuştur (ATASE Arşivi, BHK, K: 328, D: 2319, F. 2-10). Bu sırada, Avrupa'ya gönderilecek personelin seçimi için 1 Haziran 1911'de bir komisyon kurulması kararlaştırılmıştır (ATASE Arşivi, BHK, K: 328, D: 2319, F. 2-15).

Kurmay Yarbay İsmail Bey başkanlığında oluşturulan komisyonun 28 Haziran 1911'de yaptığı sınav sonucu 92 puan alan Süvari Yüzbaşı Fesa (Evrensev) ile 91 puan alan İstihkâm Üsteğmen Yusuf Kenan Beyler Avrupa'da eğitim almaya hak kazanmıştır (ATASE Arşivi, BHK, K: 328, D: 2319, F. 2-22). Sınav sonrasında 9 Temmuz 1911'de Yüzbaşı Fesa ve Üsteğmen Yusuf Kenan Beyler, tahsil için Fransa'daki Bleriot Tayyare Okulu'na gönderilmiştir (ATASE Arşivi, BHK, K: 328, D: 2319, F. 2-25). Osmanlı Devleti bu girişimde bulunurken Alman, İtalyan, Rus ve İngiliz orduları da aynı okula tayyareci yetiştirmek için subaylar göndermişlerdir (Kansu, Şensöz, Öztuna, 2006: 116-117).

Fransa'ya pilotaj eğitimi için iki personel gönderildikten sonra, bu subayların döndükten sonra kullanması ve Ordu envanterine uçak kazandırılması maksadıyla çalışmalara başlanmıştır. Bu kapsamda Avrupa ülkelerinde yapılan çalışmalar uçak alımı ve uçakların maliyetinin karşılanması gibi konuları gündeme getirmiştir.

1. Osmanlı Devleti'nin Uçak Alımına Yönelik Yaptığı Girişim ve Faaliyetler

Dünyada ilk motorlu uçağın havalanmasından kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti tarafından uçak temin edilmesi ve ordu personelinin Avrupa'da eğitim almasına yönelik çalışmalara başlanmıştır. Bu kapsamda bir taraftan Avrupa'ya pilotaj eğitimi için personel

gönderilmiş diğer taraftan uçak alımı için girişimlere başlanmıştır. İlgili durum çalışmaların komplike ve eş zamanlı bir şekilde yürütülmesine yol açmıştır.

Uçak alımına ilişkin olarak 15 Ağustos 1911'de Erkân-ı Harbiye Dairesi tarafından Kıtaat-ı Fenniye Müfettişliğine gönderilen muhtıra ile Paris'te tayyarecilik öğrenimi gören personelin yakında eğitimlerini tamamlayacakları, pilotların kazandıkları becerilerini kaybetmemeleri için vakit kaybetmeden iki uçak satın alınması gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca Müfettişliğin satın alınacak uçakları konuşlandırmak üzere yer bulması ve tahsisat çıkarmak üzere girişimde bulunması ve bu konuda kendisinin yetkili kılındığı bildirilmiştir (Kural, 1974: 29; Kurter, 2006: 49).

Uçak alımının gündeme geldiği bir dönemde Paris Askerî Ataşesi Kurmay Binbaşı Ali Fethi (Okyar) Bey tarafından, Fransa'daki uçaklar ve fiyatları ile ilgili olarak bir rapor hazırlanarak Harbiye Nezareti'ne gönderilmiştir. Bu raporda, Fransa'daki pilotaj eğitiminden dönecek subayların kullanması ve İstanbul'da kurulması zorunlu olan tayyare mektebinde faydalanmak üzere, iki kişi veya 200-300 kilo ağırlığı kaldırabilecek, üç-dört saat havada kalabilecek, saatte 90-100 kilometre hız yapabilen iki uçağın alınması gerektiği belirtilmiştir. Bu uçakların 25.000 Frank ödenerek alınması durumunda, Fransa'da öğrenim gören subaylar tarafından kullanılabilceği ifade edilmiştir (ATASE Arşivi, BHK, K: 179, D: 92, F: 14, 14a).

Bu sırada Erkân-ı Harbiye Dairesi, 17 Eylül 1911 tarihinde uçak satın alınmasına dair gerekçeli öneriyi Harbiye Nezaretine göndermiştir. Bu öneride, balonlarla tayyarelerin ordulara harp zamanında edebilecekleri hizmetin çok büyük olacağı, komşu ülkelerden Bulgaristan ve Yunanistan'ın balonculuk ile tayyareciliğe önem verdikleri, bu hava araçlarının hızlı bir şekilde tedarik edilmesinin lüzumlu olduğu belirtilmiştir. Ancak, balon alımının çok masraflı ve muhafazasının zahmetli olmasından dolayı, balon alımı konusunun ileri bir tarihe ertelenmesinin uygun olacağı ifade edilmiştir. Bu görüşe ilave olarak, tayyarelerin fiyatının daha uygun, muhafazalarının daha kolay olması ve Fransa'da eğitim gören tayyareci subayların yakında yurda dönecek olmaları nedeniyle şimdiden iki tayyarenin satın alınması için bütçeden bir meblağın verilmesine müsaade edilmesi istenmiştir. Aynı yazıda tayyareler için özel bir yer tespiti maksadıyla Kıtaat-ı Fenniye Müfettişliğine gerekli emrin verilmesinin önemli olduğu ifade edilmiştir (Kural, 1974: 29-31; Kurter, 2006: 48-50).

Uçak satın alma girişimlerinin başlatıldığı, Avrupa'ya pilotaj öğrenimi için personel gönderildiği bir dönemde, İtalya'nın saldırısı ile 29 Eylül 1911 tarihinde Trablusgarp Harbi başlamıştır (Şıvgın, 2006: 30-35). Bu savaşta dünya tarihinde ilk kez uçaklar, savaş aracı olarak

kullanılmaya başlanmıştır (Koloğlu, 1988: 114). Böylece, uçağın muharebe sahasında kullanılmasının yarattığı etkiler, Osmanlı Harbiye Nezareti tarafından bizzat tecrübe edilerek görülmüştür (Vagnini, 2013: 100-110). Neticede bu süreç, uçak alımı ve bunların muhafazası için yer konularının daha yoğun bir şekilde gündeme gelmesine yol açmıştır (Türkmen, 2013: 36). Osmanlı Devleti, Trablusgarp'ta kullanmak üzere harbin seyri içerisinde girişimlerde bulunmasına karşın buna vakıf olamamıştır (İhsanoğlu, 1995: 532).

Osmanlı ordusuna mensup Fesa ve Yusuf Kenan Beylerin Fransa'da eğitime başladığı sırada, iki adet uçağın tedarik edilmesi kesinlik kazanmıştır. Erkân-ı Harbiye Dairesi, Kıtaat-ı Fenniye Müfettişliğine 7 Ekim 1911 tarihinde gönderdiği yazı ile uçak satın alma işlemlerinin başlatılması için Paris Sefareti ile iletişim kurulmasını istemiştir. Bu kapsamda başlatılan işlemler sonucunda Paris Sefaretine uçak alımı konusu resmî olarak bildirilmiştir. Paris Askerî Ataşesi Binbaşı Ali Fethi Bey, İtalyanlara karşı savaşmak amacıyla Trablusgarp'ta bulunduğu için, yerine vekâlet eden Yüzbaşı Süleyman Tevfik Bey'in girişimleri ile uçak satın alma işlemleri yürütülmüştür. Neticede Yüzbaşı Süleyman Tevfik Bey'in faaliyetleri sonucunda Deperdussin model iki adet uçağın siparişi yapılmış ve uçakların İstanbul'da teslim ve iadesi konusunda anlaşılmuştur (Kurter, 2006: 74).

Fransa'daki Deperdussin Fabrikası, satın alınan uçakları 1912 yılı başında teslim hazırlan hale getirmiştir. Bu kapsamda Kıtaat-ı Fenniye Müfettişliği, 16 Ocak 1912'de Paris Sefaretine bir yazı göndererek uçakların Selanik yolu ile İstanbul'a ulaştırılmasını istemiştir (Kurt, Korkmaz, 2020: 28). Bu sırada Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, 17 Şubat 1912'de Sadarete gönderdiği yazı ile Tayyare Mektebi ve uçak alımı için bütçede para olmadığını belirtmiştir. Bu yazıda Mahmut Şevket Paşa, Tayyare Mektebi kurulması için 15.000 lira, alınması planlanan 15 uçak için 20.000 lira ve diğer giderler için de 5.000 lira gerektiğini, nezaretin bütçesinde bu iş için ayrılacak parasının bulunmadığını, bu işin aciliyetinden dolayı toplam 40.000 lira tahsis edilmesi gerektiğini ifade etmiştir (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (CDAB), BOA, BEO. 4013.300907.002). Bu sırada Fransa'ya pilotaj eğitimine gönderilen adaylardan Yüzbaşı Fesa Bey, 21 Şubat 1912'de eğitimini bitirerek diplomasını almıştır (Kurt, Korkmaz, 2020: 29). Böylece Fesa Bey, ilk Türk pilotu olmuştur.

5 Mart 1912'de satın alınacak uçakların muhafaza edilmesi ve kurulması planlanan tayyare mektebi için yer seçmek maksadıyla yeni bir komisyon teşkil edilmesi önerilmiştir (ATASE Arşivi, BHK, K: 328, D: 2319, F: 2-42). Havacılık tarihindeki bu komisyon Kurmay Yarbay Süreyya (İlmen) başkanlığında kurularak faaliyet göstermiştir. Bu komisyonun

çalışmaları neticesinde İstanbul'da bir Tayyare Mektebi açılmış ve alınan ilk uçaklar burada konuşlandırılmıştır.

Sadaret Makamı, uçak alımı ve Tayyare Mektebi için lazım olan tahsisat meselesinin halli için konuyu Maliye Nezaretine sormuştur. Maliye Nezareti tarafından 7 Mart 1912'de Sadaret Makamına bir yazı gönderilmiştir. Bu yazıda, Avrupa ordularında uçakların gösterdikleri gelişmenin yakından takip edildiği belirtilerek, Osmanlı Ordusu için birkaç uçak ile bir mektep açılışı amacıyla teşebbüste bulunulduğu ifade edilmiştir. Bu kapsamda, Fransa'nın Deperdussin Fabrikasına iki tayyare sipariş edildiği, ilave olarak iki adet daha sipariş verilmesi için çalışmaların devam ettiği aktarılmıştır. Yazının devamında, üç senelik olağanüstü bütçede gerek satın alınan gerekse satın alınacak tayyareler için verilecek olan meblağın karşılığı olmadığından, önceden harcanan paranın dahi yerine konulamadığı vurgulanmıştır. Buna mukabil bina adedinin çoğaltılması ve tayyare mektebi tesisi için ihtiyaç olan meblağ temin edilemediğinden, konunun araştırma ve inceleme aşamasından ileri gidemediği belirtilmiştir. Yazının devamında, pilotaj eğitimi için büyük fedakârlık yapılarak Fransa'ya iki subay gönderildiği, iki adette tayyare alınmasına karşın paranın ödenemediği ifade edilmiştir. Bu kapsamda, yapılan masrafların boşa gitmemesi için daha önce sözleşme yapılan öğretmen ile makinistlerin getirilmesi ve iki tayyarenin alınmasının önem arz ettiği belirtilmiştir. Bu gelişmelerden dolayı Erkân-ı Harbiye Dairesi tarafından tayyare mektebi tesisi için istenen 40.000 liranın, Harbiye Nezaretinin ne güncel ne de olağanüstü bütçesinde karşılığı olmadığından, nereden ve ne şekilde temin edileceği hususunun Sadaret Makamı tarafından değerlendirilmesi talep edilmiştir (CDAB, BOA, BEO. 4013.300924.002).

Maliye Nezareti'nin bu yazısı üzerine Sadaret Makamı tarafından 9 Mart 1912'de Harbiye Nezareti'ne gönderilen yazıyla, konunun Heyet-i Vükela tarafından etraflıca değerlendirilerek, karara varılacağı vurgulanmıştır (CDAB, BOA, BEO. 4013.300907.001; CDAB, BOA, BEO. 4013.300924.003). Bu sırada 10 Mart 1912'de Fransa'da eğitim gören Üsteğmen Yusuf Kenan Bey, Fransız Hava Kulübününün 797 numaralı uluslararası brövesini alarak, ikinci Türk pilotu olmuştur (Kurt, Korkmaz, 2020: 31).

2. “Osmanlı” Tayyaresinin Envantere Girmesi ve İlk Uçaklar

Osmanlı Devlet adamlarının tayyare mektebi kurulması ve uçak alımı maliyetinin karşılanması konusunu çözüme kavuşturmaya çalıştığı bir dönemde, uçak alımının bir kısmının halkın yardımları yoluyla karşılanmasına karar verilmiştir. Bu nedenle Harbiye Nazırı Mahmut

Şevket Paşa, uçak alımı için açılan bağış kampanyasına öncülük etmiş, 2.700 kuruş vermek suretiyle kampanyayı başlatmıştır. Ayrıca Mahmut Şevket Paşa ve Harbiye Nezareti personeli, altı ay süreyle maaşlarının dörtte birini uçak alım kampanyasına bağışlamıştır (Sabah Gazetesi, 1912: 1).

Uçak bağış kampanyasının devam ettiği bir dönemde Fransa’dan sipariş edilen ilk iki adet uçak, 12 Mart 1912’de İstanbul’a getirilerek, Hasköy’deki Piri Paşa Ambarlarına konulmuştur. Gelen uçaklardan biri iki kişilik askeri uçak, diğeri ise tek kişilik eğitim uçağı olarak ön plana çıkmıştır (Kurt, Korkmaz, 2020: 37). Bu sırada 13 Mart 1912’de Paris Askeri Ataşeliğine gönderilen bir telgrafla, Fransa’da eğitimleri sona eren Yüzbaşı Fesa ile Üsteğmen Yusuf Kenan Beylerin, satın alınan uçakları teslim almak üzere İstanbul’a gelmesi istenmiştir (İlmen, 1947: 23).

Satın alınan ilk uçaklar İstanbul’a geldiği sırada, 15 Mart 1912 günü yapılan Cuma Selamlığı töreninden sonra Padişah V. Mehmet Reşat, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa’yı huzuruna çağırmıştır. Bu görüşme sırasında Padişah V. Mehmet Reşat, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa’ya bağış kampanyasına destek olmak amacıyla 1.000 Osmanlı lirası bağışta bulunduğunu bildirmiştir (Tanin Gazetesi, 1912: 1; Sabah Gazetesi, 1912:1). Ayrıca Padişah V. Mehmet Reşat, satın alınan uçaklardan birine “Osmanlı” adının verilmesini emretmiştir (Sabah Gazetesi, 1912: 1; Tanin Gazetesi, 1912: 4).

Fransa’dan siparişi yapılan Deperdussin model iki uçaktan, iki kişilik olanına Padişahın isteğine uygun olarak “Osmanlı” ismi verilmiştir (Kansu, Şensöz, Öztuna, 2006: 125). İlgili uçak kırmızı renkte olup, her iki yanına Osmanlı adı yazılmıştır (Tercüman-ı Hakikat Gazetesi, 1913: 3). Bu sırada Mahmut Şevket Paşa, Donanmayı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyetine 14 Mart 1912 tarihinde gönderdiği bir yazı ile Cemiyetin donanma dışında uçak alımı için de yardım toplamasını talep etmiştir (Keyüsk, 1951: 27-28; Kural, 1974: 161). Bunun üzerine Cemiyet İdare Heyeti tarafından yapılan toplantı sonucu, istek kabul edilerek onaylanmıştır. Cemiyet, şubelerine toplanacak yardımlar için ayrı bir hesap açtırmalarını istemiştir (Tanin Gazetesi, 1912: 1). Böylece, uçak alımı için Donanmayı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyetinin aracılığı ile Osmanlı halkının yardımlarına başvurulmuştur.

17 Mart 1912’de yapılan Heyet-i Vükela toplantısında, tayyarecilik konusunda personel Avrupa’ya gönderilerek eğitim aldırılrsa bile evvela genel bir merkeze ihtiyaç olduğu, bu merkezde bir tayyare parkı, imalathane, tamirhane ve ihtiyaç olan diğer binaların yanı sıra bir mektebin de açılması gerektiği karara bağlanmıştır. Sonuçta, mektep tesisi ve uçak alımı için Harbiye Nezaretine 40.000 liranın tahsis edilmesi öngörülmüştür (CDAB, BOA, MV.

1162.00083.001). Bu karar Sadaret Makamı tarafından 18 Mart 1912'de Maliye Nezaretine bildirilmiş ve gerekli tahsisatın yapılması istenmiştir (CDAB, BOA, BEO. 4017.301212.001).

Bu sırada Kurmay Yarbay Süreyya (İlmen) başkanlığında oluşturulan komisyonun yaptığı çalışmalar sonucunda, İstanbul Yeşilköy'de Kalitarya (Şenlikköy) Köyü ile Ayamama Çiftliği arasındaki arazinin Tayyare Mektebi için uygun olduğuna karar verilmiştir (ATASE Arşivi, BHK, K: 179, D: 92, F: 1). Arazinin sahibi Barutçuzadeler ile görüşülerek, bölge satın alınmıştır (İlmen, 1947: 22). Böylece Tayyare Mektebi için yer bulunmuş ve ardından pist ve hangar inşaatına başlanmıştır (Sabah Gazetesi, 1912, s.1).

Uçak bağış kampanyası kapsamında toplanan paranın bir kısmı ile REP Tayyare Fabrikası'ndan daha önce alınan iki uçağa ek olarak iki uçak alımı ile altı subay ve beş marangoz ile makinistin, fabrikanın uçuş okulunda ücretsiz öğrenim görmelerine ilişkin sözleşme imzalanabilmiştir. Bu kapsamda uçak bedelleri ile Paris'e gönderilecek personele verilecek yolluk ve yevmiye toplamı olan 4.000 liradan geri kalan 3.000 lira, 20 Mart 1912'de Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa tarafından Donanma Cemiyeti'nden denkleştirilerek REP Tayyare Fabrikası ile anlaşmanın yürürlüğe girmesi sağlanmıştır. Anlaşma kapsamında satın alınacak yeni uçaklardan birinin 27 Nisan 1912'de yapılacak olan Padişah V.Mehmet Reşad'ın tahta çıkış yıldönümünde uçmak üzere acele bir şekilde hazırlanarak fabrikanın göndereceği bir pilotla İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir (Kurter, 2006: 84).

25 Mart 1912'de Drama Mutasarrıfı Tahsin Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir yazıyla, milletin ve vatanın selameti için Drama Sancağının uçak bağış kampanyası için 1.000 lira gönderdiği belirtilmiştir (CDAB, BOA, DH.MTV.D. 48/1.12). İlgili yazı, uçak bağış kampanyasının halk nezdinde karşılık bulduğunu göstermektedir.

Türk pilotlarının tecrübe eksikliği ve gösteriye katılması düşünülen uçaklardan birinin motor gücünün zayıflığı nedeniyle REP Fabrikası'ndan pilot ve uçak talebinde bulunulmuştur (Kansu, Şensöz, Öztuna, 2006: 125). Osmanlı Harbiye Nezareti, 3 ve 7 Nisan 1912 tarihlerinde REP Tayyare Fabrikasına gönderdiği telgraflar ile siparişi yapılan yeni uçaklardan birinin ambalajlanarak ivedi bir şekilde gönderilmesini istemiştir (ATASE Arşivi, BHK, K: 111, D: 10, F: 2 (3-4)).

REP Tayyare Fabrikası, Padişahın tahta çıkış yıldönümünde uçacak olan sipariş edilen iki yeni uçaktan birinin 16 Nisan 1912'de yola çıkarıldığını bildirmiştir (CDAB, BOA, DH.İD.00019.2.00061.002). Bu sırada Fransa'daki eğitimlerini tamamlayarak İstanbul'a gelen Fesa ve Yusuf Kenan Beyler, 20 Nisan 1912'de daha önce satın alınan ilk uçakları teslim

almıştır. Teslim alınan uçaklar Yeşilköy’e taşınmış, Tayyare Mektebi için hangar inşaatı yeni başladığından uçaklar burada muhafaza altına alınmıştır (İlmen, 1947: 23).

22 Nisan 1912’de Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, Paris Sefaretine çektiği bir telgraf ile Padişahın tahta çıkış yıldönümünde uçuşu planlanan ve REP Tayyare Fabrikası tarafından yola çıkarıldığı haber verilen uçak ile pilotun henüz haber olmadığını, konunun ivedilikle tahkik edilerek bildirilmesi istenmiştir (ATASE Arşivi, BHK, K: 111, D: 10, F: 2-25). İlgili yazı REP Tayyare Fabrikası’ndan istenen uçağın henüz İstanbul’a gelemediğini göstermektedir. Bu yazışmanın yapıldığı sırada REP uçağı ile törende vazife alacak olan Pilot Gordon Bell ve iki uçak bakımcı makinist İstanbul’a gelmiştir. Neticede uçağın hazırlıkları birkaç gün içerisinde bitirilmiş ve ilk uçuş tecrübesi 26 Nisan 1912’de gerçekleştirilmiştir (Karacagil, 2011: 30). Pilot Gordon Bell’in başarılı tecrübe uçuşu Kurmay Yarbey Süreyya Bey tarafından, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa’ya iletilmiştir (İlmen, 1947: 29-30). Bunun üzerine Mahmut Şevket Paşa, maiyeti ile birlikte Yeşilköy’e gelmiştir. Ardından Pilot Gordon Bell, “Ordu” adı verilen kendisinin getirdiği uçakla 45 dakika süren bir hava gösterisi gerçekleştirmiştir. Bu sırada aynı gün Fesa Bey tarafından da Deperdussin model “Prens Celeddin” isimli uçakla bir uçuş yapılmıştır (Kurt, Korkmaz, 2020: 40).

27 Nisan 1912’de Pilot Gordon Bell, “Ordu” isimli tayyare ile Padişahın tahta çıkış yıldönümünde, Yeşilköy’den kalkmak suretiyle Hürriyet-i Ebediye, Beyoğlu ve Üsküdar üzerinde bir hava gösterisi gerçekleştirmiştir (Tanin Gazetesi, 1912: 1).

Tarihi süreç değerlendirildiğinde Türk Ordusunun envanterine giren uçaklardan ilkinde “Osmanlı”, diğerlerine ise “Prens Celeddin” ve “Ordu” isminin verildiği anlaşılmaktadır.

3. “Osmanlı” Tayyaresinin Türk Ordusu’ndaki Serüveni

Osmanlı adlı uçak, ordu envanterine girdikten sonra farklı görevlerde kullanılmış ve havacılık tarihinde birçok ilke imza atmıştır. 8 Ekim 1912’de Balkan Harbi başlamıştır (Uçarol, 1985: 356-429; Hall, 2003: 1-24). Harbin başladığı sırada ordu envanterinde “Osmanlı” uçağının da yer aldığı; iki adet iki kişilik Deperdussin, iki adet iki kişilik Bleriot, üç adet iki kişilik REP, iki adet iki kişilik Bristol ve iki adet iki kişilik Harlan model uçak olduğu görülmektedir. Savaşın devam ettiği 1913 senesi içinde bir adet iki kişilik Bleriot, iki adet iki kişilik Mars ve dört adet REP model eğitim tayyaresi de yerini almıştır. Siparişi verilerek bitirilen, ancak geç yollandığı için Niş’te Sırp’ların el koyduğu REP uçağının yanı sıra zamanında bitirilemeyen iki adet çift satırlı Bristol bombardıman tayyaresinin alımından

vazgeçilerek, alım iptal edilmiştir (Karacagil, 2013: 111-123; Nikolajsen, 2005: 7; Kural, 1974: 24).

Balkan Harbi sırasında envantere bulunan “Osmanlı” uçağı, Pilot Üsteğmen Fethi Bey tarafından kullanılmıştır (Kurter, 2006: 137). Bu kapsamda Balkan Harbi devam ederken Türk havacılık tarihindeki ilk gece uçuşu “Osmanlı” uçağı ile gerçekleştirilmiştir. Balkan Savaşının devam ettiği bir dönemde 1913 yılının Şubat ayı içinde Osmanlı Erkan-ı Harbiyesi, Bulgar kuvvetlerinin bir taarruz hazırlığı içinde olduğunu değerlendirmiştir. Bu kapsamda 10’uncu Kolordu Kurmay Başkanı Yarbay Enver Bey, bu haberin doğruluğunun tespit edilmesi amacıyla Harekât Şube Müdürü Binbaşı Sedat (Doğruer)’ı arayarak hava keşfi yapılmasını ve kendisinin de rasıt olarak görev yapmasını emretmiştir. Bu emir üzerine Pilot Üsteğmen Fethi Bey ile rasıt olarak görevlendirilen Harekât Şube Müdürü Kurmay Binbaşı Sedat (Doğruer), 10 Şubat 1913’te “Osmanlı” isimli Deperdussin model uçak ile 800 metreden Bulgar birlikleri üzerinde keşif yapmıştır (ATASE Arşivi, BHK, K: 174, D: 69, F: 1-9).

Uçuş, Marmara denizi kıyısının takip edilmesi ile başlamıştır. Güneşin batışına az bir zaman kala, Çatalca temas hattı üzerine gelinmiş ve hat boyunca Bulgar birliklerinin keşfine başlanmıştır. Sedat Bey elindeki haritadan, Bulgar birliklerinin yerlerini ve top mevzilerini takip ederek, gözlem yapmaya yönelmiştir. Uçakta önde ve motora yakın oturan Sedat Bey’in gözlüğüne motordan devamlı yağ sıçramış ve görüşünü engellemiştir. Bu yüzden kendisi mecburen gözlüğünü çıkartarak çıplak gözle keşfe devam etmiştir. Uçuş sırasında Sedat Bey, Bulgarların bir saldırı hazırlığında olmadığını, yeni top bataryalarının gelmediğini, batarya mevzilerinde ve ihtiyat birliklerinin yerlerinde bir değişiklik olmadığını tespit etmiştir. Geri dönüş sırasında, dönem şartları içerisinde uçaklarda tanıtıcı işaret kullanılmaması nedeniyle, düşman birlikleri yanında, yanlışlıkla Osmanlı kuvvetlerinin de Türk uçaklarına ateş etmesi durumu söz konusu olmuştur. Bu çerçevede Bulgar ve Türk birliklerinden uçağa ateş açılmıştır. Uçakta pusula bulunmamasından dolayı Yeşilköy’e geri dönebilmek için tekrar deniz kenarına çıkmıştır. Bu durum yolun uzamasına neden olmuştur. Bu yüzden uçuşun son kısmı tamamen gece karanlığında yapılmıştır. Uçağın meydanı bulabilmesi için Yeşilköy Meydanı’nda dört büyük ateş yakılmak suretiyle Fethi Bey’in rahat bir iniş yapması sağlanmıştır. Uçak yere indiğinde benzini tamamen tükenmiş ve son yaklaşmayı planör uçuşu ile yapmıştır. Böylece, Türk havacıları tarafından ilk gece uçuşu “Osmanlı” tayyaresi ile gerçekleştirilmiştir (Çelik, 2004: 59).

Osmanlı” isimli tayyare ile yapılan bu keşfi rasit olarak görev yapan Kurmay Binbaşı Sedat Bey anılarında;

“...Tayyarenin pilotu Üsteğmen Fethi Bey idi. Ben de o dakikaya kadar hiç tayyare görmemiş tecrübesiz bir subay olarak düşman üzerinde uçacak ve ilk rasit olacaktım. ...Beni kayışla koltuğa bağladılar. Ne bende ne de arkada oturan Fethi’de bir silah, ne de bugünkü tayyarelerde olduğu gibi paraşüt ve teçhizat namına bir şey yoktu. Benim dürbünüm, Fethi’nin de tayyareci başlık ve gözlüğü vardı. Tayyarenin iki yanına ileri ve gerisine şöyle bir baktım. Yelken bezi ile tahta parçaları ve bunların arasında bulunan bir motor... Motorun önünde de bir pervane var. Ben önde, Fethi arkada oturduğu için havada motor ve pervane gürültüsü içinde, bağırarak suretiyle anlaşabiliyoruz. Ancak ben onun sesini zor duyuyorum. Eldeki haritalar eski ve küçük mikyasta olduğu için daha çok arazi üzerinde edindiğim bilgiden istifade ediyorum. Kolumla işaret vererek Marmara sahili istikametini gösterdim. Böylece Çatalca hattının sol kanadının müntehasından cepheye dâhil olacaktık. Bu arada dürbünle gözlem yapmaya çalışıyordum. Fakat tayyarenin motoru çok miktarda yağ sıçrattığından dürbünün adesesini yağlanıyor. Bir şey göremiyorum. Bu yüzden çıplak gözle bakıyordum. Bu seferde gözüm yağ içerisinde kalıyordu. Bir taraftan da ağır bir benzin kokusu fenalık veriyordu. Fethi’ye bağırdım. Göremiyorum, biraz daha alçalalım dedim. Nihayet gözle keşfimi yapmış bulunuyordum. Evvelden menziline bildiğim bataryalar yerinde idi. Sol cenah karşısında fazladan mevzie girmiş tek batarya vardı. İhtiyatların bildiğimiz yerlerinde de bir değişiklik yoktu. Cephe gerisinde hareket normaldi... Keşif görevini bitirip dönüş yoluna koyulduk. Bu esnada meydanda bizi bekleyenler saatlerin dakikalarını hesaplamışlar. Bir saat on dakika geçince dönüşümüzden ümidi kesmişler. Biz ise yedi dakikalık bir gecikme ile meydana iniş yaptık. Arkadaşlarımız sevinç gözyaşları içerisinde bizi karşıladılar, sarmaş dolaş olduk...” (Aydar, 1950: 4-5) diyerek anlatmıştır.

Balkan Harbinin bitiminden sonra “Osmanlı” tayyaresi ile havacılık tarihine geçecek önemli uçuşlar yapıldığı görülmektedir. Bu kapsamda 29 Ekim 1913 tarihinde dönemin Dâhiliye Nazırı Talat Bey ile 1’inci Kolordu Komutanı Cemal Paşa, Fethi Bey idaresindeki “Osmanlı” tayyaresi ile İstanbul üzerinde uçmuştur (Servet-i Fünun Dergisi, 1913: 4-5). Böylece ilgili kişiler uçuş tecrübelerini “Osmanlı” tayyaresi ile yapmıştır.

İlk kez bir Türk kadını da “Osmanlı” uçağı ile uçmuştur. Türk göklerinde uçan ilk Türk kadını olan Belkıs Şevket Hanım, 30 Kasım 1913 tarihinde Fethi Bey tarafından “Osmanlı” Deperdussini ile uçurulmuştur (Tayyare Mecmuası, 1341, 12). Belkıs Şevket Hanım’ın “Osmanlı” tayyaresine binerek uçuşmasında, İkinci Meşrutiyet döneminde kadın haklarını savunmak amacıyla kurulan Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyetinin, hem uçak bağış kampanyasına destek olmak, hem de Cemiyetin tanınmasını sağlamak istemesi etkili olmuştur. Cemiyetin aldığı karar üzerine dernek üyesi kadınlardan Belkıs Şevket Hanım bu işe gönüllü olmuştur.

Gerekli izinlerin alınmasından sonra 30 Kasım 1913 tarihinde Belkıs Şevket Hanım, Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti üyeleri ile birlikte Yeşilköy Tayyare Mektebine hareket etmiştir. Yeşilköy’de Belkıs Şevket Hanım ve cemiyet üyesi kadınlar, Tayyare Mektebi Müdürü Binbaşı Veli Bey ve Mektep personeli tarafından karşılanmıştır. Burada Belkıs Şevket Hanım’a, pilotlara özel bir kıyafet, muşamba bir ceket, uçucu kaskı ve gözlüğü verilmiştir. Uçuşun, Sultan Mehmet Reşad’ın orduya hediye ettiği, Üsteğmen Fethi Bey’in kullandığı Deperdussin model, “Osmanlı” isimli uçak ile yapılması planlanmıştır (Kansu, Şensöz, Öztuna, 2006: 143; Aydar, 1948: 65-66).

Hazırlıklar sonrasında havalanan “Osmanlı” tayyaresi, Bakırköy üzerinden Beyazıt Meydanı’na uzanmış, ardından da Boğaziçi’ne kadar gitmiştir. Uçuş sırasında Belkıs Şevket Hanım, halkı Donanma Cemiyetine bağış yapmaya çağırarak el ilanları atmıştır (Şehbal Dergisi, 1913: 290-291). Bu el ilanlarında, orduya Kadınlar Dünyası isimli bir tayyare hediye etmek için bütün Osmanlı kadınları bağış yapmaya davet edilmiştir. On beş dakika kadar süren uçuş sonrasında Osmanlı uçağı Hürriyet-i Ebediye Tepesi üzerinden Yeşilköy Tayyare Mektebine geri dönmüştür. Böylece, ilk kez bir Türk kadını Türk göklerinde “Osmanlı” isimli tayyare ile uçmuştur (İnan, 2005: s.30).

1914 yılında Birinci Dünya Harbi başlamıştır. Harbin başında Türk ordusunun envanterinde “Osmanlı” tayyaresinin de içinde yer aldığı altı faal uçak olduğu görülmüştür (Yücel, 1963: 12; Korkmaz, 2017: 141-160). Bu uçaklar, Osmanlı Hükümetinin seferberlik kararı alması üzerine değişik yerlerde görevlendirilmiştir (Korkmaz, Kurt, 2020: 105-128). İlgili uçaklardan elde bulunan iki Bleriot tayyaresi Yüzbaşı Salim ve Yüzbaşı Fesa Beyler ile birlikte Kafkas Cephesi’nde; bir adet Nieuport tayyaresi Üsteğmen Fazıl Bey ile Çanakkale Müstahkem Mevki Komutanlığı’nda; bir tane Rumpler tayyaresi Yüzbaşı Şakir Fevzi Bey ile

Kanal Cephesi’nde ve “Osmanlı” tayyaresinin içinde olduğu kalan uçaklar ise Yeşilköy Tayyare Mektebi’nde görevlendirilmiştir (Kansu, Şensöz, Öztuna, 2006: 172).

“Osmanlı” tayyaresi, Birinci Dünya Savaşı’nın başlangıcında Yeşilköy Tayyare Mektebi’nde eğitim uçağı olarak kullanılmıştır. Birinci Dünya Harbi devam ederken 3 Mayıs 1915 tarihinde, Rus Deniz Filosunun Karadeniz’den boğaza yaklaştığı rapor edilmiştir (Göymen, 1969: 37). Bunun üzerine Başkomutanlık Vekâleti, Yeşilköy Tayyare Mektebi’ne keşif ve gözetleme için bir uçak gönderilmesini emretmiştir. Bu emir üzerine mektepte bulunan Pilot Yüzbaşı Fevzi Bey, Teğmen Sami Bey ile birlikte hava keşfine çıkmıştır (Kurt, Korkmaz, 2020: 332).

Osmanlı tayyaresi ile yapılan uçuş sırasında havacılar Uskumru köyü üzerine geldikleri sırada, Osmanlı jandarmaları tarafından Rus uçağı sanılarak uçağı yerden ateş açılmıştır. Yerden açılan bu ateş sonucunda uçağın irtifa dümenine ait kumanda telleri makaralarından çıkmıştır. Pilot Fevzi Bey kumandalara hâkim olmaya çalışırken, uçak birkaç takla atmış ve Rasit Teğmen Sami Bey, 500 metre irtifada uçaktan dışarıya fırlamıştır. Terse giren uçak, Belgrad Ormanında ağaçlara çarparak parçalanmıştır. Bu olay sonrasında her iki havacı da şehit olmuştur (ATASE Arşivi, Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH), K: 1430, D: 195, F: 1-59a). Böylece, Pilot Yüzbaşı Fevzi Bey ile Teğmen Sami Bey, Birinci Dünya Savaşı’nın ilk şehit havacıları olmuştur. “Osmanlı” tayyaresi de dost ateşi ile düşen ilk uçak olmuştur.

Sonuç

Sanayi İnkılâbının sonuçlarının havacılık sektörüne uygulanması ile ilk motorlu uçak gökyüzü ile buluşmuştur. Bu durum, bu yeni araca olan ilginin artmasına ve kısa süre içerisinde üretim kapasitesinin artırılmasına etki etmiştir. Uçaklar ilk dönemlerde spor ve posta alanlarında kullanılırken, zaman içerisinde askeri maksatlı olarak da kullanılmaya başlamıştır. Picardie Manevralarında keşif yeteneği ile ön plana çıkan uçaklar, ilk kez Trablusgarp Harbi sırasında askeri maksatlı olarak kullanılmıştır. İlgili örnekler dünya ülkelerinin askeri hava teşkilatlarını kurmalarına ve ordu envanterine uçakları dâhi etmelerine yol açmıştır.

Osmanlı Devleti, dünya devletleri gibi ilk andan itibaren uçakların gelişimini yakından takip etmiş ve tayyare satın almak ile personeline Avrupa’da eğitim aldirmaya dönük faaliyet ve girişimlere hız vermiştir. Özellikle Osmanlı Devleti’nin, Trablusgarp Harbi’nde uçakların etki ve gücünü görmesi uçak alım faaliyetlerini öne almasına neden olmuştur. Bu süreç, Paris Sefareti aracılığı ile ilk uçakların sipariş edilmesine ve 1912 yılı içerisinde envantere dâhil

edilmesine etki etmiştir. Padişah V.Mehmet Reşad'ın isteği üzerine satın alınan Deperdussin model uçaklardan iki kişilik olanına “Osmanlı” adı verilmiştir.

“Osmanlı” tayyaresi, Türk havacılık tarihinde birçok ilk ile ön plana çıkmıştır. Bu kapsamda İlk gece uçuşu ve ilk kez bir Türk kadının göklerde uçuşu “Osmanlı” tayyaresi ile gerçekleştirilmiştir. “Osmanlı” tayyaresi, Birinci Dünya Harbi devam ederken İstanbul üzerindeki uçuşu esnasında yerden açılan dost ateşi sonucunda düşmüş ve elden çıkmıştır. Türk Ordusunun envanterine giren ilk uçak olan “Osmanlı” tayyaresi, havacılık alanında yaptığı faaliyetlerle ön plana çıkmış ve Türk tarihindeki yerini almıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

CDAB, BOA, BEO. 4013.300907.002.

CDAB, BOA, BEO. 4013.300924.002.

CDAB, BOA, BEO. 4013.300907.001.

CDAB, BOA, BEO. 4013.300924.003.

CDAB, BOA, MV. 1162.00083.001.

CDAB, BOA, BEO. 4017.301212.001.

CDAB, BOA, DH.MTV.D. 48.1.12.

CDAB, BOA, DH.İD.00019.2.00061.002.

MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (Genelkurmay Askeri tarih ve Stratejik

Etüt Başkanlığı-ATASE) Arşivi

ATASE Arşivi, BHK,K: 3, D: 13, F: 5-1.

ATASE Arşivi, BHK, K: 328, D: 2319, F. 2-7.

ATASE Arşivi, BHK, K: 328, D: 2319, F. 2-23.

ATASE Arşivi, BHK, K: 328, D: 2319, F. 2-10.

ATASE Arşivi, BHK, K: 328, D: 2319, F. 2-15.

ATASE Arşivi, BHK, K: 328, D: 2319, F. 2-22.

ATASE Arşivi, BHK, K: 328, D: 2319, F: 2-25.

ATASE Arşivi, BHK, K: 179, D: 92, F: 14, 14a.

ATASE Arşivi, BHK, K: 328, D: 2319, F: 2-42.

ATASE Arşivi, BHK, K: 179, D: 92, F: 1.

ATASE Arşivi, BHK, K: 111, D: 10, F: 2 (3-4).

ATASE Arşivi, BHK, K: 111, D: 10, F: 2-25.

ATASE Arşivi, BHK, K: 174, D: 69, F: 1-9.

ATASE Arşivi, BDH, K: 1430, D: 195, F: 1-59a.

Kitaplar

Anderton, David A., History of U.S. Air Force, New York, 1989.

Aydar, Orhan, Uçan Süvariler, Ulus Basımevi, Ankara, 1948.

Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı, Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Cilt 3, Kısım: 6,
(1908-1920), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996.

- Göymen, İhsan, Birinci Dünya Harbi Türk Hava Harekâtı, Cilt IX, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları, Seri No.: 3, Ankara, 1969.
- Hall, Richard, Balkan Savaşları 1912-1913: Birinci Dünya Savaşı'nın Provası, Çeviren: M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003.
- Hava Kuvvetleri Komutanlığı, Uçak Albümü, Hava Basımevi, Ankara, 2009.
- İğdemir, Uluğ, Atatürk'ün Yaşamı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1980.
- İlmen, Süreyya, Türkiye'de Tayyarecilik ve Balonculuk Tarihi, Hilmi Kitabevi, Ankara, 1947.
- Kansu, Yavuz, Şensöz, Sermet, Öztuna, Yılmaz, Havacılık Tarihinde Türkler, Cilt: I, Hava Basımevi, Ankara, 2006.
- Kapucu, Davud, Korkmaz, Erdal, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Askerî Hava Seyahatleri (1909-1939), Karakum Yayınevi, Ankara, 2020.
- Keyüsk, Mazlum, Türk Havacılık Tarihi I (1912-1914), Hava Basımevi, Eskişehir, 1951.
- Kural, Fethi, Kuruluş Yıllarında Türk Askerî Havacılığı Belgeleri (1909-1913), Ankara, 1974.
- Kurt, Deniz, Korkmaz, Erdal, Kuruluşundan Günümüze Türk Hava Kuvvetleri (Harekât ve Teşkilatlanma Tarihi 1911-1922), Hava Basımevi, Ankara, 2020.
- Kurter, Ajun, Türk Hava Kuvvetleri Tarihi (1910-1914), Cilt: I, Hava Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 2006.
- Nikolajsen, Ole, Turkish Military Aircraft Since 1912, Dutch Aviation Society, Netherlands, 2005.
- Okyar, Fethi, Üç Devirde Bir Adam, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980.
- Özkurt, Fatih, Gazi Mustafa Kemal Askerî Manevra ve Tatbikatlar (1909-1938), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2017.
- Petit, Edmont, Histoire Mondiale De L'Avition, EditionsHachette, Paris, 1967.
- Şıvgın, Hale, Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.
- Uçarol, Rifat, Siyasi Tarih, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1985.
- Makaleler**
- Aydar, Orhan, "Düşman Üzerinde İlk Keşif Uçuşu Nasıl Yapılmıştı", Havacılık ve Spor Dergisi, Mayıs-Haziran 1950, s.4-5.
- Beyoğlu, Süleyman, "Türk Havacılığının Doğuş Yılları", Havacılık Tarihi Sempozyumu Bildirileri 1911-1923, Hava Basımevi, Ankara, 2015, s.25-35.

- Demir, Nilüfer Özcan, "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Feminizmi", Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 16, Sayı: 2, Yıl: 1999, s.107-115.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Osmanlı Havacılığına Genel Bir Bakış", Çağın Yakalayan Osmanlı, Yayına Hazırlayan: Ekmeleddin İhsanoğlu, Mustafa Kaçar, IRCICA, İstanbul, 1995, s.532.
- Karacagil, Ö.Kürşad, "Balkan Harbi'nde Türk Havacılığı", Türk Hava Kuvvetlerinin 100'üncü Yılı uluslararası Tarih Sempozyumu (8-10 Şubat 2011), Ayrıntı Basımevi, Ankara, 2013, s.111-123.
- Koloğlu, Orhan, "İlk Havacılık Savaşı", Tarih ve Toplum, Cilt: 9, Sayı: 50, İletişim Yayıncılık, İstanbul, Şubat 1988, s.114.
- Korkmaz, Erdal, "Çanakkale Muharebeleri Ekseninde Tarafların Hava Güçlerinin Analizi", On Beşinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri (100'üncü Yıl Dönümünde Çanakkale Muharebeleri), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2017, s.141-160.
- Korkmaz, Erdal, Kurt, Deniz, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nda Görev Yapan Alman Pilot Erich Serno'nun Çanakkale Muharebelerindeki Rolü", 105. Yılında Çanakkale Muharebelerine Bakış, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2020, s.105-128.
- Kundakçı, Deniz, Kavaklı, Sibel, "Türk Havacılığının Gelişiminde Uğrak Noktaları: Hava Sefinesinden Tayyareye, 20. Yüzyıl Başlarında Bir Yolculuk", Türk Hava Kuvvetlerinin 100'üncü Yılı Uluslararası Tarih Sempozyumu, Ayrıntı Basımevi, Ankara, 2013. s.57-73.
- Toprak, Zafer, "II. Meşrutiyet Döneminde Devlet, Aile ve Feminizm", Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s.70-231.
- Türkmen, Zekeriya, "Türkiye'de Havacılık Teşkilatının Kuruluşunda Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa ve Döneminde Gerçekleştirilen Faaliyetlere Bir Bakış", Havacılık Tarihi Sempozyumu Bildirileri 1911-1923, Hava Basımevi, Ankara, 2015, s.59-80.
- Türkmen, Zekeriya, "Türkiye'de Havacılık Teşkilatının Kuruluşunda Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa ve Döneminde Gerçekleştirilen Faaliyetlere Bir Bakış", Türk Hava Kuvvetlerinin 100'üncü Yılı Uluslararası Tarih Sempozyumu, Ayrıntı Basımevi, Ankara, 2013. s.28-56.

Vagnini, Alessandro, “İtalyan-Türk Savaşı’nda İtalya Hava Kuvvetleri: Uzun Süreli Bir Geleneğin İlk Adımı”, Türk Hava Kuvvetlerinin 100’üncü Yılı Uluslararası Tarih Sempozyumu, Ayrıntı Basımevi, Ankara, 2013. s.100-110.

Yücel, Celal, “Türk Havacılığının Kısa Tarihçesi”, Hava Dergisi, S.211, Eylül 1963, Ankara, 1963, s.12.

Süreli Yayınlar

Sabah Gazetesi, 15 Mart 1912, s.1.

Tanin Gazetesi, 19 Mart 1912, s.1.

Sabah Gazetesi, 19 Mart 1912, s.1.

Sabah Gazetesi, 16 Mart 1912, s.1.

Tanin Gazetesi, 18 Mart 1912, s.4.

Sabah Gazetesi, 28 Mart 1912, s.1.

Tanin Gazetesi, 28 Nisan 1912, s.1.

Tercüman-ı Hakikat Gazetesi, 25 Temmuz 1913, s.3.

Tanin Gazetesi, 18 Mart 1912, s.1.

Servet-i Fünun Dergisi, No: 1171, 13 Kasım 1913, s.4-5.

Şehbal Dergisi, “Belkıs Hanım”, Sayı: 87, 1 Aralık 1913, s.290-291.

Tayyare Mecmuası, “Tayyarecilik ve Kadınlarımız”, 14-8/12, 10 Teşrin-i Evvel, 1341, İstanbul, Ahmet İhsan Matbaası, s.12.

Tezler

Çelik, Ahmet, II. Meşrutiyet Dönemi’nde Türk Hava Kuvvetleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2004.

İnan, Gaye, Kuruluşundan Ulusal Kurtuluş Savaşı Sonuna Kadar Türk Havacılığı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 2005.

Karacagil, Ö.Kürşad, Süreyya İlmen’in Hayatı, Faaliyetleri ve Eserleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2011.

Ekler

Ek-1

Pilot Üsteğmen Fethi Bey ve Türk Göklerinde Uçan İlk Türk Kadını Belkıs Şevket Hanım
"Osmanlı" Tayyaresinin Üstünde (Şehbal Dergisi, 1913: 290-291).

Ek-2

Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyetinin Üyeleri "Osmanlı" Tayyaresinin Önünde
(Şehbal Dergisi, 1913: 290-291).

Ek-3

مبارك شهيدلر يمز

روح و جسمكز ، تركيب حيات ايتدكلىرى
زمان شهبال عز ملرینه فضالر جولانكاه ايدى .
آيرلر قدن صكرمه ايمدبلر ، برى فردوس
ذوالجلاله كيتدى ، ديكرى طوپراق دكل
تاريخده بر آلتون پاراغه دوشدى ،

شهيد محترم طياره جى طلبه ملازم ثانى
سامى افندى

شهيد محترم طياره جى يوزباشى
فيضى افندى

[مرحوملر ۲۰ تيسان ۳۳۱ تاريخده قره دكز بوغازينه كلديكى استخبار اولان روس دونخاسنى كشفه كيتدكلىرى
صرهده «يكي كوي» جوارنده سقوط ايتديار . نعلش مباركلرى جنتمكك فالح سلطان محمد حضرتلر يئك تربه عليالىرى
خطيره سنده مدفوندر]

يوزباشى فيضى افندى فرانسهده تحصيل ايدن كزیده . طياره جيلر يمز دن اولوب آياستفانوس طياره استاسيوننده
طيران معلمى ايدى . ملازم سامى افندى طياره جيلك صنفه هنوز انتساب ايتمش ، تحصيلنه كمال شوق وغيرتله چاليشدينى
بو صئتك عاشقى ايدى . راكب اولدقلىرى [بلهريو] سيستمنده كى طياره نك ارتفاع دومنى يوزيله رق طاقلاق آتمش و بو ائشاده
سامى افندى باغلى اولمديغدن طياره دن آيريله رق خزين بر نصيب شهادتله رحمت رحمانه انتقال ايلشدر .

فيضى افندى جسور و روحنك بوتون خوارق دليرانه سنى ساكئنه براعتدال ايله صرف ايدهر ك طياره سنى قرهيه توجيه
ايتمش و صوك دقيقه قدر راكب اولدنى غير متكمل وضعيف آله حاكم اولمش ايسه ده مراد كبريا بوقهرمانى ده
شان و شرف يولنده فردوس شهادتله بكام ايتك صورتنده تجلى ايلشدر .

“Osmanlı” Tayyaresinin Envanterden Çıkışı ve Uçakta Yer Alan Havacıların Şehadetine Dair
Arşiv Belgesi (ATASE Arşivi, BDH, K: 1430, D: 195, F: 1-59a).

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi
BENĞİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi>

ISSN: 2717-6584

Çağdaş Örnekler İçerisinde: Adnan Menderes Demokrasi Müzesi

In Contemporary Examples: Adnan Menderes Democracy Museum

doi: 10.58646/bengi.1340987

Geliş/Received: 10.08.2023

Kabul/Accepted: 04.09.2023

Bircan CANGUL*

Özet

Müzecilik günümüzde, geleneksel ve çağdaş olarak ikiye ayrılmaktadır. Geleneksel müzelerin sanata, kültüre ve bilime dair bilgileri belgeleyerek koruma, sergileme fonksiyonunu üstlendiği, obje merkezli içe dönük bir yapı teşkil ettiği görülmüştür. Fakat çağdaş müzecilik ile birlikte kurumun işlev ve fonksiyonları yeni bir misyon kazanmış, eserlerin depolandığı ve sergilendiği mekân olmaktan çıkmıştır. Objeye merkezli değil, ziyaretçiye dönük tasarımlarla kurgulanmıştır.

Adnan Menderes Demokrasi Müzesi, 1950-1960 yılları arasında Başbakanlık yapan Adnan Menderes'in hayatını anlatan çağdaş, interaktif ve pedagojik bir özellik taşımaktadır. Yönetmelik, mekânsal ve tasarımı ile dikkat çekmekte duyumsal, etkileşimli içerik, rehberlik hizmetleri, canlandırmaları, ses görüntü efektleri ile ziyaretçi çeşitliliğini artırmakta ve farklı yaş gruplarına hitap etmektedir. Sergi mekânları, sergileme yöntemleri, koleksiyonları ile ziyaretçileri öznelliğe davet etmekte ve adeta menderes deseni oluşturan bina zemini ile

* Sorumlu Yazar/Corresponding author: Drnt., Aydın Valiliği Adnan Menderes Demokrasi Müzesi, e-posta: bircan-kayacan@hotmail.com, Orcid: 0000-0002- 8353-7983.

Atıf/Citation: Cangul, B. (2023). Çağdaş Örnekler İçerisinde: Adnan Menderes Demokrasi Müzesi. *BENĞİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*. 2023 (2), 173-192.

gerçeklik perdesi aralamaktadır. Ayrıca hikâyesinin de mekân ve bina ile özdeşleştiği görülmektedir.

Çalışma kapsamında; obje, mekân ve ziyaretçiyi bütünleşik bir yaklaşımla bir araya getiren, teoriye ve pratiğe yönelik köklü değişimleri içerisinde barındıran müessesenin; dış mekânı, restoranı, satış birimleri, ziyaretçiyi içerinin konseptine hazırlayan geçiş mekânı, iç mekânı, iç mekânın bölümleri, karşılama mekânı, sergi mekânı, çok amaçlı salonu, kütüphanesi ele alınacak, yapılan etkinlikler, basın haberleri, akademik toplantılar ve yayınlar sıcak intibahlar bölümünde değerlendirilecektir.

Bu çalışmanın amacı, depolama yöntemlerinin kullanıldığı geleneksel anlayıştan farklı olarak, çağdaş mimari örnekleme oluşturan mekânın tasarımını, sergi yöntemini, içeriklerini, ziyaretçinin sosyalleşmesini sağlayan tesislerini araştırma ortamı kapsamında analiz etmek, kurulacak olan çağdaş müzelere de modern yaklaşımlarıyla fikir sağlayacak bir kaynak oluşturmaktır.

Anahtar Kelimeler: Adnan Menderes Demokrasi Müzesi, Çağdaş Müze, Müze Hikâyesi, Pedagojik Müzecilik.

Abstract

Today, the concept of museum is divided into two as traditional museology and contemporary and modern museology. It has been seen that traditional museums constitute an object-centered introverted structure that undertakes the function of protecting and exhibiting by documenting information about art, culture and science. However, with contemporary museology, the functions and functions of the museum gained a new mission and ceased to be the place where the works were stored and exhibited. It is not object-centered, but designed with visitor-oriented designs.

Adnan Menderes Democracy Museum has a contemporary, interactive and pedagogical feature that tells the life of Adnan Menderes, who was Prime Minister between 1950-1960. The museum, which draws attention with its managerial, spatial and design, increases the diversity of visitors with its sensory and interactive content, guidance services, virtual animations, sound-image effects and appeals to different age groups. The exhibition spaces invite the visitors to subjectivity with their remarkable exhibition methods and collections, and the veil of reality opens up with the building floor that almost creates a meander pattern. In addition, it is seen that the story of the museum is identified with the place and the building.

Scope of work; The museum, which brings together the object, space and the visitor with an integrated approach, contains radical changes in theory and practice; The exterior, restaurant, sales units, transition space that prepares the visitor for the concept of the interior, interior space, parts of the interior space, welcome space, exhibition space, multi-purpose hall, library will be discussed.

For this purpose, the space design, exhibition method, contents, facilities that provide the socialization of the visitor will be analyzed as a sampling and research environment of the museum, which constitutes a contemporary museum sample, unlike museology in which traditional storage methods are used, and it will be a source that will provide ideas with its modern approaches to the contemporary museums to be established.

Keywords: Contemporary Museum, Pedagogical Museology, Museum Story, Adnan Menderes Democracy Museum.

Giriş

Müze kelimesinin kökeni Yunanca bir kelime olan "mouseion" dan gelmektedir ve ilham perisi manasında kullanılmaktadır (ICOM, 2010: 56). Kelimenin Uluslararası Müzeler Konseyi Tüzüğü "ICOM Statutes" de resmileşen tanımı ise şu şekildedir; Toplumların ilerlemesi için çalışan, kâr amacı gütmeyen, topluma açık, tarihe tanıklık eden, insanlık mirasını ve çevresini eğitim, çalışma ve eğlence amacı için edinen, koruyan, araştıran, ileten ve sergileyen, sürekliliği olan kurumlardır. (ICOM, 2007). Bu kurumların tarihi seyri incelendiğinde, ilk dönemde sanata, kültüre ve bilime dair bilgileri belgeleyerek koruma, sergileme fonksiyonunu üstlendiği, obje merkezli dışarıya ve topluma kapalı bir yapı teşkil ettiği görülmüştür.

Günümüzde ise müze tanımı değişikliğe uğramıştır. ICOM çağdaş (müze) mimarlığını; belirli fonksiyonları, özellikle de sergileme ve gösterim, önleyici ve düzeltici aktif koruma, çalışma, yönetim ve ziyaretçi alımını barındıracak mekân tasarlama ve tesis etme ya da inşa etme sanatı olarak tanımlamaktadır ve gelişen müze çalışmalarındaki yeni fonksiyonlara dikkat çekmektedir (Kandemir ve Uçar, 2016: 32). Bu tanıma uygun olarak müzeler çağdaş ve interaktif içeriklerle yeni işlevler üstlenmiş, eserlerin depolandığı ve sergilendiği mekân olmaktan çıkmıştır. Bu çerçevede modern dönemde bu mekânlar, obje odaklı bir yapıda, objeleri toplamak, saklamak, korumak ve sergilemek edimi üzerine yoğunlaşarak, ziyaretçinin ve yerle ilişkili değerlerin göz ardı edilmesi sonucuyla kurgulanmaktadır (Kandemir, 2005: 61-62). Bu bakış açısıyla mekânların tasarımında sergi, döküm içerikleri, ziyaretçiye yönelik tesisler, çağdaş yaklaşımlar doğrultusunda geliştirilmiştir. Çok yönlü bir şekilde; görsel, işitsel ve sosyal olarak ziyaretçiyi çekmeye yönelim başlamıştır (Falk ve Dierking, 2000: 123).

Türkiye’de hizmet veren birçok özel ve kamuya ait çağdaş müze bulunmaktadır; Gaziantep Zeugma Mozaik, Çorum Arkeoloji, Burdur Arkeoloji, Ankara Devlet Resim Heykel Müzeleri bunlara örnektir (Keş ve Başar Akyürek 2018).

Çağdaş örneklemelerden biri de araştırma konusu olarak seçilen, teoriye ve pratiğe yönelik köklü değişimleri içerisinde barındıran Adnan Menderes Demokrasi Müzesi’dir. Dış mekânı, ziyaretçiyi içeriğinin konseptine hazırlayan geçiş mekânı, iç mekânı, karşılama mekânı, sergi mekânı, çok amaçlı salonu, restoranı ve satış birimleri ile obje, mekân ve ziyaretçi bütünleşik bir yaklaşımla bir araya getirilmiştir. Bu noktada, obje odaklı statik bir yapılanmadan, kullanıcı mekânı, deneyim mekânına dönüştürülmüş, disiplinler arası bir ekiple

bireylerin yaratıcı güçlerini artıran, estetik değerleri, gözlem yeteneklerini geliştiren bir kurum olmuştur.

Çağdaş müzecilik ile birlikte, bu mekânlarda gerçekleşen öğrenmeye bağlı olarak müze pedagojisi terimi de oluşmuştur. Pedagojik müzenin amacı, toplumun her kesime ve her yaşta insana etkileşimi artıracak ve geliştirecek bir alan sunmak ve ziyaretçiler için ideal bir öğrenme ortamı sağlamaktır (Adıgüzel, 2006: 34). Çalışma örneklemini müze incelendiğinde, yetişkin ziyaretçiler kadar, interaktif, dijital ve duyuşsal öğeleriyle gençlerin ve çocukların da dikkatini çeken pedagojik bir mekân olma özelliğini kazanmıştır. Özellikle yapılan atölye çalışmaları müze-okul eğiticiiliği açısından önem arz etmektedir.

Araştırma konusu Adnan Menderes Demokrasi Müzesi, biyografik ve tarihsel anlatım içermektedir. Adnan Menderes'in hayatı ve siyasi hayata başlangıcı kronolojik bir şekilde ele alınmaktadır. Demokrasi vurgusu yapan, demokrasiye müdahalenin ne kadar acı sonuçlar doğurduğunu bilgi ve belgelerle göstermeyi hedeflemektedir. Bu vurguyu öncelikle gerçek Adnan Menderes'i tanımak ve tanıtmak süreci ile gerçekleştirmeye çalışmaktadır.

Müze, demokrasinin önemini ve Adnan Menderes'in şahsiyetini demokratik yöntemlerle seçilmiş olan iktidarın darbe ile sonlandırılan mücadelesini, olaylar ve olgular üzerinden objektif bir tutumla yeniden ortaya koymaktadır. Bu bağlamda müze, tarihsel gerçeklere ulaşmak için de oldukça fazla unsura sahiptir. Kaynaklar arasında dış güçlerin önde olduğu ve organizatörlerinin hep dışarıda bulunduğu veya dışarıya hizmet ettiği darbeler sürecine ve oluşum sebeplerine işaret etmekle yetinilmiştir. Tüm bu nedenlerden ötürü müze hikâyesi, tarihin bir döneminde ve belirli bir zaman diliminde yaşanmış ve kapanmış bir içerik sergilememeyi öncelemektedir.

Bilindiği üzere bu mekânlarda objeleri yerleştiren hikâyedir (Hughes, 2010: 26). Bu hikâye, öncelikli olarak sergiyi gezecek ziyaretçilerin mekân ile olan psikolojik ve fizyolojik ilişkilerini artıracak ve ziyareti kolaylaştıran bir ortam sunacaktır (Aykut, 2017: 241). Bu bağlamda örneklemin bulunduğu konum, bina ve hikâye ziyaretçiyi davet eder niteliktedir. Menderes'in toplumdaki birisi olarak değerlendirilmesi için uygun bir yerdir. Toprakta gelen, köklerini bu toprakla besleyen bir kişi olarak bu bölgede tanıtılmasının çok daha gerekli olduğu düşünülmüştür. Ayrıca hacmi ile de tarihî bir şahsiyeti gerçek bir birey olarak ortaya koyacak fiziki zemine ve zihinsel iddiaya sahip olduğu görülmüştür. Hem iç politikada hem de dış politikada atılan adımların, 27 Mayıs Darbesi'ne bağlı olarak bazen bilinçsizce bazen de bilinçli bir biçimde oluşturulan sis perdesi sebebiyle doğru okunamadığı ve doğru anlaşamadığı düşünülmüştür. Bu bağlamda müze belgeler ortaya koyarken, bahsi geçen konuların

Menderes'in şahsiyetiyle ilişkileri bakımından ele alınmasına dikkat etmektedir. Aynı zamanda farklı bir yaklaşım sergileyerek 27 Mayıs'ın sahte mahkemelerinin, sahte gerekçelerine cevap üreten bir müze dili tercih etmemiş, bunun yerine 27 Mayıs'ı sanık sandalyesine oturtan ve demokrasiye müdahaleyi yargılayan bir üslubu benimsemiştir. Duyumsal içerikler, ekranlar ve çeşitli envanterlerle de tarihsel anlatıyı desteklemiştir.

Herkes için erişilebilirliğin sağlanması için internet sayfası oluşturulmuştur. Sayfa 3 bölümden oluşmaktadır. Menderes bölümünde; Adnan Menderes'in biyografisi ve siyasi yaşamı hakkında bilgi verilmiştir. Müze bölümünde; mekân içerisinde yer alan Menderes ve ailesine ait fotoğraf paylaşımları yapılmıştır. Arşiv bölümünde ise bilgi ve belgelere, sözlü tarih çalışmalarına yer verilmiştir (<https://menderesmuzesi.com>). Ayrıca tanıtım kataloğu da hazırlanmıştır.

Çalışma kapsamında, Adnan Menderes Demokrasi Müzesi'nin bölümleri çağdaş müzecilik bağlamında tanıtılacak, müze bölümleri; İstiklal Madalyası, Adnan, Menderes, Maindros Menderes, Demokrat Parti: Kuruluştan İktidara, İcraatlar: Gelişen Türkiye, Adımlar: Türkiye'nin Dönüm Noktaları, 365 Gün 360 Derece, Menderes'in Gözünden Dünya, Dünyanın Gözünde Menderes, 27 Mayıs başlıkları ile ayrı ayrı işlenecektir. Makale içerisinde tanıtımını yaptığımız bölümlerin fotoğraflarına da ayrıca yer verilecektir. Son bölümde ise müze bağlamında alanyazına katkı sağlayan çalışmalardan kısaca bahsedilecektir. Çalışmanın amacı ise depolama yöntemlerinin kullanıldığı geleneksel anlayıştan farklı olarak, çağdaş mimari örnekleme oluşturan mekânın tasarımını, sergi yöntemini, içeriklerini, ziyaretçinin sosyalleşmesini sağlayan tesislerini araştırma ortamı kapsamında analiz etmek, kurulacak olan çağdaş müzelere de modern yaklaşımlarıyla fikir sağlayacak bir kaynak oluşturmaktır.

1. Demokrasi Müzesi ve Adnan Menderes

Adnan Menderes Demokrasi Müzesi, Aydın ili Koçarlı ilçesi, Çakırbeyli Mahallesi'nde Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın talimatı ile İçişleri Bakanlığı nezdinde, Aydın Valiliği himayesinde 2019-2020 yıllarında, Menderes'in 1955 yılında yaptırdığı Menderes Köprüsü'nün karşısına inşa edilmiştir. Müzenin tasarımı Alart Kültür'e aittir.

Müze'nin Çakırbeyli'de inşa edilmesinin iki temel sebebi vardır; Birincisi, bu toprakların Adnan Menderes'in doğup büyüdüğü, toprakla tanıştığı yer olmasıdır. 3 km ötede 1940'lı yıllarda Hacı Ali Paşa tarafından Macar ustalara yaptırılan ve halk tarafından kuleli olarak bilinen, Adnan Menderes'in gençlik yıllarında yaşadığı ve vekillikten sonra da ziyaret

ettiği, Adnan Menderes Çiftliği bulunmaktadır. İkincisi ise, Başvekil Adnan Menderes'in Yassı Ada'da, "Bizim siyasette ne işimiz vardı. Eğer buradan kurtulursak, gideceğim Çine Çayı'nın kenarındaki söğüt ağaçlarının dibine, başımı göğe kaldıracağım, söğüt ağaçlarının yüzümde vuran rayihasıyla saadete ereceğim. Çakırbeyli'den Aydın'a dahi gitmeyeceğim." şeklindeki sözleridir (Akkoyun, 2021a: 125).

Örneklem mekânı müze, bir rekreasyon alanıdır. İçerisinde Çine Çayı'na nazır restoran, kafeterya, cami bulunmaktadır. Yardımlar çerçevesinde Türkiye'ye 1948'den 1952'ye kadar olan zaman diliminde yardımın büyük bir kısmı Türk tarımı ve araç gereçlerine ayrılmış, traktör sayısı arttırılmıştır (Irmak, 2019: 16). Binanın girişinde Adnan Menderes'in 1954'te kullandığı traktör yer almaktadır. 55 BG UTSD markalı traktör, 6 Nisan 1955'te Türk Traktör ve Ziraat Makineleri A.Ş tarafından Ankara Gazi Çiftliği'nde üretilen ilk traktördür. Traktör, dönemin Başbakanı Adnan Menderes'e hediye edilmek istenmiştir ama Başvekil Menderes bu hediye bedelsiz olarak kabul etmemiştir. O dönem satış fiyatı olan 14 bin 750 liralık bedelini ödeyerek satın almıştır. Uzun yıllar Çakırbeyli'deki çiftlikte aktif olarak kullanıldıktan sonra âtıl duruma düşen traktör, Adnan Menderes'in oğlu Aydın Menderes'in izniyle 2004 yılında Türk Traktör Fabrikası tarafından Ankara'ya üretildiği tesislere geri getirilmiştir. Burada bakımları yapıldıktan sonra uzun yıllar fabrikada sergilenmiştir. Traktör, Aydın Menderes'in eşi tarafından sergilenmek üzere bağışlanmıştır (Çelik, 2021).

Diğer bir teşhir 1950-1960 yıllarında Menderes'in kullandığı makam aracıdır. 1958 model Buik Roadmaster, 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra çeşitli devlet kurumlarında yine makam aracı olarak kullanılmıştır. En son Milli Eğitim Bakanlığı'nda olduğu dönemde Gazi Eğitim Enstitüsü Motor Bölümü'ne bırakılmıştır. Sonraki yıllarda Gazi Üniversitesi'ne dönüşen bu kurumda 40 yıla yakın bekleyen otomobil sonunda asıl yerine kavuşmuştur. İçişleri Bakanlığı'nın girişimleri ile Gazi Üniversitesi tarafından bağışlanan otomobil, ABD'den getirilen orijinal parçaları ile kasası ve kaportası dışında neredeyse bütün parçaları yenilenerek çalışır duruma getirilmiştir (Uzun, 2019).

Yaklaşık 800 m²'den oluşan ve Adnan Menderes'in Dedesi Hacı Ali Konağı'nın replikasyonu olan bina; bodrum, giriş ve üst kat olmak üzere üç kattan oluşmaktadır. Bodrum katta; yüksek lisans, doktora öğrencilerinin ve bilim insanlarının kullanabileceği dijital dönüşürülecek bir kütüphane ve 300 adet Adnan Menderes ve dönemine ait eser yer almaktadır. Çalışmaların ve araştırmaların yapılabileceği bir okuma salonu da mevcuttur. Ayrıca çok amaçlı, mahkeme salonu şeklinde dizayn edilen ve sinevizyon ekipmanlarının olduğu bir salon da bulunmaktadır. Bu salonda öğrencilere, Aydın İl Milli Eğitim Müdürlüğü

ile ortak bir şekilde başlatılan “Adnan Menderes’i Anmak, İnsan Hakları ve Demokrasi Eğitimi” başlıklı proje kapsamında atölye çalışmaları yapılmaktadır.

Mekân, ziyaretçilerini bina içerisine davet eden ahşap bir pergola ile karşılamaktadır. Pergolanın tasarımını, Küratör Yasin Tütüncü şöyle açıklamaktadır; “Ahşap pergola, menderes kelimesinin kıvrım, dolambaçlı olma ve dolanma gibi anlam evreninden hareketle, güneş ışığıyla birlikte stilize menderes desenleri çizmek ve içeriye doğru organik bir akış sağlamak maksadıyla tasarlandı. Merhum Başbakanın soyadının taşıdığı anlamlar bir avantaj olarak benimsenip ilham veren yeni ufuklara yelken açıldı.” (Menderes Kataloğu, 2022). Ahşap pergola geçildikten sonra ise âlemdeki vahdeti simgeleyen künde-kâri, çivisiz ve yapıştırma bir konak kapısı ile ziyaretçileri içeri buyur etmektedir.

Bina içerisine giren ziyaretçiler aydınlık bir mekândan ziyade loş bir ortamda hikâyeyi okumaya başlamaktadır. Gri ve siyahlı duvarlar adeta kasvetli havayı teneffüs ettirmektedir. Ayrıca hikâyeye, güftesi Nedim’e ait olan ve Hafız Burhan tarafından seslendirilen bir icra da eşlik etmektedir. 27 Mayıs bölümü hariç tavanlar ve zemin ise konseptte uygun olarak doğal malzeme olan ağaçtan yapılmıştır. Doğa ve insan arasında bağ kuran bir yerelliğin ve sadeliğin göstergesi olarak geleneksel ahşap mimari çağdaş bir şekilde tasarlanmıştır.

Bina içerisinde bölümler konu başlıkları ile birbirinden ayrılmakta ve kronolojik bir şekilde işlenmektedir. Giriş katta ilk olarak ziyaretçileri; İstiklal madalyası ve hilal enstalasyonu karşılamaktadır. Kabuk enstalasyonu bölümünde sırasıyla; Güzelhisarı Aydın, Çocukluk yılları, Okul yılları, Askerlik yılları, Berrin Hanım ile izdivaç konuları ele alınmaktadır. Menderes bölümünde; Serbest Cumhuriyet Fırkası: Beklenmeyen Teveccüh, Cumhuriyet Halk Fırkası’na Giriş, Adnan Menderes’in Milletvekilliği: Talep Değil Tayin, Topraktan Gelen Adam, Dörtlü Takrir ve CHP’den İhraç ve Toprağı Paylaşmak konuları işlenmektedir.

Üst katta; Demokrat Parti: Kuruluştan İktidara bölümde sırasıyla; Demokrat Parti’nin Kuruluşu, 1946 Seçimleri: Açık Oy, Gizli Tasnif, Birinci Kongre: Hürriyet Misakı, İkinci Kongre: Milli Ant, Afişler, 1950 Seçimleri: Beyaz İhtilal, 1954 ve 1957 Seçimleri, Memleket Kurmak, Pullar: Devrin Mühürleri, 365 Gün 360 Derece, Dünyaya Açılmak, Kore Savaşı ve NATO’ya Giriş, Bağdat Paktı, Kıbrıs Davası ve Londra Uçak Kazası, Saygı ve Vefa, İbadet Dili, Köklere Vefa, Menderes’in Gözünden Dünya, Dünyanın Gözünden Menderes konuları işlenmektedir ve 27 Mayıs’ı Yargılamak odası ile sona ermektedir.

Zemin katta, yapım aşaması sürecinde resmi olarak bağışlanan envanterler de muhafaza edilmektedir. Bu envanterler içerisinde; Adnan Menderes'in orijinal semaveri, Menderes ve ailesine ait tarafımızdan bulunan fotoğraflar, mektuplar, Koçarlı Belediye Başkanı Sayın Nedim Kaplan tarafından bağışlanan saat, Menderes'in fotoğrafının işlenmiş olduğu dönem halıları, pek çok plak, dergiler, kitaplar bulunmaktadır.

Bu çerçevede örneklemimiz müze, Adnan Menderes'in hayatı bağlamında Osmanlı Devleti zamanından, Cumhuriyet Devri Türkiye'sine, Tek Partili siyasi dönemden, Çok Partili hayata uzanan dönemleri ve süreçleri yakından fakat farklı bir açıdan tanımalarına imkân sağlamaktadır. Ayrıca 27 Mayıs'ın etkisiyle oluşturulan ve Menderes'in hatırasını olumsuz yönde etkileyen; günlük konuşmalardan, popüler kültüre, popüler kültürden, akademik incelemelere kadar oluşturulan imgeler, köklü bir perspektif değişikliği ve yeni ufuklarla ziyaretçilere sunulmaktadır.

1.1. İstiklal Madalyası

Binanın giriş bölümünde; Menderes'in 19 Mayıs 1948 yılında Aydın Nazilli'de söylemiş olduğu; "Türk milleti olgun bir millettir. Demokrasi onun hürriyet davasını tahakkuk ettirmek için ihtiyar olunacak tek yoldur." cümlesiyle başlamaktadır. Tarihsel süreç içerisinde Adnan Menderes'in İstiklal Harbi'ne katıldığı, 2 sene 10 ay boyunca görev yaptığı bilinmektedir. 26 Ocak 1931'de de, millî orduda görev aldığı için kırmızı şeritli İstiklâl Madalyası kendisine takdim edilmiştir (İnan, 2002: 13). Adnan Menderes'e verilen İstiklal Madalyası'nın kopyasının teşhir edildiği bu bölümde, madalya 850 kristalden oluşan hilal enstalasyonu ile birlikte sergilenmektedir. 850 kristal İstiklal Harbi'ne katılan 850 milli mücahidi temsil etmektedir.

1.2. Adnan

Adnan bölümü, ziyaretçilerin Adnan Menderes'in hayatını altıgen bir mekânın merkezinde konumlanan üç boyutlu kabuk enstalasyonu çevresinde gezerek okudukları kısımdır. Enstalasyon, 6 bin metreden oluşan has ipek ip ile örülmüş ve bir manada ipek koza oluşturulmuştur. Adnan Menderes, annesini ve babasını çok küçük yaşlarda kaybetmiş ve kendisini babaanne Fitnat Hanım büyütmiştir. Menderes'in hayatı dikkatle incelendiğinde, babaannesinin onu, ipek bir koza içerisinde özen ve özveriyle büyüttüğü görülecektir. Bu kabuk enstalasyonu adeta Menderes'in anne, baba ve babaanne yaşam üçgeninin somutlama çalışmasıdır.

Müze mekânın merkez kısmında ise ziyaretçileri içeri çeken altıgen geometrik bir kabuk bulunmaktadır. Bu geometrik kabuk içerisinde Menderes'in toprak ile olan bağını tanımlayan çiftliğinden getirilen, izole edilmiş toprak yer almaktadır. Bu toprak Menderes'in Tarım Bakanlığı yıllarına da atıf yapmaktadır. Güzelhisarı Aydın, Çocukluk Yılları, Okul Yılları, Askerlik Yılları, Berrin Hanım ile İzdivaç genelden özele ve kronolojik bir şekilde kabuğun dik yüzeylerine konumlanan altıgenin üçgen birimlere parçalanıp akışkan bir desende yeniden düzenlenen tahta panellere işlenmiştir.

Panellerde öncelikle Deştepe Höyüğü üzerinde konumlandırılan Aydın topraklarından bahsedilmiştir. Kısa bir tarihçe sunulduktan sonra Aydın ve meşhur efeleri anlatılmış, Adnan Menderes'in kurmuş olduğu Ay Yıldız Çetesi hakkında bilgi verilmiştir. Menderes ve arkadaşları bu küçük yapıyla eşkıya ile "talancı köylüye" karşı emniyet sağlamışlardır (Kısakürek, 1998: 172-173). Çetenin asıl kurucu üyeleri ise Adnan Menderes ve Ethem Menderes'tir (Aydemir, 2001: 53).

Diğer panellerde Menderes ailesinin soy kütüğü ayrıntılı bir şekilde ziyaretçilere sunulmuş, Adnan Menderes'in aile kökenleri ve eşi Berin Hanım'ın aile kökenleri işlenmiş, Adnan Menderes'in babası ve annesi hakkında bilgiler verilmiştir (Süreyya, 2001: 19). Ayrıca bu oda içerisinde interaktif ve dijital içerikler de yer almaktadır. Dijital gösterimlerde karekod uygulaması kullanılmıştır.

Menderes, annesini ve babasını küçük yaşlarda veremden kaybedince, yukarıda bahsettiğimiz üzere kendisini babaannesi büyütüştür (Güryay, 1971: 100). Menderes'e verdiği bir öğüt duyumsal içerik ve ekranla ziyaretçiler ile buluşmaktadır. Babaanne, küçük torun Menderes'e; Ey oğul, bir elinde toprak olsun, bir elinde mürekkep. Sakın ha toprağa ihanet etme çünkü toprak kendine ihanet edeni asla affetmez" demektedir.

Bir diğer panelde "Ukde-i Verem" başlığı ile Adnan Menderes'in veremle mücadelesine yer verilmiştir. Menderes, anne ve babasını verem hastalığından kaybettikten sonra kız kardeşi Hatice Melike'yi de veremden kaybetmiştir (Cangul, 2023: 70). Bu sebeple Başvekil olduğu yıllarda veremle mücadele etmiştir. 1950-1960 dönemi veremle mücadele ve Umumi Sağlık Müesseseleri gelişimi grafikler üzerinde gösterilmiştir. Sonrasında ise; Mahalle Mektebi, İttihad ve Terakki İdadisi ve Amerikan Koleji yıllarına yer verilmiştir (Cangul, 2023). Bu oda içerisinde ki son panel Menderes ve futbol olmuş Altay Sporun kurucusu (Kuruluoğlu, 2010: 9), Belçika'da futbol oynayan ilk Türk olarak bilinen Dr. Nejat Evliyazade'den bahsedilmiştir (Yalçın, 2007: 179-181). Bu bölümde Adnan Menderes ve Berin Hanım'ın evliliklerine de

değnilmiştir. Menderes geleneksel çizgide görücü usulle İzmir'in tanınmış ailelerinden Evliyazadelerin kızı Fatma Berin Hanım'la 1928 senesinde evlenmiştir (Akkoyun, 2021:29). Menderes ailesi tarafından bağışlanan; hüznün yüzükleri olarak adlandırılan nişan yüzükleri, orijinal ehliyeti ve nüfus hüviyeti evlilik bölümünde sergilenmektedir.

Menderes bölümü, ziyaretçilerin, Serbest Cumhuriyet Fırkası: Beklenmeyen Teveccüh, Cumhuriyet Halk Fırkası'na Giriş, Adnan Menderes'in Milletvekilliği: Talep Değil Tayin, Toprakten Gelen Adam, Dörtlü Takrir ve CHP'den İhraç, Toprağı Paylaşmak içeriklerini tematik meşher ünite adalarında okudukları kısımdır. Bu bölümde tematik enstalasyonlar, interaktif içerikler ve koleksiyonlar sergilenmiştir. İnteraktif içerikler ve koleksiyonların sergilendiğı adacıklar birbirinden kopuk biçimde konumlandırılmıştır. Ziyaretçileri öznelliğe davet ettiğı düşünölen bu alan adeta menderes deseni oluşturmaktadır. Mekânın zemini de Menderes ve toprak arasındaki bağı yansıtan sürölmüş toprak izlenimi vermekte ve bir gerçeklik perdesi aralamaktadır. Masa ve tapu yerleştirmeleri de içerikle aynı tarzda interaktif tecrübeler sunmaktadır. Duyumsal içerikler ve dijital öğelerin yer aldığı bu bölüm tarihi vesikalar ile düzenlenmiştir.

Tematik meşher ünite adalarında Adnan Menderes'in siyasi yaşamından bahsedilmiştir. Menderes siyasete, 1930 senesinde Mustafa Kemal Atatürk'ün talimatı üzerine oluşturulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nda başlamıştır (Akkoyun, 2021: 29). Sonrasında ise Cumhuriyet Halk Fırkası'nda siyasetini devam ettirmiştir. Beklenmeyen Tevaccüh temalı bölümde ise Mustafa Kemal Atatürk ve Menderes'in dört saatlik sohbetlerine ve Atatürk'ün Menderes için söylediğı; "Bugün konuştuğum genç, elbette burada bizim parti mutemetlerimizle çalışamaz. Şayanı dikkat bir gençtir." cümlesine yer verilmiştir (Fersoy, 1971: 69). Aday olmadığı hâlde, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Atatürk tarafından milletvekili olarak seçilmiştir (Akkoyun, 2021: 29). Masa yerleştirmesi ile Atatürk tarafından seçilen milletvekili Menderes vurgusu yapılmıştır. Döneme ait mebus listesinin açıklandığı eski radyo da bu bölümde teşhir edilmiştir. Toprağı paylaşmak temalı bölümde ise Menderes'in 1932 senesinde dağıtmış olduğı toprakların tapusuna yer verilmiştir. Ayrıca mekân kurguları incelendiğinde bölücü elemanlar ile sergileme yönteminin kullanıldığı görölmüştür.

1.3. Maindros Menderes

Maindros Menderes bölümü, fiziksel ve dijital uygulamalar ile ayırıcı geometrik bir duvar üzerine tasarlanmıştır. Menderes isminin farklı dillerdeki karşılıkları ve Menderes kelimesinin manası açıklanmıştır. Adnan Menderes'in soyadı Ertekin'dir (Akkoyun, 2021: 28).

Tevfik Rüştü Aras; “Sizin oradan Menderes Nehri akıyor ne için senin soyadın Menderes olmasın?” demiştir ve böylelikle 1934 senesinde Ertekin olarak aldığı soyadını sonrasında Menderes olarak değiştirmiştir (TBMM Yıllığı,1938). Bu bölüm ziyaretçilere adeta; ivivaçlı, inişli, çıkışlı anlamlarında kullanılan Menderes kelimesi (Kısakürek, 1998: 78) ve Adnan Menderes’in hayatı arasında bir bağ olduğunu, menderes kelimesinin ve Maindros mitinin, Adnan Menderes’in hayatında zuhur ettiğini düşündürmekte ve gelen ziyaretçileri 2. kata yönlendirmektedir.

2. Adnan Menderes ve Demokrat Parti Süreci

Bu dönem; “Menderes Demokrasi Çıkışı” olarak adlandırılmıştır (Akkoyun, 2021b: 126). Demokrat Parti’nin seçimle iktidara gelmesi de “Beyaz İhtilal” olarak kabul edilmiştir (Ersen, 1979). Binanın 1. Katı Demokrat Parti sürecini anlatmaktadır.

2.1. Demokrat Parti: Kuruluştan İktidara

Demokrat Parti: Kuruluştan İktidara bölümünde, gelen ziyaretçileri kırmızı bir Demokrat Parti bayrağı karşılamaktadır. Yeter Söz Milletindir, Demokrat Parti’nin Kuruluşu, 1946 Seçimleri: Açık Oy, Gizli Tasnif, Birinci Kongre: Hürriyet Misakı, İkinci Kongre: Milli Ant, Afişler, 1950 Seçimleri: Beyaz İhtilal, 1954 ve 1957 Seçimleri başlıklı konular geometrik bir duvar üzerinde kronolojik olarak işlenmiştir. Dijital öğelere ve koleksiyonlara da yer verilmiştir. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi tarafından bağışlanan orijinal tahta sandık da bu bölümde teşhir edilmektedir.

2.2. İcraatlar: Gelişen Türkiye

İcraatlar: Gelişen Türkiye bölümü, altıgen planlı iki kat yüksekliğindeki bir alan içerisinde tasarlanmıştır. Bir harita üzerinde 1950-1960 dönemi Menderes icraatları; Fabrikalar, köprüler, kurulmuş ve kurulacak olan tesisler, kar mücadelesi yapılan yollar, barajlar ve hidroelektrik santraller gelişen Türkiye maketler ile gösterilmiş ve diğer içerikler vitrin ünitelere yerleştirilmiştir. Vitrin üniteler içerisinde; Amasya Şeker Fabrikası’nın açılışı ve açılış albümü, Amasya Şeker Fabrikası Temel Atma Töreni İmza Defteri (13 Eylül 1953), Devlet Su İşleri Faaliyet Kitapçığı (1955), Haliç Köprüsü Kitapçığı, Türkiye Elektriklendirme Plan Haritası (1957), Taşkın Yıllıkları (1945-1954, 1960), İzahlı Demokrat Parti Kronolojisi (1945-1950), İzahlı Demokrat Parti Kronolojisi (1950-1958), Kayseri Şeker Fabrikası Kesme Şeker Kutusu bulunmaktadır. Ayrıca mekânın merkezinde ayrıntılı bir içeriğin sunulduğu dijital kiosk

da yer almaktadır. Bu oda aynı zamanda mekânın ve kurgunun misyonunu üstlenen de bir odadır. Gelen ziyaretçiler Menderes dönemi, gelişen Türkiye'yi yakından tanıma fırsatı bulmaktadır.

2.3. Adımlar: Türkiye'nin Dönüm Noktaları

Adımlar: Türkiye'nin Dönüm Noktaları bölümünde; Memleket Kurmak, Pullar: Devrin Mühürleri, Dünyaya Açılmak, Kore Savaşı ve NATO'ya Giriş, Bağdat Paktı, Kıbrıs Davası ve Londra Uçak Kazası, Saygı ve Vefa, Köklere Vefa başlıklı konular işlenmiş, Demokrat Parti dönemine ait olan posterler sergilenmiştir. Bu dönemde, ülkenin dönüşümünü sağlamak için hedeflenen ilkeler arasında öncelikli olarak laiklik çerçevesinde gerçekleştirilen ibadete dilinin Türkçe'ye çevrilmesi söz konusudur (Avşar ve Kaya: 2017). Menderes dönemi ile birlikte ibadet dilinin aslına dönmesi bu dönem icraatlarından ve önem arz etmektedir. Katta özellikle ibadet diline vurgu yapılmıştır. Döneme ait içeriklerin yer aldığı dijital bir ekranda geometrik duvarın içerisine yerleştirilmiştir. Ayrıca bu bölümle vitrinler ve duymusal içeriklerde yer almaktadır. Abdülhamid devrinde başlayan ve Menderes Dönemi'nde devam eden pul enstalasyonu sergisi de oluşturulmuş ve Menderes'in, "Memleketi Memleket Yapma" fikri ve projesi pullar aracılığı ile ziyaretçilere sunulmuştur. Pullar merceklerle yakından incelenmektedir.

2.4. 365 Gün 360 Derece

365 Gün 360 Derece bölümünde; kurumun tesisinde emek sahibi Eski İçişleri Bakanının şahsi koleksiyonunda yer alan Yeni Türkiye Takvimi yer almaktadır. Takvim Adnan Menderes'in 10 yıllık icraatlarını içermektedir. Takvimin ön ve arka yaprakları, altıgen bir oda içerisinde mekânın yüzeyinde kronolojik bir şekilde sergilenmiştir. Gelen ziyaretçiler Menderes'in 10 yıllık icraatlarını bu oda içerisinde okumaktadır. Tahta icraat panoları ziyaretçilerin etkileşim kurabildiği sunumlar olarak hazırlanmıştır. Ayrıca oda içerisinde Şanlıurfa Bilecik Köprüsü'nün açılışında Menderes'in kullandığı açılış makası da sergilenmektedir.

2.5. Menderes'in Gözünden Dünya, Dünyanın Gözünde Menderes

Menderes'in Gözünden Dünya, Dünyanın Gözünde Menderes bölümünde; Adnan Menderes'in makam masasının kopyası yer almaktadır. Makam masası üzerinde ise Menderes'in yurt içi ve yurt dışı seyahatlerinin bir projeksiyon ile yansıtılmıştır.

Oda içerisinde Menderes’i tanıyan yahut bizzat gören büyüklerle gerçekleştirilen sözlü tarih çalışmaları da bulunmaktadır. Dönem sadece yazılı kaynaklar ile sınırlandırılmamıştır. Sözlü tarih çalışmaları kapsamında gerçekleştirilen derleme için kaynak kişiler tarafımızdan tespit edilmiş ve küratör tarafından oluşturulan bir ekip ile çalışma tamamlanmıştır. Sözlü tarih çalışmaları sırasında Menderes’in ilk Türk traktörü şoförüne, kâhyasına, koruma muhafızına, bahçıvanına, kapı komşusuna, mitinglerine katılan büyüklere ve toprağını bağışladığı kişilere ulaşılmıştır. Çalışmalar sırasında Menderes’in kâhyalığını yapan 101 yaşında olan kahyasının “De gidi beyim de, bir atı vardı atı ben güzelim derdi o ben güzelim derdi.” Aileye ait fotoğraflar ve Menderes’in vizyonunu yansıtan içerikler de bu oda içerisinde sergilenmektedir. Pakdemirli ailesi tarafından bağışlanan, Menderes ailesine ait gümüş şekerlik ve Menderes’in orijinal kol düğmeleri de bu odada teşhir edilmiştir.

2.6. 27 Mayıs

27 Mayıs bölümünde, gelişen Türkiye, 27 Mayıs süreci ve 15 Temmuz tematik bir video ile altıgen odada sunulmaktadır. Odada, Time: Zaman vurgusu yapılmakta, 27 Mayıs dönemine ait koleksiyonların teşhir edildiği vitrinler bulunmaktadır. Vitrinler içerisinde Time Dergisi’nin orijinal nüshaları, döneme ait gazete kupürleri, Adnan Menderes’in eşi Fatma Berin Hanım’a yazdığı mektuplar yer almaktadır. Mekânın tasarımı da insanların algısına yönelik bir şekilde düzenli dağılmamış zemin ve metal panellerden oluşmaktadır.

3. Sıcak İntibahlar

Adnan Menderes Demokrasi Müzesi, teşhir ve tanzimi ile dikkat çekmesinin yanında akademik bir hüviyet de kazanmıştır. Açılış tarihi 15 Ocak 2022 tarihinden itibaren de pek çok programa ev sahipliği yapmıştır. 15 Ocak 2022 tarihinde, “Darbeler ve Demokrasi Söyleşisi” gerçekleşmiş, söyleşiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, İçişleri Bakanı, Kültür ve Turizm Bakanı Tarım ve Orman Bakanı, Aydın Menderes’in eşi ve Menderes’in torunu katılmıştır (Altaş, Torunay, 2022). Açılış tarihi öncesi ve sonrasında da bir dizi program düzenlenmiştir (Ateş,2023), (Atıgan, 2023), (Akkoyun, 2021c), (Menderes,2021), (Özmen, 2022).

Basında yapım süreci ve sonrasında adından sıklıkla bahsettirmiş; “Adnan Menderes Demokrasi Müzesi'nde sona gelindi” (TRT Haber, 2021), “Adnan Menderes Demokrasi Müzesi açıldı: Bir insan olarak Adnan Menderes” (Dursun, 2022), “Adnan Menderes Müzesi’ni bir

yılda 136 bin kişi gezdi” (İHA, 2023), “Adnan Menderes Demokrasi Müzesi gururu ve hüznü bir arada yaşıyor” (Uzun, 2022), “Menderes’in hatıralarına uzanan köprü” (Karataş, 2023), “Adnan Menderes Demokrasi Müzesi 20 günde 10 binden fazla ziyaretçi ağırladı” (TRT Haber, 2022), “Depremzede vatandaşlar Adnan Menderes Demokrasi Müzesi’ni gezdi” (Son Dakika, 2023), “Adnan Menderes Demokrasi Müzesini görmeyen kalmayacak” (Aydın Denge, 2023) başlıklarıyla müze manşet olmuştur.

Bakanlıklar tarafından yürütülen projeler kapsamında da müzeye ziyaret talepleri artmaktadır. Gençlik ve Spor Bakanlığı tarafından yürütülmekte olan ‘Anadoluyuz Biz’ projesi kapsamında Afyonlu öğrenciler Menderes Müzesi’ne ziyaret gerçekleştirmiştir (İhlas Haber Ajansı, 2022). Aynı zamanda Aydın İl Milli Eğitim Müdürlüğü’nün başlatmış olduğu müze-okul projesi kapsamında da belirli gün ve saatlerde il ve ilçelerden öğrenci gruplarının müzeye ziyareti gerçekleştirilmektedir.

Köşe yazılarında da Menderes Müzesi’nden bahsedildiği görülmektedir. “Adnan Menderes Müzesi” başlıklı yazıda, ziyaret sonrası izlenimler anlatılmış, envanterlere dair bilgi verilmiş ve Adnan Menderes’in köyü Çakırbeyli’de Menderes’i bizzat gören büyüklerimizden bahsedilmiştir. Onların Menderes’e dair düşüncelerine yer verilmiştir (Donat, 2021). “Yeter Söz Milletindir” başlıklı yazıda; İktidar değiştiren slogan olarak adlandırılan afişin hikâyesini anlatılmış ve Demokrat Parti dönemine değinilmiştir (Donat, 2022). “14 Mayıs’tan 14 Mayıs’a” başlıklı yazıda açılışa dair izlenimler kaleme alınmıştır (Donat, 2023). “Başvekil’ Adnan Menderes Demokrasi Müzesi” başlıklı yazıda Adnan Menderes’in hayatına değinilmiş ve yapılan çalışmaların önemini vurgulanmıştır (Yıldız, 2021).

Adnan Menderes ve müze üzerine yapılan araştırmalar akademik çalışmalara da konu olmuştur. “Menderes Demokrasi Çıkışı” başlıklı makalede, Adnan Menderes Demokrasi Müzesi’ne dair bir değerlendirme yapılmıştır (Akkoyun, 2021c: 122-125). “Salgın Aralığında Başvekil Adnan Menderes” başlıklı yazıda, Aydın Adnan Menderes Üniversite himayesinde gerçekleştirilen, 60 Yıl Sonra Adnan Menderes konulu kitap sergisi, panel ve etkinliklere dair bilgi verilmiştir (Akkoyun, 2021b). “Birliktelikler ve Ayrılıklarda Menderes Güzergâhı” başlıklı yazıda ise Menderes’in hayatından ve Demokrat Parti yıllarından bahsedilmiş, Hatırla Sevgili ve Ben Onu Çok Sevdim medya ürünlerine yer verilmiştir (Akkoyun, 2021c: 28-31). “Unutulmayan ve Unutulmayacak Ali Adnan Ertekin Menderes” başlıklı makale Koçarlı ve Köşk Belediyesi/Aydın Adnan Menderes Üniversitesi işbirliği ile düzenlenen “Darbeler ve Adnan Menderes” ve “Adnan Menderes’i Anlamak” konferanslarından yola çıkılarak kaleme alınmış, Adnan Menderes’in hayatından, Menderes’in hayatını konu alan medya ürünlerinden

bahsedilmiştir (Duman, 2023). “Adnan Menderes Döneminde Yüksek Öğrenim ve Teknik Üniversiteler” başlıklı bilimsel değerlendirmede 1950-1960 yılları arasında eğitim alanındaki gelişmelerden ve yeni açılan yükseköğrenim kurumlarından bahsedilmiştir (Tapkan, 2023). “Adnan Menderes’in Okul Yılları: Mahalle Mektebi’nden Ankara Hukuk Fakültesi’ne” başlıklı makalede, Adnan Menderes’in eğitim hayatı tarafımızca ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. “Adnan Menderes'in Söylevleri Üzerine Dil Bilgisel Yol Haritası Denemesi” başlıklı makalede Adnan Menderes'in dil kullanımını, dilbilimsel açıdan ve kullanım bağlamları açısından incelenmektedir. Bu inceleme, Başvekilin konuşmalarının dilbilimi açısından değerlendirilmesini ve Türk dilinin zenginliğini göstermeyi amaçlamaktadır (Büyükköse, 2023). Bu kapsamda, medya ile ilişki görüldüğü üzere önem arz etmektedir. Yazılan yazılar, basın haberleri literatüre katkı sağlamasının yanında ayrıca mekânın gündemde kalmasını sağlamakta ve toplumla kurulacak olan bağı güçlendirmektedir.

Sonuç

Araştırma konusu, Başvekil Adnan Menderes’in doğumundan başlamak üzere, hayatını kronolojik bir şekilde işlemektedir. “Yeni Türkiye”nin oluşumunda 1950 ve sonrasındaki on yıllık süreçte yapılan icraatlar binanın misyonunu açıklar niteliktedir. 27 Mayıs 1960 Darbesi’nin görsel hafızaya kazıdığı sınırlı bakış açısıyla kavranmasının mümkün olmadığını göstermiştir. Bu bağlamda Türk siyasi hayatının darbeye kesintiye uğrayan Çok Partili Dönem’in başlangıç yıllarını yeniden ele almıştır. Biyografik ve kronolojik bir hikâyeye anlatma imkânı yakın dönemin siyasi hafızasını başka bir açıdan kavramımızı sağlamıştır. Adnan Menderes bağlamında, Osmanlı Devleti yıllarından, Cumhuriyet Devrine, Tek Partili Dönem’den, Çok Partili hayata uzanan yılları yakından fakat farklı ve çağdaş bir perspektif ile sunmayı başarmış, Askeri darbe ve darbeye yönelik oluşturulan imgeleri köklü bir değişime uğratmıştır. Bina içerisinde Menderes’e ait pek çok envanter de bulunmaktadır. Aile tarafından başıslanan nişan yüzükleri, nüfus hüviyeti, ehliyet, gümüş şekerlik, kol düğmeleri ve aile fotoğrafları binanın işlevini destekler niteliktedir. Ayrıca diğer kurum ve kuruluşlarla işbirliği içerisinde yaptığı etkinlikler, akademik toplantılar, projeler, atölyeler, akademik yayınlar, tanıtılması ve aktif bir şekilde gelecek kuşaklara aktarılması açısından önemlidir.

Çalışma kapsamında Adnan Menderes Demokrasi Müzesi incelendiğinde, objelerin sergilendiği, korunduğu ve saklandığı bir mekân olmasının yanı sıra binanın konumu ve hikâyesinin gerçekliğiyle, ziyaretçiye yönelik tasarımlarıyla, eserlerin dikkat çekici bir şekilde

sergilenmesiyle, gerçekleştirdiği etkinlikler ile sosyo-kültürel değişime ve gelişime pedagojik, sosyolojik ve psikolojik içerikler ile katkı sunduğu ve çağdaş müzecilik bağlamında örnek teşkil ettiği sonucuna varılmıştır.

Kaynakça

- (2021). “Adnan Menderes Demokrasi Müzesi'nde Sona Gelindi”. Trt Haber, 7 Şubat, (<https://www.trthaber.com/haber/turkiye/adnan-menderes-demokrasi-muzesinde-sona-gelindi-554456.html>)
- (2022). “Adnan Menderes Demokrasi Müzesi 20 Günde 10 Binden Fazla Ziyaretçi Ağırladı”. TRT Haber, 7 Şubat., (<https://www.trthaber.com/foto-galeri/adnan-menderes-demokrasi-muzesi-20-gunde-10-binden-fazla-ziyaretci-agirladi/43417.html>).
- (2023). “Adnan Menderes Demokrasi Müzesini Görmeyen Kalmayacak”. Aydın Denge Haber, 3 Eylül. (<https://www.aydindenge.com.tr/guncel/03/09/2022/adnan-menderes-demokrasi-muzesini-gormeyen-kalmayacak>).
- (2023). “Depremzede Vatandaşlar Adnan Menderes Demokrasi Müzesi'ni Gezdi”. Son Dakika Haber, 7 Mart. (<https://www.sondakika.com/yerel/haber-depremezede-vatandaslar-adnan-menderes-demokrasi-15680271/>).
- Adıgüzel, Ö. (2006). Okul Dışında Farklı Bir Öğrenme Ortamı Olarak Çocuk Müzeleri, Bilim, Eğitim, Toplum.
- Akkoyun, T. (2021a). Menderes Demokrasi Çıkışı. Yerli Düşünce Dergisi, 122-125.
- Akkoyun, T. (2021b). Birliktelikler Ve Ayrılıklarda Menderes Güzergâhı. Yerli Düşünce Dergisi, 28-31.
- Akkoyun, T. (2021c). Salgın Aralığında Başvekil Adnan Menderes. Türkay Dergisi, 51 (5).
- Altaş, M., Torunay, M. (2022). “Tarım Artık Devletlerin Atması Gereken En Önemli Adımıdır”. Gündem Haber, 17 Mayıs.
- Ateş, Şevval. (2023). “Türk Tarihindeki Darbeler Köşk'te Değerlendirildi”, Aydın Hedef Gazetesi, 26 Mayıs.
- Atıgan, G. (2023). “Adnan Menderes Memleketi Koçarlı'da Anıldı”, Aydın Denge, 8 Mayıs.
- Avşar, Z., Emre Kaya, A. (2017). Arapça Ezan Yasağı Ve Kaldırılması. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, (95).
- Aydemir, Ş. S. (2001). Menderes'in Dramı (1899-1960). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aykut, Z. (2017). Müze Sergilemelerinde İzleyici-Sergi Etkileşimi Bağlamında Mekân Tasarımı, International Journal Of Interdisciplinary And Intercultural Art, 2.
- Büyükköse, T. (2023). Adnan Menderes'in Söylevleri Üzerine Dil Bilgisel Yol Haritası Denemesi. Türkay Akademi Dergisi, 7 (72).

- Cangul, B. (2023). Başvekil Adnan Menderes'in Okul Yılları; Mahalle Mektebi'nden Ankara Hukuk Fakültesi'ne, *Journal Of Communication, Sociology And History Studies*. 3 (1).
- Çelik, Ö. (2021). "Menderes'in Traktörü Müzesinde Sergilenecek". *Ege'de İzmir Haber*, 5 Ekim.
- Demir, C. (2019). 1890'lardan 1930'lara İzmir'deki Amerikan Okullarında Yürütülen Spor Faaliyetleri Ve Kent Sporuna Katkıları. *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi -Özel Sayı: İzmir'in İşgali*
- Duman, S. (2023). Unutulmayan Ve Unutulmayacak Ali Adnan Ertekin Menderes. *Türkey Akademi Dergisi*.
- Dursun, S. (2022). "Adnan Menderes Demokrasi Müzesi Açıldı: Bir İnsan Olarak Adnan Menderes", *Yeni Şafak*, 18 Ocak.
- Ersen, C. (1979). *Beyaz İhtilal*. Ankara: Mutlu Yayınları.
- Falk, J. H. And Dierking, L. D. (2000). *Learning From Museums, Visitor Experiences And The Making Of Meaning*. Oxford: American Association For State An Local History Book Series, Altamira Press.
- Fersoy, O. C. (1971). *Bir Devre Adını Veren Başbakan Adnan Menderes*. İstanbul: Garanti Matbaası.
- Güryay, T. (1971). *Bir İktidar Yargılanıyor*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Hughes, P.(2010). , *Exhibition Design*. 1.Baskı, London: Laurence King Publishing.
- Icom (2007a). *Icom Statutes*. 21st Icom General Conference, Vienna.
- Icom (2007b). *Development Of The Museum Definition According To Icom Statutes (2007-1946)*.
- Icom (2010). *Key Concepts Of Museology*. (Ed: A. Desvallées And F. Mairesse) Published By Armand Colin.
- Irmak, Ö. (2019). *Adnan Menderes'in Yurt Dışı Gezileri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul.
- İnan, S. (2002). *Muhalefette Adnan Menderes (1945-1950)*, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Kandemir, Ö. (2005). *Değişen Pedagojik Yaklaşımın Çağdaş Müze Tasarım Anlayışına Etkileri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

- Kandemir, Ö., Uçar, Ö. (2016). Değişen Müze Kavramı Ve Çağdaş Müze Mekânlarının Oluşturulmasına Yönelik Tasarım Girdileri. *Anadolu Üniversitesi Sanat & Tasarım Dergisi* 5(9).
- Karataş, İ. (2023). “Menderes’in Hatıralarına Uzanan Köprü” 14 Ocak.
- Kısakürek, N. F. (1998). *Benim Gözümde Menderes*, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.
- Kuruloğlu, F. (2010). *Altay Spor Kulübü Tarihi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İzmir.
- Menderes, A., Akyol, T. (2011). *Demokrasiden Darbeye Babam Adnan Menderes*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Menderes. (2021). “ Adü’de 60 Yıl Sonra Başbakan Adnan Menderes İsimli Kitap Sergisi Açıldı” 22 Eylül.
- Özmen, Ü.(2022). “Aydın’da 62 Gazeteci, Demokrasi Müzesi’nde Buluştu” *Ses Gazetesi*, 24 Mayıs.
- Tapkan, A. (2023). Adnan Menderes Döneminde Yüksek Öğrenim Ve Teknik Üniversiteler. *Journal Of Communication, Sociology And History Studies*, 3 (1).
- TBMM Yıllığı. (1938). Dönem: V, Oturum: 2, Ankara.
- Uzun, F. (2022). “Adnan Menderes Demokrasi Müzesi Gururu Ve Hüznü Bir Arada Yaşatıyor”. *Aa Haber*, 25 Mayıs.
- Uzun, F., Çalık, M. (2019). “Merhum Başbakan Adnan Menderes'in Makam Aracı Aydın’a Getirildi”, *Aa Gündem Haber*, 6 Aralık.
- Yalçın, S. (2007). *Efendi: Beyaz Türklerin Büyük Sırrı*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Yıldız, C. K. (2021). “Başvekil Adnan Menderes Demokrasi Müzesi”, *Yeni Söke*, 10 Temmuz.

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi

BENĞİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi>

ISSN: 2717-6584

Trabzonlu Şairlerin Şiirlerindeki Arapça Unsurlara Örnekler*

Examples To Arabic Elements In The Poems Of The Poets Of Trabzon

doi: 10.58646/bengi.1349677

Geliş/Received: 25.08.2023

Kabul/Accepted: 18.09.2023

İbrahim ÜNALAN**

Özet

Trabzon, geçmişten günümüze çok sayıda şairin yetiştiği yegâne şehirlerden biridir. Bu şairlerin bir kısmı divan edebiyatı bir kısmı halk edebiyatı ve bir kısmı da modern edebiyat bünyesinde şiirlerini icra etmişlerdir. Özellikle Osmanlı döneminde, bazı Trabzonlu şairler dönemin şiir anlayışı sebebiyle şiirlerinde sık sık Arapça, Farsça kelimelere ve terkiplere başvurmuşlardır. Cumhuriyet dönemine doğru gidildikçe, özellikle millî edebiyat anlayışı ile şiirler yazılsa da şairler şiirlerinde yer yer Arapça kelimelere yer vermişlerdir. Günümüzde ise belli başlı şairler, şiirlerinde Arapça unsurlar bulundurmaktadır. Bu unsurlar Arapça isim, fiil ve eklerden, sıfat ve tamlamalardan oluşmaktadır. Bu çalışmada şiirlerinde Arapça unsurlar tespit edilen Trabzonlu şairlerin öncelikle biyografileri verilmiş daha sonra örnek dizeler doğrultusunda şiirlerindeki Arapça kelimeler, tamlamalar ve diğer unsurlar değerlendirilmiştir. Söz konusu şairlerin biyografileri ve şiirleri literatür taraması ile çeşitli kaynaklardan temin edilmiş Arapça kelimelerin anlamları Türkçe ve Arapça sözlükler kullanılarak açıklanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Arapça Unsurlar, Şiir, Trabzonlu Şairler.

* Bu çalışma 20-22 Mayıs 2022 tarihleri arasında düzenlenen “Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Trabzon Sempozyumu-I” isimli sempozyumda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** **Sorumlu Yazar/Corresponding author:** Dr.Öğr.Üyesi, Bayburt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı, e-posta: iunalan@bayburt.edu.tr, Orcid: 0000-0002-3656-8832.

Atf/Citation: Ünalın, İ. (2023). Trabzonlu Şairlerin Şiirlerindeki Arapça Unsurlara Örnekler. *BENĞİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*. 2023 (2), 193-208.

Abstract

Trabzon is one of the unique cities where a wide range of poets have lived from past to the present. While a part of these poets performed their poetry within the scope of divan literature, a part of them performed it within the scope of folk literature, and some within the scope of modern literature. During the Ottoman period in particular, specific poets of Trabzon often used Arabic and Persian words and compositions due to the sense of poetry during that era. Although poetry was performed particularly with a sense of national literature during the Republic period, poets sometimes used Arabic words in their poems. Today, on the other hand, specific poets use Arabic elements in their poems. These elements comprise of Arabic names, verbs, prefixes, adjectives, and noun phrases. In this study, the biographies of the poets of Trabzon who gave place to Arabic elements in their poems were primarily discussed and then Arabic words, noun phrases, and other elements in their poems were evaluated in line with example verses. The biographies and poems of the aforementioned poets were procured from a variety of resources via literature review and the meanings of the Arabic words were explained using Turkish and Arabic dictionaries.

Keywords: Arabic Elements, Poem, Poets of Trabzon.

Giriş

Hangi toplumda olursa olsun edebiyatın gelişim safhaları zamana ve mekâna göre değişim göstermiş bu değişim; şair ve yazarların muhtevasını, dil ve üslubunu olumlu veya olumsuz yönde etkilemiştir. Türk edebiyatı tarihindeki gelişim safları Türk edebiyatının belli dönemlere ayrılmasına neden olmuştur. Bu dönemlerden birini teşkil eden ve Eski Türk Edebiyatı, Klasik Türk Edebiyatı vb. isimlerle anılan divan edebiyatı kaynağını Arap ve Fars kültüründen almıştır (Araz, 2020: 62). Araplar arasında el-Câhiliyye veya el-‘Asru’lcâhili olarak adlandırılan dönem Arap edebiyatına ait bulguların ilk kökenini teşkil etmiştir. Şiir söyleyenlerin itibar gördüğü ve şiirin büyük önem taşıdığı bu dönemde, başta Ukaz olmak üzere çeşitli panayırklar düzenlenmiş, buralarda şiirler icra edilmiş ve yarışmalar tertip edilmiştir. Dereceye girenlerin şiirleri de Kâbe duvarına asılmıştır (Demirayak, 2014: 9). Arap yarımadasından başlayarak geniş bir sahaya yayılan ve İslamiyet’in tebliğ edilmesiyle farklı edebiyatlardan etkilenerek geniş bir coğrafyaya yayılan Arap edebiyatı, yaşanan siyasi gelişmeler ve etkileşimler neticesinde Türk edebiyatına da tesir etmiştir. Türkler 751’de gerçekleşen Talas Savaşı’nda Müslüman Araplarla birlikte Çinlilere karşı savaşmış zafer kazanılan bu savaştan sonra Türkler kitleler hâlinde İslamiyet’i kabul etmiştir. Sosyal ve siyasal alanda yaşanan bu köklü değişim Türklerin kültür ve edebiyatını da etkilemiştir (Levend, 2015: 18-25). XIII. yüzyılla birlikte Türk edebiyatında Arapça ve Farsça kelimelerin geniş ölçüde kullanıldığı divan edebiyatı geleneği hâkim olmuştur (Akün, 1994: 389). Kur’an, hadis, tarih, kıssa, efsane vb. kaynaklardan beslenen, batınî ve zahiri ilimlerden etkilenen divan edebiyatına, Arapça kelimeler çeşitli yollardan girmiştir. Bu kelimelerin bir kısmı anlamlarını korumuş bir kısmı ise anlam genişlemesine veya daralmasına uğramıştır. “Arapça kelimeler; dini mefhumlar, atasözleri, hikmetli sözler, deyimler ve kalıplaşmış ifadeler şeklinde Divan şiirine girerek bu şiirde âdeta etle kemik gibi yoğrulmuş ve şiirin ana unsuru hâline gelmiştir. Arapça kelimelerin bir kısmı doğrudan bu dille temas sonucu Divan şiirine girerken bir kısmı da Fars edebiyatı süzgecinden geçerek kalıp hâlinde Türk şiirine geçiş yapmıştır.” (Araz, 2020: 62; Doğan, 2013: 62). Divan edebiyatına mensup Trabzonlu halk şairleri de şiirlerinde Arapça kelimelere, hikmetli sözlere ve deyimlere yer vermişlerdir. Bunların bir kısmını doğrudan verirken bir kısmını edebî sanatlar aracılığıyla yapmışlardır. Halk edebiyatına mensup olup aruzla şiir örnekleri veren bazı şairler de şiirlerinde Arapça ve Farsça kelimelere yer vermişlerdir. Ramazan Çelebi (Figanî), Ahmet Sarım Doğru, Bakkalzâde İsmail Hakkı, Çizmecizâde Hoca Hüseyin Hüsni, Ali Haydar Sümer, Hüsnü Mustafa Tomaç, Lütfi Altıntaş, Ali Kemal Koşukçu, Hüseyin Remzi Abbasoğlu, Mustafa Kemal Sayıl, Hamâmizâde Mehmet

İhsan, Yusuf Ziya, Hüseyin Saip, Mikdat Eyüpoğlu, Fatma Saniye Hanım, Ahmet Şükrü Abbasoğlu, Eyüp Sabri Lermioğlu, Baba ve Salim Öğütçen şiirlerinde Arapça unsurlara yer veren şairler arasında yer alır. Bu şairlerden birçoğu 19. ve 20. yüzyıla mensup şairlerdir. Trabzon ve çevresinin ilmi ve dinî bereketi şairlerin şiir anlayışını ve üslûbunu da etkilemiş tasavvufî cereyan çevresinde şiirler yazan şairler olmuştur.

Bu çalışmayı gerçekleştirmek için Trabzonlu şiir antolojileri, şairlerin müstakil şiir kitapları, çeşitli dergiler ve kitaplar taranmış ve şiirlerinde Arapça unsurlara yer veren şairler tespit edilmiştir. Bu şairlerin şiirlerinden örnek dizeler alınarak şiirlerindeki Arapça unsurlar ortaya konulmuştur. Şairler farklı dönemlerde ve türlerde şiirler yazsalar da Arapça kelimelerle ve terkiplerle şiir yazma anlayışının devam ettiği görülmüştür.

Şiirlerinde Arapça Unsurlara Yer Veren Trabzonlu Şairler

Şiirlerinde Arapça kelimelere, tamlamalara vd. unsurlara yer veren Trabzonlu şairler Türk edebiyatında şiir örnekleri veren diğer şairler gibi buldukları dönemin sosyal, siyasal ve kültürel şartlarından etkilenmişler, dil ve üslûplarını dönemin edebî özelliklerine göre şekillendirmişlerdir. Tespit edilen şairlerin büyük bir bölümü farklı yüzyıllarda yaşamış Türk şiirinin farklı alanlarında şiir örnekleri vermişlerdir. Bu şairlerin bir kısmı Divan edebiyatına mensuptur. Divan edebiyatının Arapça ve Farsça kelime ve terkiplerle verilen şiir örneklerini bu şairlerin şiirlerinde de bulmak mümkündür. Diğer taraftan Türk edebiyatının geçirdiği merhalelere ve dilde sadeleşme çalışmalarına rağmen Türk şiirinin farklı alanlarında şiir örnekleri verip Arapça kelime ve tamlamalar kullanarak şiirler yazan şairler olmuştur. Literatür taraması yaparak çeşitli antolojilerden ve diğer kaynaklardan tespit edilen ve şiirlerinde Arapça unsurlar kullanan şairler ve onların şiirlerinden örnekler şu şekildedir:

1. Ramazan Çelebi (Figânî)

Figânî mahlasıyla da bilinen Ramazan Çelebi, 16. yüzyılda yaşamış Trabzonlu şairlerden biridir. Arapça ve Farsça dersleri almış, gramer ve edebiyat alanında kendini geliştirmiştir. Divan edebiyatı şiir geleneğine mensup olan şair, bu edebiyatın nazım şekillerini kullanarak şiirler yazmıştır. Yazdığı kasideleri devrin büyüklerine sunmuş ve geçimini de devrin büyüklerine yazdığı kasidelerle sağlamıştır (Karahan, 1996: 57-58). 29 yaşında öldürülen Figânî, kısa ömrüne sekiz kaside, 107 gazel ve iki tahmisten oluşan küçük bir Türkçe Divan sığdırmıştır. Onun bu eseri 1966 yılında Abdülkadir Karahan tarafından Kanunî Sultan Süleyman Çağı Şairlerinden Figânî ve Divançesi ismiyle yayımlanmıştır (Karahan, 1966).

Figânî şiir anlayışı bakımından 15. yüzyıl şairlerinden Necâtî Bey ve Ahmed Paşa'dan etkilenmiştir. Kaside alanında da İran kasidecilerinden çok yararlanmıştı (Ayan, 1979: 224-225). Kanunî Sultan Süleyman'ın şehzadeleri Mustafa, Mehmet ve Selim'in sünnet düğününe Sûriyye Kasidesi yazmış ve bunun üzerine şöhreti daha da artmıştır (Karahan, 1996: 57). Figânî şiirlerinde her ne kadar Arapça ve Farsça kelimelere yer verse de döneminin diğer şairlerine göre sade bir dille şiirler yazmıştır. Atasözleri ve deyimlerden alıntılar yaparak şiirlerinde yerel unsurlara da yer vermiştir. Kınalızâde Hasan Çelebi, Figânî'nin sarf ve nahiv ilimlerini öğrendiğini belagat ve fesahatle meşgul olarak asrın âlim şairleri arasında yer aldığını belirtmiştir (Kınalı-zade Hasan Çelebi, 1989: 763). Gülşen Çaylı Cankurt, Figânî Divanı Gramatikal İndeksi isimli yüksek lisans tezinde Figânî Divanı'nda 4445 adet Arapça-Farsça kelime tespit etmiştir. Ayrıca Arapça-Farsça kelimelerden Türkçe yapım eki alan 17 adet kelime belirlemiştir. Divan'da geçen Arapça-Farsça fiil sayısı ise 879'dur. Cankurt'un ifadesine göre: "Figânî Divanı'nda Arapça ve Farsça kökenli isimlerin Türkçe yardımcı fiillerle oluşturduğu birleşik fiiller de oldukça fazladır. Bu durum, Arapça ve Farsçanın divan edebiyatı üzerindeki etkisinin bu dönemde oldukça ileri düzeyde olduğunu göstermektedir." (Çaylı Cankurt, 2015: 322-323). Figânî'nin Divanı'nda ismi geçen peygamber isimleri Hz. Âdem, Hz. Süleyman, Hz. Yakup ve Hz. Yusuf'tur. Figânî aşağıdaki beyitte Yusuf'u Züleyha hikâyesine telmihte bulunmuştur:

"Gül Yusufunun piraheni

Kana bulandım gördüm çemende" (Çaylı Cankurt, 2015: 77).

Hz. Muhammed'e ilk iman eden ve İslam devletinin ilk halifesi olan Hz. Ebû Bekr es-Sıddîk'ın adı da Figânî'nin kasidesinde geçmektedir:

"... Bu Bekr-sıdk u hâmi-i dîn ü Ömer-zafer

Osman-haya 'Ali-kerem ü Ahmed iştiâr." (Çaylı Cankurt, 2015: 26).

Arapça tamlamalarla yapılan benzetmeler Figânî'nin kasidelerinde sıklıkla geçer. Bunlardan biri de şu şekildedir:

"... Vasf eylemekde zatunı ey Murtaza-seha

Dürr ü cevahir oldı zebanum çü Zülfikar." (Çaylı Cankurt, 2015: 27). Beyitte geçen Murtaza-seha ifadesi Ali gibi cömert anlamını taşır.

2. Ahmet Sarım Doğru

1884-1964 yıllarında yaşayan Ahmet Sarım Doğru, Baba Salim'in Hamsi gazeline yaptığı nazire ile tanınmıştır. Babası Trabzonlu Şehbender-zade Şükrü Efendi'dir. Hâkim, savcı

ve avukat görevleriyle Erzincan, Kağızman ve Ordu'da görev yapmıştır (Gür, 2018: 164). 15 Eylül 1916'da yazdığı Ey Meskati Re'sim isimli şiirini Çorum'da muhacirlikte bulunduğu dönemde yazmıştır. Trabzon'a yazılan bir mersiye özelliği gösteren bu şiir, çok sayıda Arapça ve Farsça kelimeler kullanılarak yazılmıştır. Örnek olarak şu beyitleri vermek mümkündür:

“Almış mı seni kahrolası düşmen-i pür-şer

Ey şehr-i feraza-yı (Trabzon) bu mükedder” (Bal, 2009: 24).

Burada geçen düşmen ve pür, Farsça sıfat şer "شَرَّ" ise Arapça sıfattır (Mutçalı, 2012: 478; Devellioğlu, 2003: 869, 992). Farsça ve Arapça sıfatların birleşimiyle tamlama oluşturulmuştur. Düşmen-i pür-şer, şer dolu düşman demektir. İkinci dizede geçen mükedder "مُكَدَّرٌ" sözcüğü "كَدَّرَ" fiilinin ismi mefulü olup kederden gelmektedir, Arapça sıfat olarak kullanılmaktadır ve kederli, üzüntülü, bulanık anlamlarına gelmektedir (Düzgün, 2020, 49; Mutçalı, 2012: 786; Devellioğlu, 2003: 716). Bu beyit ey ferahlık veren kederli şehir, seni kahrolası, şer dolu düşman almış mı? biçiminde açıklanabilir.

3. Bakkalzâde İsmail Hakkı

1830'da Çaykara'da doğan Bakkalzâde İsmail Hakkı, son devir Osmanlı müderrislerindedir. Babasından ve çeşitli âlimlerden dersler almıştır. Müderrislik yaptığı yerlerde çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Rusların Trabzon'u işgali esnasında yaptığı vaazlarla halkı cihada çağırmıştır. Tasavvuf ve belâgat üzerine kitapları bulunmaktadır. Günümüze el-Kâfi fi şerhi'l-'Arûz adında belâgatla ilgili bir Arapça kitabı ulaşmıştır (Yavuz, 1991: 545). Of Kasidesi onun meşhur şiirlerinden biridir. On altı dizeden oluşan bu kasidenin ilk iki dizesi şu şekildedir:

“İsm-i Hüdâdır tezkâr-ı dâim, her şâm-u seher merdânı Of'un

İlmi ziyâde, fehmi ziyâde, aklı ziyâde insânı Of'un” (Bal, 2009: 26).

Hüdâ, Farsça isimdir. İsm-i Hüdâ, Allah'ın ismi anlamına gelir. Farsça kökenli bir kelime olan merdan ile Of'un yiğitleri kastedilmiştir. Tezkâr "تَذْكَارٌ" anı, hatırlatan şey, hatırlama anlamlarında Arapça bir isimdir (Mutçalı, 2012: 331). Tezkâr-ı daim tamamlaması ise her daim zikretme demektir. Şâm-u seher terkibi ile sabah akşam anlamı sağlanmıştır. "زَادَ / زيد" kökünden türemiş Arapça bir kelime olan ziyâde "زِيَادَةٌ" sözcüğü artma, çoğalma, artan, çoğalan anlamlarına gelir (Mutçalı, 2012: 407). Fehm "فَهْمٌ" kelimesi de anlama, anlayış, kavrama, zekâ anlamlarına gelen Arapça bir isimdir (Düzgün, 2020: 694). Bu durumda bu iki

dize Of yiğitleri sabah akşam Allah'ın adını anarlar. Of'un insanının ilmi, anlayışı ve akli çoktur biçiminde ifade edilebilir.

4. Çizmecizâde Hoca Hüseyin Hüsni

1840'ta Trabzon'da dünyaya gelmiş, 1909 yılında da vefat etmiştir. Sıbyan okullarında eğitim aldıktan sonra Dârülmaârif'te okumuştur. Galatasaray Sultani Mektebi, Dârümuallimîn, Mülkiye Mektebi vb. yerlerde Farsça dersleri vermiştir (Uğurlu, 2020: 6). Onun hamsi üzerine yazdığı bir gazeline örnek olarak şu beyitler verilebilir:

“Hamsi kalmazsa, suyundan çokları ni'metlenür,

Halt idüp ekmek ider ekl, ab-ı hayat istemez” (Bal, 2009: 44).

Ni'met "نِعْمَةٌ" sözcüğü nimet ve lütuf manalarında Türkçe'de de kullanılan Arapça bir kelimedir (Düzgün, 2020: 806). Ab su anlamına gelen Farsça isim, hayat "حَيَاة" ise canlılık, ölümsüzlük, dirilik olarak tanımlanan Arapça isimdir. Ab-ı hayat ölümsüzlük suyu olarak nitelendirilebilir. Ekl "أَكْلٌ" Arapça isimdir ve yiyecek, öğün, yemek olarak tanımlanır (Düzgün, 2020: 312; Mutçalı, 2012: 37; Devellioğlu, 2003: 212). Halt "خَلَطٌ" ise karıştırma manasına gelen Arapça bir isimdir (Mutçalı, 2012: 278-279; Devellioğlu, 2003: 319). O hâlde bu dizeler “hamsi kalmazsa çokları (çoğu kişi) suyundan yararlanır. Onu karıştırıp ekmek edip yiyenler ölümsüzlük suyu istemezler” olarak açıklanabilir. Çizmecizâde Hoca Hüseyin bu dizelerde mübalağalı anlatımı Arapça ve Farsça kelimelerle kurmaya çalışmıştır.

5. Ali Haydar Sümer

Ali Haydar Sümer Trabzon'un Of İlçesi'nde doğmuştur. 20. yy. halk şairlerinden olan Ali Haydar Sümer'in doğum ve ölüm tarihi kesin olarak bilinmez. 1929 yılında Of'ta yaşanan sel felaketi için Of Seylap Destanı'nı yazmıştır (Uğurlu, 2020: 6). Her ne kadar sade bir dille yazsa da Türkçe içine yerleşmiş Arapça kelimeler kullanarak düşüncelerini dile getirmiştir:

“Dinleyun ehbablar biz yana yana

Bole bir alamet keldi cihana

Dünya yıkılacak bu bir behane

Bu işe ezelden kalem yurudi” (Bal, 2009: 505).

Bu dizelerde geçen ahbab, alamet, ezel ve kalem kelimeleri Arapça'dır. Farsça bir isim olan bahane sözcüğü de Türkçede yaygın olarak kullanılmaktadır.

6. Hüsnü Mustafa Tomaç

Cumhuriyet dönemi şairlerinden olan Hüsnü Mustafa Tomaç, 1934 yılında Trabzon'da doğmuştur. Emekliliğine kadar çeşitli kurumlarda görev yapmıştır. 1981'de emekliye ayrılmış 2008 yılında da vefat etmiştir. Rüzgâra Yükselen Ses (1993), Bir Güneşten Bir Güneşe (1995), Cûdi mi Ararat (Ağrı) mı? (2007) isimlerinde üç ayrı şiir kitabı bulunmaktadır. Dörtlükler biçimde yazdığı şiirlerinin yanı sıra heceyle yazdığı şiirleri de vardır (Yüksel, 1993a: 43). Nefes türünde yazdığı şiirlerin birinde şöyle seslenir:

“İnsan tamaha esir, arı köle balına
Aşka kul olan bülbül râmıdır gülün dalına
Bir sevgi nişânesi varsa ruhunda biraz
Aç gönül defterini aşkın şiirini yaz”

Bu beyitlerde geçen tamah sözcüğü, Arapçadaki tama‘ isminden gelmektedir. Tama‘ "طَمَع", aç gözlülük, doymazlık, çok isteme anlamlarına gelir (Düzgün, 2020: 275, 617; Devellioğlu, 2003: 1030). Râm Farsça sıfattır ve boyun eğen demektir. İz, belirti anlamına gelen nişâne kelimesi de Farsça bir isimdir (Devellioğlu, 2003: 876).

7. Lütfi Altıntaş

1930 yılında Maçka'da dünyaya gelmiştir. Geçimini ticaretle sağlamış, 1980 ile 1984 yılları arasında fahri imamlık yapmıştır. Şiir yazmaya 1954 yılında başlamış, bu dönemde Maçka-Araklı arasında yaşanan sel felaketi onu şiir yazmaya sevk etmiştir. Genellikle dinî konularda şiirler yazmıştır ve şiirlerini Hicaz Diyarında Duygularım adlı kitapta toplamıştır. Bu kitapta yer alan Hac Yolculuğunda isimli şiirinde Arapça ve Farsça kelimelere yer vermiştir.

“Terazi mîzân yekûn gelecektir meydana
Uyanalım din kardeş inanmalıyız buna
Ulu meydan kurula herkes sual ola
Yekûn yaratılmışlar aynı mekânda dura” (Yüksel, 1993a: 301).

Dörtlükte geçen mîzân "مِيزَان" kelimesi "وَزَنَ" fiilinden türeyen Arapça bir isimdir. Tartı, ölçek, terazi manalarına gelir (Mutçalı, 2012: 995; Devellioğlu, 2003: 655). Yekûn "يَكُونُ \ اليكُون" toplam, topluca anlamına gelir ve Arapça isimdir (Mutçalı, 2012: 810). Burada geçen sual, meydan ve mekân kelimeleri de yine Arapça isimlerdir.

8. Ali Kemal Koşukçu

1910 yılında Trabzon'da doğmuştur. Ankara hukuk fakültesini tamamladıktan sonra çeşitli şehirlerde avukatlık yapmıştır. 1987'de vefat etmiştir. 1970 yılında Özleyiş, 1984 yılında Hayal Gücü (Şiirler-Nesirler), 1973 yılında da Mizahi Hikâyeler isimli kitaplarını yayımlamıştır. Bir şiirinde şöyle seslenir:

“Öterdi ilhamın bülbülü şair
Gönlünün tarlası gülzâr olaydı
Melâlin yüzünden olmazdı zâhir
Yâr ilinden esen rûzgâr olaydı”

Koşukçu'nun yukarıdaki dörtlükte geçen ilham, şair, melâl ve zâhir kelimeleri Arapçadır. Melâl "مَلال", usanma, bııkma, sıkılma anlamlarına gelir (Mutçalı, 2012: 874; Devellioğlu, 2003: 607). Zâhir, "ظاهر" ise "ظَهَرَ" fiilinden gelen Arapça bir sıfattır, açık, belli, görünen, görünüş vb. manalarda kullanılır (Mutçalı, 2012: 589; Devellioğlu, 2003: 1165). Ayrıca gülzâr ise gül bahçesi anlamına gelen Farsça bir kelimedir.

9. Hüseyin Remzi Abbasoğlu

1911 yılında Trabzon'un Çaykara İlçesi'nin Şinek Köyü'nde doğmuştur. Çocukluğu ve öğrenim hayatı birtakım zorluklarla geçse de eğitimini tamamlamış ve katiplik göreviyle çeşitli şehirlerde çalışmıştır. Hem halk edebiyatı hem de divan edebiyatı türünde şiirler yazan şair, şiirlerinde zaman zaman Arapça ve Farsça kelimelere yer vermiştir. Şiirlerini Remzi ve Şinekli mahlaslarıyla yazmıştır. 1979 yılında Trabzon'da vefat etmiştir (Duman, 1995: 86). Kızı için yazdığı bir mersiyede duygularını şu şekilde ifade etmiştir:

“Ey gül-i ra'nâ ne tez soldun baharı görmeden
Bağ-ı âlem içre şöyle lâlezârı görmeden
Bir hayal oldun nihayet rûzigârı görmeden
Terk-i dünyâ eyledin, leyl ü nehârı görmeden.” (Yüksel, 1993a: 97).

İlk dizede geçen gül-i ra'nâ tamlamasında ra'nâ kelimesi Arapça bir sıfattır. Kelime anlamı olarak güzel, latif anlamlarına gelir. Kadın adı olarak kullanılmasının yanında Arapçadaki er'an "أَرَعَن" kelimesinin müennesidir ve ahmak, sünepe, bilir bilmez konuşan manalarına gelir (Mutçalı, 2012: 366; Devellioğlu, 2003: 877). Divan edebiyatında gül-i ra'nâ daha çok içi sarı, dışı kırmızı renkte olan bir çeşit gül olarak tasavvur edilir. Ayrıca gül-i ra'nâ ifadesinin karşılığı güzel gül olarak da verilmiştir. Bağ-ı âlem tamlamasında bağ Farsça isimdir ve büyük bahçe, bağ anlamını taşır. Âlem "عالم" Arapça bir kelimedir ve dünya manasına gelir

(Düzgün, 2020: 647). Bağ-ı âlem alem bağı yani dünyadır. Lâlezâr, Farsça bir kelime olup lale bahçesi anlamında kullanılır. Leyl ü nehâr da gece gündüz anlamında kullanılan Arapça bir ikilemedir. Şiir, ey güzel gül baharı dünyadaki lale bahçesini görmeden çabuk soldun, rüzgârı göremeden bir hayal oldun ve gece gündüzü görmeden dünyayı terk ettin, şeklinde yorumlanabilir.

10. Mustafa Kemal Sayıl

1925 yılında Trabzon'da doğmuştur. İş bankasının Trabzon şubesinde başladığı işinden 1980 yılında genel müdür olarak emekli olmuştur. Şiirlerini hece ve aruz ölçüsüyle yazmış ve çeşitli dergilerde yayımlamıştır (Albayrak, 2008: 584).

“Cananda vefa yoksa ne gam, câma refik ol
Canana bırak maziyi, eyyama refik ol
Beyhude ümit bağlamak atiye gönül! Gel,
Son yolculuğun bezmine Hayyam’a refik ol” (Yüksel, 1993a: 198).

Bu dizelerdeki câm, kadeh anlamına gelen Farsça bir isimdir. Refik, "رَفِيق", "رَفِيق" fiilinden gelen Arapça bir isimdir ve arkadaş, yoldaş, dost, eş gibi anlamlara gelir (Düzgün, 2020: 501; Mutçalı, 2012: 370; Devellioğlu, 2003: 882). Mazi Arapça bir isimdir ve geçmiş ifade eder. Beyhude Farsça bir deyimdir. Ati Arapça bir sıfattır ve gelecek anlamına gelir. Ayrıca son dizede İranlı şair Ömer Hayyam’a telmihte bulunulmuştur.

11. Hamâmîzâde Mehmet İhsan

1885 yılında Trabzon'da doğmuştur. Küçük yaşlarda Kurani Kerim'i hatmetmiştir. Çeşitli âlimlerden dersler almıştır. İstanbul'daki ve Trabzon'daki çeşitli dergilerde şiirleri yayınlanmıştır. Türkçe ve edebiyat öğretmenliği yapmıştır. Ömer Hayyam Rubaileri, Laf Olsun Diye, Trabzon'da İlk Kitapçı Kitâbî Hamdi Efendi ve Yayınları, Baba Sâlim, Bilmeceler, Divan, Yolculukta, Hamsinâme bilinen eserlerine örnek olarak verilebilir. 1948 yılında vefat etmiştir (İsen, 1989: 2-17).

“Süzülmüş çeşmani mest-i tegafül
La'l-i dür-efşanı piyale-i mül
Ruhsar-ı tabanı manende-i gül

Cananım göründü handancasına” Çeşman sözcüğü Farsçadır ve göz manasına gelir. Tegafül anlamamazlıktan gelme, yok sayma demektir (Devellioğlu, 2003: 1059). Mest-i tegafül, yok sayma zevki anlamına gelir.

12. Yusuf Ziya

1858 yılında Trabzon’da doğmuştur. Bir müddet Trabzon’da icra memurluğu yapmıştır. Divan şairi olmakla birlikte heceli şiirlere de yönelmiştir. Asıl adı Yusuf olup Ziya’yı mahlas olarak kullanmıştır. 1921 yılında Trabzon’da vefat etmiştir (Duman, 1995: 49).

“Kovulmuş sürülüp galiba ağyar
Sine çâk ederler reşkten her bar
Oldu o melun yes ile berdar
Âdemin şehrine dek revan olmuş...”

Ağyar "أَغْيَار" sözcüğü Arapça gayr "غَيْر" sözcüğünün çoğuludur. Ağyar öbürleri, diğerleri, başkaları anlamlarına gelir (Mutçalı, 2012: 682). Sine-çâk Farsça birleşik sıfattır ve yüreği yaralı demektir. Reşk kıskanma manasında Farsça isimdir. Mel’ûn Arapça sıfattır ve lanetlenmiş demektir. Berdar asılmış anlamını taşıyan Farsça sıfattır. Yes ise Arapça bir kelimedir ve ümitsizliği, elemi ve kederi ifade eder.

13. Hüseyin Saip

Doğum tarihi kaynaklarda 1830 veya 1834 olarak geçmektedir. Trabzon’da doğmuştur. Mahalle mektebindeki eğitiminden sonra medresede eğitim almıştır. Trabzon’da ve Erzurum’da çeşitli görevlerde bulunmuştur. Aruz ve hece ölçüsüyle şiirler yazan şair 1902 yılında vefat etmiştir (Duman, 1995: 45).

“Tevekkül babına yapışarak gel
Hazreti Mevla’dır açar gönlümüz
Seyl-i sirişgime sen bakma sakın
Bize bir vatandır yanar gönlümüz”.

Tevekkül Arapça bir isimdir ve işi Allah’a bırakıp kadere razı olmayı ifade eder. Bâb Arapça kapı demektir. Seyl-i sirişk gözyaşı selidir. Seyl Arapça sel, sirişk Farsça gözyaşı manasında kullanılır.

14. Miktat Eyüpoğlu

1957 yılında Akçaabat'ın Yeşiltepe Köyü'nde doğmuştur. Çeşitli yıllarda öğretmenlik, müdürlük görevlerinde bulunmuştur. 1974 yılında şiir yazmaya başlayan şairin şiirleri çeşitli dergilerde yayımlanmıştır. Karadeniz Yazarlar Birliği üyesidir. 1991 yılında Gönül Defteri, 1992'de de Gönül Penceresi isimli kitapları yayımlanmıştır.

“Kâinat fezasına dolsa bütün gönüller
Anlamaz hikmetini mübarek Ramazan'ın
Feyzini ölçmek için hebâ olsa ömürler
Anlamaz hikmetini mübarek Ramazan'ın” (Yüksel, 1993b: 302).

Kâinat, feza, hikmet, mübarek, feyz ve hebâ sözcükleri Arapça'dır. Kâinat, var olan şeylerin hepsi demektir (Devellioğlu, 2003: 483). Feza, ucu bucağı bulunmayan boşluk manasına gelir ve Arapça isimdir (Devellioğlu, 2003: 264). Hikmet de Arapça bir isim olup sebep anlamını taşır. Bereketten gelen mübarek sözcüğü de Arapça sıfat vazifesi görür. Bereketli, feyizli demektir (Devellioğlu, 2003: 700). Hebâ boş, nafîle; feyz ise ilim, irfân manasında kullanılmıştır.

15. Fatma Saniye Hanım

1836 yılında Trabzon'da doğmuştur. Divan şiirine büyük ilgi duyan Fatma Saniye Hanım, Trabzonlu Şair Hâfız Zühtî, Hulûsî ve Bayburtlu Zihni gibi şairlerle iletişim içinde olmuştur. Aruz ölçüsünün yanında hece ölçüsüyle de şiir örnekleri vermiştir. Bir divan tertip edemeden 1905 yılında, Sürmene'de çıkan bir yangında vefat etmiştir (Uraz, 1942: 82-84). Fatma Saniye Hanım'ın gazelinden alınan bir bölüm şu şekildedir:

“Bir zamanlar tuti gibi bülbüli idim dehrin
Gülşen-i dîlde yuva eyledi zağlar şimdi” (Bal, 2009: 52).

Tûtî Farsça papağan anlamına gelen bir kelimedir (Devellioğlu, 2003: 1114). Dehr "دَهْر" Arapça bir kelimedir ve çağ, ebediyet, zaman, devir, hayat, ömür gibi anlamlara gelir (Mutçalı, 2012: 317). Dîl gönül, gülşen gül bahçesi ve zâg karga anlamında Farsça birer isimdir (Devellioğlu, 2003: 1165).

16. Ahmet Şükrü Abbasoğlu

1880 yılında Çaykara'da doğmuştur. Bakkal-zâde Hoca İsmail Efendi ile Müftü Hüseyin Efendi'den ders almıştır. Arapçayı çok iyi bilen şair şiirlerinde Arapça kelimelere

sıklıkla başvurmuştur. 1959 yılında Trabzon'da vefat etmiştir (Bal, 2009: 459). Bir dörtlükte şöyle seslenir:

“Faydasız tûl ü emel
Amel lâzımdır amel
Ameli de hıfz için
Temel lâzımdır temel”

Tûl ü emel Arapça olan bir terkiptir ve hırs, tamah, tükenmeyen arzu manasına gelir (Devellioğlu, 2003: 1113). Amel "عَمَل", iş, hareket, eylem ve niyet gibi anlamlar ihtiva eden Arapça bir isimdir (Mutçalı, 2012: 644). Aynı şekilde hıfz "حَفْظ" kelimesi de Arapça bir isimdir ve ezberleme, koruma, savunma, hafıza olarak tanımlanır (Mutçalı, 2012: 218).

17. Eyüp Sabri Lermioğlu

1886'da Akçaabat'ta dünyaya gelmiştir. Henüz çocukken babasından Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Hece ölçüsü ile yazdığı şiirlerinde dili sade iken aruz ölçüsüyle yazdığı şiirlerde Arapça-Farsça tamlamalar kullandığı için dili ağırdır. Koşma, kıta, gazel ve şarkı türlerinde şiirleri vardır (URL-1).

“Dedi bir gün bana pîr-i târîh
İbret al, bir ezeli kâidedir
Süfehâ fevk-i Süreyya'da yaşar
Ezkiyâ taht-ı serâda geberir”

Pîr yaşlı, ihtiyar demektir ve Farsçadır. Ezel ile ilgili olanı yani geçmişte olanı ifade eden ezeli kelimesi Arapça bir sıfattır. Kâide "قاعدة" kelimesi de Arapçadır ve esas, temel, usul vb. anlamlara gelmektedir (Mutçalı, 2012: 755). Süfehâ "سُفْهَاء" eğlenceye, zevke düşkün, ahmak, aptal manasına gelen sefih "سَفِيْه" kelimesinin çoğuludur (Mutçalı, 2012: 433). Ezkiyâ lekesizler, hâlisler, faziletli olan anlamına gelen Arapça bir sıfattır ve taht-ı serâ (tahte's-serâ) toprak altı manasına gelir ve Arapça birleşik isimdir. Fevk Arapça bir kelimedir, üst, üst taraf manasına gelir. Süreyya ise Arapça ülker yıldızı anlamında kullanılmaktadır.

18. Baba Salim Öğütçen

Baba Salim 1887 yılında Trabzon'da dünyaya gelmiştir. Asıl adı Mehmet Salim olup 1934 yılındaki soyadı kanunundan sonra Öğütçen soyadını almıştır (Duman, 1990: 16). Küçük yaşlarda Kur'an eğitimi ve dini dersler almış fakat tahsil hayatı uzun sürmemiştir (Albayrak, 2008: 318). Şiir söylemeye küçük yaşlarda başlamış bu yeteneğinin gelişmesinde Sadi

Efendi'nin büyük katkısı olmuştur. On beş yaşından itibaren çeşitli işlerde çalışmış dondurmacılık, şerbetçilik, tabaklık, tatlıcılık vb. işlerde çalışmıştır (İhsan, 1930: 3-4). Hayatının son yıllarını İstanbul'da gazete sahibi olarak geçirmiş 1956 yılında vefat etmiştir. Baba Salim hem divan hem halk şiiri tarzında şiir örnekleri vermiş divan şiiri tarzında yazdığı şiirlerinde ağır bir dil kullanmıştır. Ayrıca divan tarzı şiirlerini beyitlerle yazmıştır (Kobya, 2008: 43).

Âdem diyarını Salim Baba şen eylemişsin

Melâl-i mihnet evin sahn-i gülşen eylemişsin

Müdamî muhiti ervah olan mekâmında

Defineler açıp ecsade metfen eylemişsin

Burada geçen ecsâd "أجساد" Arapça isimdir ve ceset "جسد" sözcüğünün çoğuludur (Düzgün, 2020: 396). Metfen eylemek Arapça medfen yani defn kelimesinden gelmiştir. Medfen eylemek, defnetmek manasına gelir. Melâl usanma, bıkma, hüznün anlamlarına gelen Arapça isimdir. Mihnet zahmet, eziyet, gam, keder, sıkıntı, belâ, musibet gibi anlamlara gelen mihen sözcüğünün çoğuludur.

Sonuç

Savaş, göç, ticaret vb. yollarla birbirleriyle iletişim hâlinde olan toplumlar kültürel etkileşim içine girmekte birbirlerinin sanatlarından, dil ve edebiyatlarından etkilenmektedir. Türkler tarih boyunca birçok toplumla etkileşim hâlinde olmuş Arap ve İran toplumlarıyla kurulan ilişkiler Türk kültür ve edebiyatına tesir etmiştir. Divan edebiyatı böyle bir tesir nebzinde filizlenmiş, farklı cereyanlardan beslenerek XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar varlığını sürdürmüştür. 16. yüzyıldan başlayarak biyografisi ve şiir örnekleri verilen Trabzonlu şairlerin bir kısmı Divan edebiyatına mensup olup bu kültür dairesinde şiirler yazan şairlerdir. Bu şairlerin şiirlerinde çok yoğun şekilde Arapça ve Farsça kelimeler ve terkipler kullanılmıştır. İslam dünyasıyla ilgili önemli isimlere ve kavramlara edebî sanatlar yoluyla şiirlerde yer verilmiştir. Burada verilen dizeler birer örnek mahiyetindedir. Bu şairlerin tüm şiirleri incelendiğinde içinde buldukları tarihi ve siyasi şartların, edebî tesirlerin, dinî ve ilmi akidelerin şiirlerine yansıdığı gözlemlenebilmektedir.

Kaynakça

- Albayrak, H. (2008). Trabzonlu Meşhurlar Ansiklopedisi. Ankara: Vadi Yayınları.
- Araz, T. (2020). Divan Şiirinde Arapçanın Anlamsal Değeri. Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi, 5 (1), s. 60-81.
- Ayan, H. (1979). Figânî. Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. İstanbul: Dergâh Yayınları, C.3, s.224-225.
- Bal, M. A. (2009). Bir Şiirdir Trabzon (Osmanlı'dan Günümüze Trabzon Şiir Antolojisi). Ankara: Cantekin Matbaa.
- Çaylı Cankurt, G. (2015). Figanî Divanı Gramatikal İndeksi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Demirayak, K. (2014). Arap Edebiyatı Tarihi I- Cahiliye Dönemi. Erzurum: Fenomen Yayınları
- Devlilioğlu, F. (2003). Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat. Ankara: Aydın Kitapevi.
- Doğan, A. (2013). Aruz Bilgisi. Ankara: Akçağ Yayınları
- Duman, M. (1995). Trabzon Halk Şairleri. İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları.
- Düzgün, O. (2020). Türkçe-Arapça/Arapça-Türkçe Karşılıklar Kılavuzu. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gür, S. (2018). Osmanlı Döneminde Yetişen Trabzonlu Müellifler ve Eserleri: Bir Literatür Tespiti Denemesi. Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 5 (1), s.155-239.
- İsen, M. (1989). Rıdvan Canım, Hamâmîzâde İhsan Hayatı, Eserleri ve Divanı. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hamamizade İhsan. (1930). Baba Salim. İstanbul: İktisat Matbaası.
- Karahan, A. (1949). XVI. Asır Divan Şairlerinden Figanî ve Şiirleri. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 3 (2-3), s. 299-410.
- Karahan, A. (1966). Kanuni Sultan Süleyman Çağı Şairlerinden Figânî ve Divançesi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Karahan, A. (1996). Figânî. İslam Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.XIII, s. 57-58.
- Kınalızâde Hasan Çelebi. (1989). Tezkiretü'ş-Şuarâ, C.II. Haz. İbrahim Kutluk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kobyay, Ş. (2008). Baba Salim Divanı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Levend, A. S. (2015). Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Dergah Yayınları

- Mehmet Süreyya. (1996). Sicill-i Osmanî. C.3. Çev. Nuri Akbayar. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Mutçalı, S. (2012). Arapça-Türkçe Sözlük. İstanbul: Dağarcık Yayınları.
- Uğurlu A. (2020). Baba Hüsnî ve Dîvânı (İnceleme-Metin). Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Uraz, M. (1941). Resimli Kadın Şair ve Muharrirlerimiz. C.I. İstanbul: Nümune Matbaası.
- Yavuz, Y. Ş. (1991). Bakkalzâde İsmail Hakkı. İslam Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.IV, s. 545.
- Yüksel, M. (1993a). Geçmişten Günümüze Trabzon Şairleri 2 Cumhuriyet Dönemi. Trabzon: Yunus Dergisi Yayınları.
- Yüksel, M. (1993b). Geçmişten Günümüze Trabzon Şairleri 3 Cumhuriyet Dönemi. Trabzon: Yunus Dergisi Yayınları.
- URL-1: <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/eyup-sabri lermioglu>. (16.05.2022).

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi
BENĞİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi>

ISSN: 2717-6584

Kamu Yönetimi Temelinde Devlet Borçların Yapısı ve İnsan Haklarına Etkisi

The Structure of the Public Debt and Its Impact on Human Rights On the Basis of Public Administration

doi: 10.58646/bengi.1352380

Geliş/Received: 30.08.2023

Kabul/Accepted: 22.09.2023

Fatih ULAŞAN*

Özet

Borçlanmanın tarihsel sürecinin başlangıç noktası 5000 yıl geriye gitmektedir. Borçlanma kavramı başta felsefi akımlar ve dini öğretiler temelinde şekillenmiştir. Devleti yöneten kişiler bu akımlardan etkilenmişler ve devletlerini bu kurallara göre borç alma eğilimi göstermişlerdir. Fakat yüksek dış borç, insan haklarını olumsuz yönde etkilemekte ve ülkelerin kalkınma hedeflerine uyumlu sağlamamaktadır. Kamu yönetimi temelinde dış borçlar ve insan hakları konusunun incelenmesi, birçok yaşamı etkilemesi ve topluma zarar verebilecek olayların önlenmesi açısından vatandaşların siyasi, sosyal ve ekonomik yaşamı açısından önemlidir. Çalışmada, temel olarak borçlanmanın insan haklarına etkisi incelenecek ve borçlanmanın neden olduğu ekonomik özgürlüklerde gerileme, yoksulluk ve siyasi iktidarsızlık insan hakları temelinde değerlendirilecektir. Bu çalışmada literatür taraması kullanılmış olup, çalışma, temelde yabancı araştırmacıların devlet borçları ve insan hakları konusundaki

* Sorumlu Yazar/Corresponding author: Dr., e-posta: fatih_ulasan@hotmail.com, Orcid: 0 0000-0003-3301-4823.

Atıf/Citation: Ulaşan, F. (2023). Kamu Yönetimi Temelinde Devlet Borçların Yapısı ve İnsan Haklarına Etkisi. *BENĞİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*. 2023 (2), 209-241.

düşüncelerini araştırarak, uzmanların ne yaptığını ve düşündüğünü analiz ederek yorumlamaktadır. Araştırma, söylem ve tarihsel analiz gibi mantıksal ve analitik yöntemleri benimsemektedir. Araştırmada doküman analizi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kamu Yönetimi, Dış Borç, İnsan Hakları, Yoksulluk, Ekonomik Özgürlük.

Abstract

The starting point of the historical process of borrowing can go back 5,000 years. The concept of the debt has been shaped primarily based on philosophical movements and religious teachings. The people who manage the state have been affected by these currents and have tended to take debts according to these rules. However, high foreign debt negatively affects human rights and is not compatible with the development goals of countries. Examining the issue of foreign debts and human rights based on public administration is important for the political, social, and economic lives of citizens in terms of affecting many lives and preventing events that may harm society. In the study, the impact of debt on human rights will be examined and the decline in economic freedoms, poverty and political impotence caused by debt will be evaluated on the basis of human rights. A literature review was used in this study, and the study basically investigates the thoughts of foreign researchers on government debt and human rights, analyses and interprets what experts do and think. The research adopts logical and analytical methods such as discourse and historical analysis. Document analysis is used in the research.

Keywords: Public Administration, External Debt, Human Rights, Poverty, Economic Freedom.

Giriş

Borçlanma kavramı başta felsefi akımlar ve dini öğretiler temelinde şekillenmiştir. Devleti yöneten kişiler bu akımlardan etkilenmişler ve devletlerini bu kurallara göre yönetme eğilimi göstermişlerdir. Temel olarak Ortaçağ öncesi devletin güçlü olmaması, tarımsal sektöre muhtaç bir ekonomi ve sermayenin çok sınırlı olmasından dolayı borçlanma bu dönemde ön plana çıkmamıştır. Ayrıca ilk borçlanma şekilleri paradan çok mal olduğundan ilk önce özel borçlanma ortaya çıkmış daha sonraları devlet borçlanması ortaya çıkmıştır. Antik Yunan, Roma ve Çin’de borçlanma üzerine düşünülmesine rağmen sınırlı borçlanmaya başvurulmuş, Ortaçağın sonları ve modern çağın başları gibi, devlet borçlanması esas itibariyle gündeme gelmiştir. Ortaçağda, güçsüz merkezi hükümetler, veraset düzeninde eksiklikler, feodal yapı, ulus devlet anlayışının ortaya çıkmayışi dolayısıyla modern borçlanma gerçekleşmemiştir. Ayrıca, 16. yüzyılda Hristiyanlık dini içinde meydana gelen Protestan inancı faiz ve borçlanma kavramlarına yeni bir bakış açısı geliştirmiş ve kilisenin katı tutumunu kırmıştır. Fakat modern anlamda borçlanma ancak III. William (1689- 1702) döneminden itibaren başlamış ve borçlanma ekonomik hayatın önemli bir unsuru olmaya başlamıştır. 1800’lerden itibaren ise, savaşlar, iç karışıklıklar ve teknolojik yatırımlar nedeniyle dış borçlanma artmaya başlamış ve zaman zaman krizler meydana gelmiştir (Akdemir ve Yeşilyurt, 2018a).

Topluluklar geliştikçe toplumsal ihtiyaçlar artar ve bu durum, kamu harcamalarının çoğalmasına neden olur. Bu harcamaları karşılayabilmek için diğer gelirler ile birlikte süreklilik arz eden, birden çok şekilde verilebilen ve kamu gelirleri arasında en büyük paya sahip olan vergi gelirlerine de ihtiyaç duymaktadır (Karadeniz, 2017: 7). Ayrıca kamu borçlanması da söz konusu olmaktadır. Kamu borçlanması uzun bir tarihi süreçten geçmiş ve din, felsefe ve ekonomi gibi birçok kaynaktan beslenmiştir. Başlarda faiz göz önünde bulundurularak dini ve felsefi akımlar temelinde değerlendirilmiş ve borcun ekonomik hayata olumsuz etkisinin bilinmesinden dolayı kamu borçları üzerine yapılan değerlendirmeler de ekonomik etkilere odaklanmıştır. Devlet borçları genel itibariyle son 200 yıldır küreselleşme, kapitalizm, sanayileşme gibi etkenlerin etkisi ile yoğunlaşsa da tarihin her dönemi için ülkelerin ve toplulukların kaynak ihtiyacı sağlamak için önemli finansal araç olarak düşünülmüştür. Ayrıca çeşitli din ve inanışların egemen olduğu bölgeler, devletler ve zamanlarda güce sahip olan zümrenin ve topluluğun her zaman ilgi alanı olmuştur. Felsefi ve dini akımların borçlanmaya bakış açısı daha çok faiz kavramıyla ele alınmakta adaleti ve toplumdaki eşitsizliği arttıran bir faktör olarak görülmektedir. Ayrıca savaşlar, doğal afetler vb. gibi dıştan gelen etkiler de

borçlanma ihtiyacını göstermiştir. Örneğin savaşlarda bozulan ekonomileri düzeltmek için dış desteğe ihtiyaç olmaktadır ve bu da dış borç ile sağlanabilmektedir (Adıyaman, 2006: 22-23). Son 3.400 yılın 268'inde veya kayıtlı tarihin sadece yüzde 8'inde insanlar tamamen barış içinde olması da hesaba katıldığında bu bile borçlanmanın devletlerin ekonomisinde ve varlığını sürdürebilmesinde önemli bir etken olduğunu kanıtlamaktadır (Hedges, 2003). Borçlanmaya olan bakış açısında Ortaçağ ile değişim yaşanmıştır ve faize karşı katı tutum Protestan inancıyla borç kavramı daha çok ekonomik işleyiş mantığı ile ele alınmıştır. Temelde modern devletlerde borçlanma bu temel köşe taşı sayesinde dönüşüm geçirebilmiş ve sonrasında tecrübe edilen birçok aşamadan sonra bugünlere gelebilmiştir.

21. yüzyıla geldiğimizde borçlanma önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Yüksek borç seviyelerinin borç yükü mekanizmaları, siyasi ve ekonomik istikrarsızlık, yüksek faiz oranları ve sermaye kaçıışı, yetersiz yatırım, yüksek enflasyon, düşük talep ve düşük üretkenlik yoluyla ekonomik büyümeyi etkilemektedir ve bu yolla insan hakları üzerinde etkisi olmaktadır. Meydana gelen ekonomik sıkıntılar, devletlerin sosyal harcamalarını kısımasına, çalışma standartlarını düşmesine ve işletmelerin üretim maliyetlerini düşürerek yeni yatırım çekme ihtiyacından dolayı insan haklarına olumsuz etkide bulunmaktadır. Genel olarak yüksek borç seviyelerinin insanların yaşam standartları üzerinde olumsuz etki göstermekte ve insanların ekonomik, medeni, siyasi, sosyal ve kültürel haklarını kısıtlamaktadır. Çalışmanın ilk bölümde borçlanma imkânı sağlayan aygıtlar, vergi ile benzer veya farklı yönleri, neden borçlanmaya gidildiği irdelenecektir. Ayrıca, iç ve dış borçlanma arasındaki farklar ve iç ve dış borçlanmanın olumlu ve olumsuz özelliklerinden bahsedilecek ve kamu yönetimi temelinde devlet borçlarının kökeni ve gelişimi üzerinde durulacaktır. İkinci bölümünde ise borçlanmanın insan haklarına etkisi incelenecek ve temel olarak borçlanmanın neden olduğu ekonomik özgürlüklerde gerileme, yoksulluk ve siyasi iktidarsızlık insan hakları temelinde değerlendirilecektir. Bu çalışmada literatür taraması kullanılmış olup, çalışma temelde yabancı araştırmacıların devlet borçları ve insan hakları konusundaki düşüncelerini araştırarak, uzmanların ne yaptığını ve düşündüğünü analiz ederek yorumlamaktadır. Araştırma, söylem ve tarihsel analiz gibi mantıksal ve analitik yöntemleri benimsemektedir. Araştırmada doküman analizi kullanılmıştır.

1. Devlet Borçlanması

1900'da George Jellinek, Genel Devlet Teorisi eserini kaleme almış ve devleti "*egemenlik gücüyle aslen donatılmış, belli bir toprak parçası üzerinde yerleşik bir millet*

birliği" 77olarak ifade etmiştir (Gözler, 2007: 4). Millet, ülke, egemenlik bu tanımı oluşturan unsurlardır. Kısaca yönetenlerin ve yönetilenlerin bulunduğu, belirli bir toprak parçası üzerinde yaşayan insanların oluşturduğu bir topluluğa devlet denmektedir (Ay, 2002:2; Ay ve Uçar, 2015; 197 ve 204). Devletin temel varlık amacı toplumun refahını ve mutluluğudur. Devlet toplumun kolektif ihtiyaçlarını karşılamaya çalışır ve bunu halktan topladığı vergiler ile yapar. Bu şekilde muhtelif mallar ve hizmetler satın alarak bedelli ya da bedelsiz toplumun hizmetine sunar.

1.1. Devlet Borçlanmasının Tanımı

Borç Türkçe 'de: "bir veya birden fazla şahsa ya da müesseseye karşı yerine getirilmesi gereken yükümlülük, vecibe" olarak tanımlanmaktadır (Doğan, 2009: 177). Devletler kamu hizmetlerini yerine getirebilmek ve topluma daha iyi hizmet edebilmek adına borçlanmaktadırlar. Devletin amacı en iyi şekilde kamu hizmetlerini sunmak olduğundan kâr amacı gütmemektedir ve genel olarak borç uzun vadeli olarak alınır. Normalde, devletler kendi halkından aldığı vergiler, harçlar, resimler benzeri gelirler ile hem kamu hizmetlerini hem de aldıkları borçları bu gelirler ile karşılamaktadırlar. Genellikle vergiler görece istikrarlı ve önceden hesaplanabilen gelirlerdir. Devletler önceden ne kadar vergi geleceğini hesap ederler ve buna göre ileriye yönelik harcama yaparlar. Fakat olağanüstü durumlar veya ciddi atılım fırsatları nedeniyle toplanan vergiler yetmeyebilir ve devlet borçlanmaya gidebilir. Borçlanma, devletin ana finansman kaynağı olarak nitelendirilemez ve vergi gibi sürekli bir gelir kaynağı yaratmaz. Bununla birlikte borçlanma, vergilerin aksine halktan geri ödeme garantisi ile alınmaz ve gelecek kuşakları da etkiler (Yılmaz, 1996, 17; Yıldırım, 2015: 4).

1.2. Vergi Gelirleriyle Borçlanma Arasındaki Farklar

Devlet, halkın refahını sağlamak ve onlara daha iyi hizmet verebilmek için hem halktan elde ettiği vergi, harç vb. gelirler ile hem de iç ve dış borçlanma ile kendine bütçe yaratmaktadır. Bir devletin esas, kalıcı ve görece en fazla geliri vergileridir. Devlet kendi vatandaşından aldığı vergiler yetmediği zaman borçlanma yoluna gitmektedir. Borçlanmanın da esası halkın refahını düşürmemek ve bütçede meydana gelen dengesizlikler sonucunda ortaya çıkan bütçe açıklarını halka en az şekilde yansıtarak halkı korumaktır. Borçlanmanın da çoğu zaman alınma nedeni ya vergi artışından kaçınmaktır ya da borçlanma ile alınan miktardan elde edilecek yatırımın çok daha fazla kar getireceğine olan inançtır. Fakat yeterince düşünülmeden alınan borçlar

çoğalabilir ve ekonomiye ciddi zararlar verebilir. Zamanında ödenmeyen borçların faizleri artar ve belli bir zaman sonra borcu borç alarak ödemek zorunda kalınabilir. Ayrıca dikkat etmek gerekir ki borcun seviyesi ekonomiyi tehdit eder boyuta geldiğinde önceden vergi arttırmamak için alınan borç vergi artırımına neden olabilir. Borçlanma, bunun yanında devletin ileride alacağı vergiye ipotek koymak şeklinde de düşünülebilir. Fakat önceden durumlar iyi gitmediğinden dolayı alınan borcun ileride geleceği düşünülen bir gelire bağlanması da sorun yaratmaktadır. Çünkü bugün durumun yolunda gitmediği gibi ileride de yolunda gitmeyebilir ve borç büyüdükçe büyüyebilir. Vergiler ile borçlanma arasında farklar mevcuttur (Erdem,1996:3).

- Vergiler devamlı olmasına rağmen borçlanma belli zamanda alınır. Borçlanma kısa vadede vergiyle giderilemeyecek bir durum meydana geldiğinde alınır. Zamanla alınan borçlar vergilerden gelen gelirler ile ödenir. Borçlanmada hem anapara hem faiz söz konusu olmaktadır. Alınan vergiler geri ödenmezler.
- Vergiler genellikle karşılıksız biçimde tahsil edildiğinden devlet ile halk arasında açık olmasa bile karşılıklı ilişki mevcuttur (Karakoç, 2016). Devletin vergi kanunları çıkartmasının nedeni vergi veren vatandaşlara görev ve sorumluluklarını açıklamasıdır. Vergi vermek ile mükellef vatandaşların görevi vergilerini eksiksiz ve zamanında ödemektir ve devlette buna karşı kamusal mal ve hizmet temin edecek bütçeyi elde ederek halkın ihtiyaçlarını karşılamaktır (Dolbun, 2019: 41). Örneğin devlet, harçlardan yararlananlardan kamu hizmetinin karşılığı olarak bir bedel almaktadır. T.C. Anayasası (1982) 73/3 maddesi gereği harçlar kanunla düzenlenir ve “*masrafi karşılama*” ve “*yararlanma*” ilkeleri üzerine kuruludur. Vergiler anonimlik prensibi gereği karşılıksızlık, harçlar ise, belirli kamu hizmetinin karşılığı olarak ortaya çıkar. Vergilerin ödenmesi cebri iken harçlara tabi olan kamu hizmetinden yararlanmak ihtiyaridir (Nadaroğlu, 1992; Akdoğan, 2014; Türk, 2010). Borçlanma da karşılık para veya onun ikame edecek bir meblağ olmaktadır ve borçlanmada ne alıp verildiği bellidir ve en az aldığı kadarını vermekle yükümlüdür.
- Vergi mükelleflerinin beyanına göre ve eksiksiz ödemeye zorlayıcı önlemler olarak vergi mükelleflerinin vergileri ödemeleri sağlanmaktadır (Brondolo vd., 2008: 17). Bu durum, vergi tahsillerinin olmazsa olmaz özelliğidir. Borçlanma ise gönüllük esasına dayanır ve rıza dâhilinde yapılır.

- Vergi gelirleri alındığında onun nasıl harcanacağına sadece devlet karar verir. Fakat borçlanma durumunda borcun nereye gideceği genellikle belirtilir. Bazı kuruluşlardan alınan borçlarda o kuruluşlar bizzat paranın nereye gittiğini denetleyebilirler.
- Vergiler konusunda miktar ne ise o ödenir. Fakat devlet borçlanmasında borçlanılan yabancı devlet veya kuruluşa faiz gibi belli avantajlar verilebilir.
- Vergi ülke içindeki vergi mükelleflerinden alınmasına rağmen borçlanma hem ülke içinden hem ülke dışından alınabilir.
- Vergiler vergi mükelleflerinin bütçelerinde azalmaya neden olurken borçlanmada borç veren tarafın bütçesinde artış olur.
- Vergileri vergi mükellefleri ödemekle yükümlü iken borçlanmalarda duruma göre gelecek nesiller bile borcu ödemekle yükümlü kılınabilir.

1.3. Devlet Borçları ile Özel Borçlar Arasındaki Farklar

Devlet borçlanması ile özel borçlanma arasında bazı ortak yönler bulunmasına rağmen birçok farklılıklar da mevcuttur. Özel borçlanma ve devlet borçlanması normal yoldan elde edilmiş kaynaklara alternatif niteliğindedir. Borçlanarak ek gelir elde edilmiş ve ödenecek miktar bir süreliğine ötelenmiş olmasına rağmen çoğu zaman bir süre sonra daha fazla miktarda ödenecek borç ortaya çıkmış olur (Batirel, 1990). Kapitalizm, küreselleşme, demokrasi ve sanayileşmeyle birlikte devletler büyümeye başlamış, harcamalar artmış ve devlet bütçesi bağımsız olmaya başlamıştır. Devletlerin yapısının karmaşıklaşması ve borçlanma şekillerinin değişmesiyle birlikte devlet borçlanması özel borçlanmaya olan benzerliğini kaybetmeye başlamıştır. Devlet borçlanması ile özel borçlanmanın farkları şunlardır (İnce, 2001, 4-5, Mirzade, 2021: 5-7):

- Devletin temel amacı halka hizmettir ve yaptığı hizmetlerde güttüğü amaç kamu yararındır. Bu yüzden yaptıkları işlerde kârı esas almazlar. Borçlanma durumunda da esas amaç kamunun yararındır. Fakat özel borçlanmada esas olan kârdır ve özel borç alan tüzel kişiler veya gerçek kişiler kârını maksimize etmeye çalışır.
- Devlet borçlanması genel olarak çok büyük miktardadır. Vergi ile karşılanabilecek durumlar karşısında borçlanma yapılmaz ve vergi geliri ile yapılacak işler finanse edilir. Fakat özel borçlanma küçük ölçektir, devlete nazaran daha az faiz öder ve ayrıca borçlanma şekilleri daha az ve basittir.

- Devlet borçlanmasında süreler özel borçlanmaya kıyasla çok daha uzun olabilmektedir. Çünkü duruma göre devletin aldığı borçları gelecek nesiller bile ödeyebilmektedirler. Duruma göre 100 yıla kadar devlet borç ödeyebilmektedir. Özel borçlanmada ise süre 1 yıl civarındadır.
- Genel olarak özel borçlanmalar yurt içinden alınır. Alınacak borç çok fazla olmadığı için borç verebilecek insan ve kurumlar yurt içinde mevcuttur. Fakat devletler nazara alındığında alacakları borç büyük miktardadır ve daha çok diğer devletlerden veya uluslararası kuruluşlardan temin edilebilir.

1.4. Devletlerin Borçlanma Nedenleri

Ülkelerin borçlanma nedenleri çeşitli olmakla birlikte koşullara göre de değişim sergilemektedir. Vergilerin yetmediği ve acil paraya ihtiyaç olan durumlarda başvuru bir yoldur. Genel olarak ülkelerin borçlanmaya gitmesinin nedenleri muhtelifdir. Temelde iki borçlanma türü vardır:

İç Borçlanma: Devletlerin kendi sınırları içindeki birey ve kurumlardan ulusal para cinsinden geri ödemek kaydı ile para almasıdır. Devlet, vatandaşlarına ve kurumlara sattığı kâğıda bağlı bono, tahvil ve kâğıda bağlı olmayan yöntemler iç borçlanmaya örnek olabilir (Buchanan, 1999).

Dış borçlanma: 1960'lerden başlayarak birden çok iktisadi çalışmaya konu olmakla birlikte ilk deneysel çalışma Rosentein-Rodan'ın dış borçlanma üzerine yaptığı çalışmadır (Şeker, 2006). Dış borçlanmanın genel bir tanımı yapılmak istenirse, dış borçlar farklı devletlerden ya da uluslararası kuruluşlardan alınan alacaklı devletin para cinsinden sermaye akımı olarak tanımlanabilir (Yaşa, 1971; Yanık, 2019: 4).

İç ve dış borçları birbirlerinden ayırabilmek için farklı ölçütler kullanılmaktadır. Bunlar (Akdoğan, 2011):

- Borcun sağlandığı kişilerin uyruğu:** Kısaca alacaklı yabancı ise “dış borç” olarak nitelendirilir. Fakat borç senetlerini ihraç etmiş devletin uyruğundaysa “iç borç” olarak nitelendirilmektedir. Alınan borç ülkenin kendi insanlarından geliyorsa iç borç, yabancı devlet ya da yabancı devlet kaynağından geliyorsa dış borçtur (Akkaya, 2010: 6).
- Borcun sağlandığı piyasanın uyruğu:** Burada kıstas, borç ihtiyacının giderildiği piyasadır. Bu borç iç piyasadan alınıyorsa iç borç, dış piyasadan alınıyorsa dış borçtur.

Ülke içinden alınıyorsa yabancı ülke vatandaşından bile olsa bu borç iç borç olarak nitelendirilmektedir. Yurt dışından ise kendi ülke vatandaşı bile olsa dış borçtur.

- c. Borç olarak alınan paranın niteliği:** Verilecek borç milli para ile verilecek ve o devletse parayı milli para ile ödeyecekse iç borç, eğer borç yabancı ülke parası olarak verilmiş ve borçlu devletten de yabancı ülke parası olarak ödeme isteniyorsa bu dış borçtur.

1.4.1. İç Borçlanmanın Sebepleri

Devlet, para ihtiyacını ülkenin içindeki kişiler ve kuruluşlardan giderme yoluna gidiyorsa iç borç alıyor demektir. Borçlanmayı devleti temsilen hazine yapmaktadır ve kaynakları ise (Oskay, 2004, s.32) aşağıdaki kurum ve kuruluşlardan sağlanmaktadır:

- Kişiler ve kuruluşlar
- Sosyal güvenlik kuruluşları
- Ekonomik kuruluşlar
- Bankalar
- Sigorta şirketleri
- Merkez Bankası

Devletin iç borçlanma sebepleri çeşitli olabilir:

1.4.1.1. Gelir-Gider Dengesinde Uyuşmazlıklar ve Kamu İktisadi Teşebbüsleri

Bazen gelirler ile giderler istenildiği gibi gerçekleştirilebilir ve bütçe giderlerinin daha fazla çıktığı zamanlar olabilir. Hazine böyle durumlarda kısa vadeli borçlanarak bütçeyi dengeleme adına bazı girişimlerde bulunarak bütçeyi finanse etmeye çalışır. Bütçeyi düzenli şekilde uygulama ve gelir gider dengesini sağlama, hazine işlemleri ile yapılır (Bulut, 1997: 9). Ayrıca bazı durumlarda Kamu İktisadi Teşebbüslerini zor durumlardan kurtarmak veya daha büyütme amacıyla iç borçlarla bu teşebbüslerin finansmanı sağlanabilir (Dereli, 1995: 10).

1.4.1.2. Kapanmayan İç Borç Ödemelerinin Tekrar Borçlanma ile Finansı

Devletleri borçlanmaya iten sebeplerden biri bütçeyi sarsacak şekilde meydana gelen harcamaların vergiler ile finanse edilememesidir ve meydana gelen açık, borçlanma ile kapatılmaya çalışılır. Devlet, bir kere borç aldığı zaman o borcun geri ödenmesini güçleştiren en önemli etken yüksek faiz ve anapara ödemeleridir. Devletin ekonomisi yeterince güçlü

değilse ve borçlanma da iyi düşünülerek yapılmadıysa eski borcun faizini ödemek için bile yeni borç alma yoluna gidilebilir.

1.4.1.3.Maliye Politikası Aracı Olarak Borçlanma

Devlet, zaman zaman o zamanki politikası gereği borçlanmayı bir maliye politikası aracı şeklinde düşünebilir ve enflasyonist bir durumda ekonomiyi rahatlatmak için tahvil ve bono satma yoluna gidebilir. Bu durumun temel nedeni ekonominin dengesini sağlamak ve istihdamı arttırmaktır. Enflasyonun var olduğu zamanlarda piyasadaki para fazlalığını çekerek talebin azalmasını sağlamakta borçlanma sebebi olabilir. Enflasyonun fazla olduğu zamanlarda likiditeyi daraltma ve harcamaları kısma adına borçlar uzun vadeli ve yüksek faizli olması tercih edilir. Deflasyon zamanında likiditenin önüne geçilmeli ve yatırım harcamaları teşvik edilecek şekilde kamunun kısa vadeli borçlanmayı tercih etmesi daha doğrudur (Türk, 1992: 270).

1.4.1.4.Ekonomide Beklenmeyen Durumlar ve Yeni Vergi Koymanın Zorluğu

Devlet olağanüstü durumlarda ani para bulmak ve kargaşanın önüne geçmek için acil finansman ihtiyacı hissedebilir. Devlet bu durumda bireylerden veya kuruluşlardan belli bir faiz karşılığında yardım talep edebilir. Bu gibi durumlarda en iyi çözümlerden biri devletin içerisinde bir yatırımcı veya kuruluş bulabilmek ve daha fazla para da verilse verilen paranın içte kalmasını sağlayarak vergiyi arttırmaktan kaçınmaktır. Doğal afet ve savaş gibi durumlarda halk çok hassas olabilmekte ve vergilerdeki artış büyük sorunlara neden olabilmektedir (Şahin,2010: 7).

1.4.2. Dış Borçlanmanın Sebepleri

Dış borçlanma, genel itibarıyla 2. Dünya Savaşı'nın akabinde, önemli bir konuma ulaşmıştır. Dış borçların temel nedenleri arasında gelir dengesizliği, yüksek borç servisi ödemeleri, ithalat faturalarından dolayı duyulan döviz ihtiyacı ve ağır ilerleyen ekonomik büyümeler gösterilebilir (Waheed, 2017). Ülkeler, yabancı ülke ya da yabancı banka ile uluslararası mali kuruluşlardan borç alabilmektedirler (Ulusoy, 2013).

1.4.2.1. Bütçe Açıklarını Kapatma ve Dış Ticaret ve Ödemeler Dengesindeki Açıklar

Bütçe çok iyi hesaplanırsa dahi zamana ve yere göre bile değişim gösterebilir. Devletin gelirleri, özellikle vergiler, yılın belli zamanlarında alınmaktadır. Bu yüzden zaman zaman bütçede dış ticaret ve ödemeler dengesinde açıklar olabilmekte ve bu açığın giderilmesinin yollarından biri de dış borçlanma olmaktadır. Hazine işlemleri adı altında devlete gelir

yaratacak finansman sağlanabilir. Bütçe açıkları, hazine işlemleri ve kısa vadeli borçlanmalar ile giderilmeye çalışılır.

1.4.2.2. Bütçe Açıkları Nedeniyle ve Vadesi Dolmuş Büyük Ölçekli Borçlar Nedeniyle Borçlanma

Bütçe açıkları, genel olarak hükümetlerin sürdürdüğü politikalar ile ilgilidir. Devletlerin bu tür borçlanma yoluna gitmelerindeki amaç, borç yoluyla meydana getirilen yatırımların ilerde daha fazla kâr sağlayacağına duyulan inançtır. Devlet, önceki yıllardan kalan anapara ve faizlerin ödenmesi için borçlanma yoluna gidebilmektedir. Çünkü dış borç alırken hem yüksek faiz ödenmektedir hem de ödenemediğinde faizler büyük derecede artabilmekte hatta anaparayı geçebilmektedir. Bu durumlarda faizler bütçeye ağır bir yük oluşturmakta ve daha hesaplı alınan yeni borçlar ile bu yükten kurtulma yoluna gidilebilmektedir (Bedir, 2007: 76).

1.4.2.3. Olağanüstü Giderler İçin Borçlanma ve Büyük Ölçekli Yatırımlar

Tarih boyunca bir devletin başına birden çok felaket ve doğal afet gelebilir. Bunların bazıları savaş gibi çok büyük kaynaklara ihtiyaç duyan durumlar olabilir. Özellikle savaşların uzun sürmesi devleti yıkıma uğrattığı ve uzun vadede hem üretimi düşürdüğü hem insan kaybına neden olduğundan ekonomiler için çok yıkıcıdır. Bunları bir nebze azarlatılabilmek için dış borç tercih edilmektedir. Çünkü bu giderler hem çok büyük hem de vergi yoluyla karşılanmaya çalışıldığında büyük tepkiye neden olabilecek boyutta olabilmektedir. Ayrıca büyük ölçekli yatırımlar için büyük finansman desteği lazımdır ve bunu vergiler ile yapabilmek zordur. Çünkü devletin devamlı artan gelire değil belli bir miktara ihtiyacı vardır ve bu miktar için vergileri arttırmak halkta hoşnutsuzluk yaratacaktır. Ayrıca günümüzde savunma sanayi çok gelişmiştir ve savunmayı her zaman yenileme ihtiyacından dolayı borçlanma yoluna gidilebilmektedir.

1.4.3. İç ve Dış Borcun Avantaj ve Dezavantajları

Devletler zaman zaman iç ya da dış borçlar alarak belli finansal sorunların üstesinden gelmeye çalışır. Vergilerin yetmediği durumlardan devletler için borçlanma kurtarıcı olarak hizmet görebilmektedir. Fakat sorunu ertelemek çözmek değildir ve ileride çözüleceğinin garantisi olmadığı için devletler borç sarmalı altına girebilme riskini taşımaktadırlar. İç ve dış borçlanmanın olumlu yönleri olduğu kadar olumsuz yönleri de mevcuttur. Borçlanmanın ekonomi üzerinde yapacağı etkiler iyi hesaplanmalı ve dikkatli olunmalıdır.

1.4.3.1.İç Borçlanmanın Olumlu ve Olumsuz Yönleri

İç borçlanma, büyüme, tasarruf ve enflasyon üzerinde olumlu etki yapabilmekte, iç borç ve para piyasalarıyla finansal piyasaların iyileşmesine, özel tasarruflara destek olunmasına ve yatırım teşvikine neden olabilmektedir. Devlet, iç borçlanma senetleri, dolaylı para politikası işlemleri ve bankalar arası piyasalar nezdinde teminatlı borç işlemlerinde büyük etkiye sahiptir. İç borçlanma senetlerinden gelen kazanç, bankalar veya diğer kuruluşlar tarafından verilen uzun vadeli özel borç senetlerine fiyat göstergesi olabilir ve bankacılık sektörü içindeki rekabeti besleyerek özel sektör borç piyasasını geliştirir. İç borçlanmanın popüler ve kullanılabilir olması, diğer yatırımcıları da çekmeye yarayacak ve kayıt dışı ekonomiyi azaltacaktır. Ayrıca, finansal derinlik artacak, vergiler çoğalacak ve ülkeye yatırımcıların gelmesine yardımcı olacaktır. Bankalar, tarım ve imalat gibi sektörlerle uzun vadeli finansman sağlamakta zorlanmakta bu aşamada güvenli ve sabit olan devlet tahvilleri ise ek teminat olarak işe yaramaktadır. İç finansmanda güven sağlama dış finansman sorunlarını da azaltmaktadır (Abbas ve Christensen, 2010: 214). Ayrıca, iç borçlanmanın tercih edilmesi dışa bağımlılığı azaltmaktadır. Bu olumlu özelliklere rağmen bazı riskler de mevcuttur. İç borçlar dış borçlarla karşılaştırıldığında görece kısa olduğundan faizle birlikte borç çevirme riski artmaktadır. Devlet iç borçlanmaya giderse özel sektörün borç olarak alabileceği özel tasarruflar azalır ve özel sektörün sermaye maliyetinin artmasına yol açar. İç borç faiz yükü, hayati kamu gelirlerini azaltmakta ve bunun sonucu olarak yoksullara yapılacak yardımlar ve büyüme odaklı yatırımlar aksamaktadır (Eser ve Birinci, 2014: 39-41).

1.4.3.2.Dış Borçlanmanın Olumlu ve Olumsuz Yönleri

Dış borçlanmada devlet iç borçlanmadaki gibi düşük yurt içi tasarrufları ile küçük yerel tahvil piyasalarına bel bağlamak zorunda kalmaz ve özel yatırımlar yönünden daha az dışlama etkisi meydana getirir. Enflasyonist zamanlarda yabancı para cinsinden borçlanma ulusal para cinsinden borçlanma ile kıyaslandığında daha uzun vadesi vardır. Ayrıca enflasyonist dönemlerde yurtiçindeki faiz beklentisi daha yüksektir. Yurtiçi tasarrufların sınırlılığından yurtdışı kaynakları kullanmak büyümeye katkı sağlar. Ayrıca teknoloji ithali ile dış borçlanma devletlerin büyümesine katkı sağlamaktadır. Bu olumlu özelliklere rağmen dış borçlanma bazı olumsuz yönlerle de sahiptir. Dış borçlanma fiyatlar veya nominal döviz kuruna olan etkisiyle özel yatırımların dışlanmasına sebep olmaktadır. Dış borçlanma durumu devletin dış koşullara olan hassasiyetini arttırır ve borç alan devlet, dış dünyada olanlardan daha çok etkilenmeye

başlar. Borç değişken faizli ise daha yüksek dış faiz oranı olur ve borç servis maliyetleri artar ve bütçe harcamalarında artış olur. Devlet borcu kapatmak için borç almaya devam ettiğinde karşı konulamaz bir borç ortaya çıkmakta, toplam kamu harcamalarında aşırı bir borç servis oranının oluşmasına ve bu uğurda kullanılacak dövizin yok olmasına yol açar. Bu gibi durumlar uzun vadede ekonomik krizlere yol açmaktadır. Aşırı dış borçlanma devletlerin para politikasını daraltır ve özel yatırımcı bu devletleri riskli bulduğundan dolayı tercih etmez (Forslund & Rau-Goehring, 2008:1; Eser ve Birinci, 2014: 39-41).

2. Devlet Borçlarının Tarihsel Gelişimi

Kamu borcu birçok aşamadan geçmiş ve din, felsefe ve ekonominin birçok kaynağından beslenmiştir. İlk olarak faiz bağlamında dini ve felsefi akımlar temelinde ele alınmış ve sonrasında borcun ekonomik hayata olumsuz etkisinin anlaşılmasından sonra borcun ekonomik etkileri ele alınmaya başlanmıştır. İngiltere'de olan Muhteşem Devrim ile birlikte devlet borcu kavramı, modern ekonomik sistemde kabul gören özellikleri bünyesinde barındırmaya başlamıştır. Dolayısıyla Fizyokratlar ve Klasikler borç konusunda daha muhafazakâr bir duruş sergilerken, Merkantilist ve çoğu Alman iktisatçı olan bazı yazarlar, devlet borçlanmasına daha ılımlı yaklaşmışlardır. Esas itibarıyla, 1820'lerden itibaren dünya ekonomisinin merkezinden çevresine büyük sermaye hareketlerinin yolunu açılmıştır. Bu sermaye girişleri, çevre ülkelerde ekonomik büyümenin finansmanı için önemli bir kaynak görevi görürken, sermaye akışlarının tersine çevrilmesi, çoğu zaman ağır borçlu ekonomilerde krizlere yol açmakta ve bazı durumlarda onları ekonomik ve sosyal yıkımla karşı karşıya bırakmaktadır. Bu krizlerin ardından devreye alınan yaptırım mekanizmaları, merkezin çevre üzerindeki hegemonyasının tesis edilmesinde ve küresel ekonominin, merkezin çıkarları doğrultusunda yeniden yapılandırılmasında önemli rol oynamıştır (Akdemir ve Yeşilyurt, 2018a).

2.1. Ortaçağ Öncesi Devlet Borçları

Ortaçağ öncesi dönemde faizli borçlanma büyük ölçüde ahlaki temeller üzerinde şekillenmiştir. İlk dönem kaynaklarında dini metinler ve felsefecilerin görüşlerinin etkisi görülmektedir. Örneğin faizin yasaklanması, MÖ 1760 tarihindeki Hammurabi kanunlarında belirtilmektedir. Babilliler faizi adil ve adil olmayan şeklinde ayırmıştır. MÖ 400'lerde Hindu kanunları faizi hoş görmemiş ve Firavunlar ise faizin anaparayı geçmesini yasaklanmışlardır (Vincent, 2014:1-2). Romalı düşünürler Cicero, Cato ve Seneca faiz ile borçlanmaya karşı

olmuşlardır. Çin’de ise Guan Zi (M.Ö. IV. yüzyıl) ülkelerin borçlanabileceğini ve iç borç talebinde bulunabileceğini söylemiştir (Akdemir ve Yeşilyurt, 2018: 192-194). Devlet bazında borçlanmanın bugünkü tanımı biraz daha farklı olsa bile devlet borçlanması en ilkel toplumlarda bile var olmuştur. Genelde ya ödünç alınan değer olduğu gibi verilir, ya aldığı tarihte karşılığı ne ise o verilir veya verilen ödünçten daha fazlası verilir. Devlet borçlanması Eski Sümer belgelerine kadar götürülebilir ve o zamandaki tahıl ve metale dayalı borçlanma ile devlet borçlanması, yaklaşık 2000 sene öncesine kadar götürülebilir (Cecchetti ve Schoenholtz, 2015).

2.2. Ortaçağ Döneminde Devlet Borçlanması ve Semavi Dinlerin Etkisi

Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet olarak bilinen semavi dinler insanları her yönden etkilemiş ve hayatlarını kutsal kitaplara uygun sürdürmelerini öğütlemiştir. Borçlanma konusu insanlık kadar eski olduğundan semavi dinler bu konular hakkında belli hükümler kurmuşlardır. Genel itibariyle faizi içine katmayan borçlanmalar dinen sakıncalı olarak nitelendirilmezken faiz alımını yasaklayan hükümler mevcuttur. Ortaçağ’ın ilk döneminde, bu dinlerin inananları faiz konusunu nasıl açığa kovuşturacakları üzerine kafa yormuşlardır. Yahudiler faiz konusunda katı kısıtlamalar öngörmemişlerdir. Faiz konusunda Yahudilerin kendi aralarındaki usul farklı yabancı dine mensup olanlara karşı faiz konusunda takındıkları tavır farklıdır. Yahudiler kendi aralarındaki borç ilişkisinde faizli işlem yapmayı yasaklarken diğer dinlerin mensupları ile olan ilişkilerinde faizli borç ilişkisini tercih etmelerini dinlerine aykırı görmemişlerdir (Rothbard, 2006:43). Tevrat’ın 5. kitabı olan Tesniye’nin 23. bölümünde “*Kardeşinize para, yiyecek ya da faiz getiren başka bir şey ödünç verdiğinizde, ondan faiz almayacaksınız. Yabancıdan faiz alabilirsiniz ama kardeşinizden almayacaksınız. Böyle yapın ki, mülk edinmek için gideceğiniz ülkede el attığınız her işte Tanrınız sizi kutsasın*” denilerek yabancılara faizli borç vermenin mümkün olabileceğini belirtmiştir. Hıristiyanlıkta, ise Yahudilikteki gibi bir ayrıma gidilmemiştir ve İncil’de zımni olarak faizi yasaklayan hükümler mevcuttur. Luka İncili’nin 6. bölüm 35. pasajda “*Geri alacağınızı umduğunuz kişilere ödünç verirseniz, bu size ne övgü kazandırır? Günahkârlar bile verdiğini geri almak koşuluyla günahkârlara ödünç verirler. Ama siz düşmanlarınızı sevin, iyilik yapın, hiçbir karşılık beklemeden ödünç verin alacağınız ödül büyük olacak*” diyerek erdemi ve ahlaklı davranmayı öğütlemiştir (Wilson, 1997:83). Bu söz kilise tarafından faize karşı bir hüküm olarak nitelendirilmiş ve kilise faiz aleyhine bir tutum içine girmiştir. Fakat zamanla bu sert tutum (özellikle John Calvin sonrası) yumuşamıştır. Bu iki semavi dinin aksine İslamiyet faiz

hakkında apaçık ve kesin hükümler belirlemiştir. İslam dini referanslarını temel olarak Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in (sav) sünnetinden almaktadır. Kuran-ı Kerim'in "*Faiz yiyen kimseler şeytan çarpan kimse nasıl kalkarsa öyle kalkarlar. Ey inanlar eğer gerçekten inanıyorsanız Allah'tan korkun ve faiz alacaklarını terkedin*" (Bakara Suresi, 278) ayeti açıktır. Müslüman yöneticilerin faizle iş yapması sapkınlık olarak nitelendirilmiş ve sert bir tutum benimsenmiştir. Fakat zorunluluk olduğu hallerde, şeriat bu hareketleri İslamiyet'e aykırı saymamıştır (Sıddıqi, 1995:62).

Genel olarak, borçlanmanın gelişmesi var olan savaşların meydana getirdiği yıkım ve zorluklardan ileri gelmektedir. Ayrıca sermayenin genişlemesi ve halkın görece zenginleşip borç verebilecek seviyedeki insanların yaygınlaşması da borçlanmanın gelişmesine yardımcı olmuştur. Bu dönemde daha çok bankerlerden ve zengin tüccarlardan borç alınmış ve bağımsızlığa çok önem verildiğinde devletler arasında borçlanmadan olabildiğince kaçınılmaya çalışılmıştır. Özellikle Ortaçağ koşullarında merkezi bir otoritenin olmayışı, insanları az oluşu ve savaşlarda derebeylerinin desteği ile olabilmesi borçlanmayı azaltmıştır. Bu dönemde daha çok hükümdarlık haklarından doğan gelirler söz konusu olduğundan borçlanmaya fazla ihtiyaç duyulmamıştır. Ayrıca borçlanma teminat karşılığı verilmiş ve hükümdarlar yaptığı borçlanmaları kişisel yükümlülük olarak nitelendirmişlerdir. Ayrıca vergi sistemi gelişmediği, hükümdarın borçlanmayı finanse edecek gelirin olamaması ve verginin ikinci planda olduğu zamanlarda düzenli gelirin düşüklüğü nedeniyle borçlanma tercih edilmemiştir. Feodal dönemlerde kralın otoritesini derebeyleri ile paylaştığından, paralı askerlik olmadığından, profesyonel askerler yerine zorunlu asker sistemi tercih edildiğinden ve borçlanmaya neden olacak olağanüstü olayların yaşanma olasılığının azlığından borçlanmaya fazla ihtiyaç duyulmamıştır. İlk olarak, uzun vadeli devlet borçlanması 12. yüzyıla dayanmakta ve 1145'te Cenova ve 1164'te Venedik'te alınan borçlar devlet borçlanmasının ilk örnekleri sayılabilir. Özellikle Venedik ile Floransa'da zorunlu borçlanmaların olduğu görülmüştür (Fратиanni ve Spinelli, 2006: 262).

2.3. Ortaçağ Sonrasından Günümüze Kadar Olan Dönemde Devlet Borçlanması

15. ve 16. yüzyılda yaşanan ticari devrim küçük devletlerin güçlenmesine neden olmuştur. 16. yüzyıldan itibaren, Venedik gönüllü borçlanmaya gitmiş ve bu borçlanma yaygınlaşmaya başlamıştır. Coğrafi keşifler, para bolluğu ile birlikte ekonomik olarak güçlü devletlerin ortaya çıkarmasına neden olmuştur. Giderek güçlenen Protestan ahlakı da

borçlanma konusuna bakış açısını değiştirmeye başlamış ve kilisenin borçlanmaya bakış açısı hükümdarlar ve halk tabanında etkisini kaybetmeye başlamıştır. Devlet borçlarının hükümdarın kendi sorumluluğunda olduğu anlayışı terk edilmeye başlanmış ve ticaretle ortaya çıkan yeni bir sınıfın oluşmaya başlaması ile birlikte din adamlarının borç verme durumlarının azalmasına ve kilise gücünü yitirmeye başlamıştır. Eskiden hükümdarlar savaş ganimetleri ve kişisel servet transferi ile devlet idare edebiliyorken paranın bollaşması, Rönesans ve ticaretin gelişmesi ile var olan yapı değişime uğramaya başlamıştır. Özellikle 1688’de İngiltere Kralı II. James tahtan el çektilmesi ve yerine II. Mary ile birlikte III. William’ın devleti birlikte yönetmesi ile birlikte parlamentonun vergi ve harcamaları etkili olarak kontrol etmesi modern kamu maliyesinin ortaya çıkışının ilk işaretleridir. Hükümdarın borçlanmayı kendi kişisel sorunu olarak görmeyi bırakmış ve borçlanmaya parlamento garantisi verilmiş ve borçlanmalar tüm ülkeyi temsilen alınmaya başlamıştır. Aynı zamanda paranın da bollaşmaya başlamasıyla devletler büyük ölçekte borçlanmaya gitmeye ve devlet daha kurumsal olarak temsil edilmeye başlamıştır. 18. yüzyıla gelindiğinde ticaretin geliştirdiği bazı İtalyan şehirleri, Almanya ve Hollanda haricinde modern şekliyle borçlanma olmamıştır (Doğan ve Şentürk; 2017).

Munro (2003), modern devlette borçlanmanın 6 özelliğe sahip olduğunu iddia etmiştir. Öncelikle borçlanmadan söz edebilmek için ileriye dönük belli bir süre ihtiva etmeli ve borç tarafların keyfiyetinden uzak olmalı ve kişisel ilişkilerine göre borcun farklı zamanlarda istenilme durumunun önüne geçilmelidir. Bu belli bir süre söz konusu olduğundan tarafların kendi bütçesini ayarlamasını sağlar, giderler içinde görüldüğünden hesap verilebilirliği artırır, tarafların belli bir bedelle anlaştıklarından borçlu kalma gibi bir durum yaşanmaz ve devlet rasyonel şekilde idare edilebilir. İkinci özellik ise borçlanmanın devleti temsilen olması gerekmesidir. Yani prensler veya düşük seviyeli görevliler tarafından değil devleti temsil etmeye tam yetkili parlamento benzeri bir yapının aracılığı ile ulus devletler tarafından borçlanma yapılmalıdır. Üçüncü olarak devletin alacağı borcun detayları devleti temsil etmeye tam yetkili parlamento benzeri bir yapının onayından geçmelidir. Örneğin anapara ödemelerinin ne kadar olduğu, hangi aralıklarla ödeneceği, nasıl ödeneceği, faiz tutarı, zamanında ödenmemesi durumunda ne kadar daha faiz yükünü devletin alacağı gibi detayları devleti temsil etmeye tam yetkili parlamento benzeri bir yapının onaylaması gerekmektedir. Bu şekilde devleti temsil etmeye tam yetkili parlamento benzeri bir yapı ödeme garantisi vermekte ve olabilecek tüm yükümlülüğü kendisi almaktadır. Dördüncü şart, borçlanma durumu zorlama içermemelidir ve serbest piyasada gönüllülük esasına göre olmalıdır. Bu borç veren devletlerin borç alan devletlere baskı yapmasını ve meşru olmayacak avantajlar elde etmesinin önüne

geçmektedir. Beşinci şart ise, devletlerin borçlanma senetlerini halka zorla dayatmamalı, gönüllülük esası ile hareket edilmeli ve halkın borcu ödeyebilecek ekonomik yapıya sahip olabilecek gelir seviyesine sahip olması gerekmektedir. Son olarak, borçlanma araçlarının finansal araçlar ve ikincil piyasalar ile yurt içi ve yurt dışında serbestçe piyasaya sunulmasıdır.

Uzun bir süre güçsüz merkezi hükümetler, veraset düzeninde eksiklikler, feodal yapı, ulus devlet anlayışının ortaya çıkmayışi dolayısıyla modern borçlanma gerçekleşmemiştir. Modern borçlanma ancak III. William (1689- 1702) döneminde başladığı düşünülmektedir. Modern borçlanmanın İngiltere’de ortaya çıkmasının nedeni coğrafi keşiflerden dolayı zengin bir ekonomi ve 1688 Haklar Bildirgesi ile özel hakları belli bir zemine oturtturarak devletin tüzel kişiliğiyle bireylerin kişiliklerinin ayıran ilk devlet olmasıdır. Bu Bildirge temelde devletten alacağı olanları vatandaşlardan alacağını talep edemeyeceğini vurgulamış ve devletin ayrı bir tüzel kişiliği olduğunu ilan etmiştir (Bilik, 1951). Ticaretten dolayı zamanla paranın yerini kredi sistemi almış ve III. William’ın güçlü bir donanmaya sahip olabilmek için gerekli olan 1,2 milyon Sterlin’i bankerlerden alamaması sonucu 1694 yılında Bank of England kurulması ve alınan borçla ilk kez devlet borçlanması düzenli bir şekilde yapılanmıştır. Modern borçlanma ile birlikte mülklerin teminat unsuru olma özelliği zayıflamış yerine finansal güvenilirlik gelmiştir. Ayrıca paranın piyasada bollaşmasıyla birlikte uzun vadeli borçlar alınabilmiştir. Önceden borç verenlere verilen piyango sistemi gibi avantajlar borçlanma imkânının çoğalmasıyla azalmıştır. Devletin ekonomisi geliştikçe yeni yatırım imkânları ortaya çıkmış ve olağanüstü dönemler için alınması uygun görülen borçlanma daha sık alınabilen bir borç türü şekline evrilmiştir. Özellikle 19. ve 20. yüzyılda meydana gelen savaşlar yüzünden alınan borçlar büyük derecede artmıştır. Devlet borçları 1783-1918 yılları arasında alınan borçlar 1793-1820 arasında 3 kat artmış, 1820-1848 yılları arasında borçlarda yükseliş %15 civarına ulaşmıştır. 1848-1890 yılları arasında ise devlet borçlarında 4 kat artış yaşanmıştır. 1890 yılı sonrası meydana gelen Boer Savaşı ile İspanya-Amerika Savaşı borçları arttırmıştır. 1908-1909 arasında, devletlerin borcu (yerel yönetimler hariç) 36,5 milyar dolar olmuştur. Birinci Dünya Savaşı’nın etkisi ile 1908-1918 arası borç stokunda %500 artış yaşanmıştır (Akdemir ve Yeşilyurt, 2018: 287-290).

3. Kamu Yönetimi Temelinde Devlet Borçlanmasının İnsan Hakları Üzerindeki Etkileri

Devlet borçlarının çoğu dış borçlanma olduğundan devlet borçları söyleminden temelde dış borçlanma anlaşılmalıdır. Devlet kamu ya da özel kesime ait dış borcu ödeyememesi

durumunda ortaya çıkar. Devletler dış borçlarını ödeyememesi ve yeni kredi de bulamaması sonucunda yeni yükümlülüklerle maruz kalması veya anapara ve faizlerini ödeyemeyeceğini ilan etmesi durumunda borçlanma söz konusu olabilir. Bu durumlar genellikle geçicidir, fakat devletler ciddi cezai yaptırımlara maruz bırakılabilir (Sarpkaya, 2009:18-19). Devletin dış borçlanması, kamu yönetimi amacıyla önceden tahmin edilemeyen felaketler dolayısıyla, devasa boyutlu projeler nedeniyle, bütçe dengesinin sağlanması amacıyla veya konjonktürel olabilir (Gögebakan, 2014:19).

Yüksek borç seviyelerinin borç yükü mekanizmaları, siyasi ve ekonomik istikrarsızlık, yüksek faiz oranları ve sermaye kaçıışı, yetersiz yatırım, yüksek enflasyon, hantal ve verimsiz kamu yönetimi, düşük talep ve düşük üretkenlik yoluyla ekonomik büyümeyi etkilemektedir ve bu yolla insan hakları üzerinde etkisi olmaktadır. Meydana gelen ekonomik sıkıntılar, kamu yöneticilerinin sosyal harcamaları kismasına, çalışma standartlarının düşmesine ve işletmelerin üretim maliyetlerini düşürerek yeni yatırım çekme ihtiyacından dolayı grev hakkını sınırlandırmasına neden olmakta ve dolaylı da olsa insan haklarına olumsuz etkide bulunmaktadır. Genel olarak yüksek borç seviyelerinin insanların yaşam standartları üzerindeki etkileri insanların ekonomik, medeni, siyasi, sosyal ve kültürel haklarını kısıtlamaktadır. Yapılan bir çalışmada kültürel, politik ve ekonomik kurallar ve kişisel özgürlükler büyümeyi istatistiksel anlamda etkilediği ve ekonomik özgürlükler, politik özgürlükler ve insan haklarıyla ilişkilendirilmiş ve ekonomik özgürlüklerin büyümeye etkisi olduğu gözlemlenmiş ve diğer bir çalışmada ise yatırım ve büyüme arasındaki ampirik ilişkiyi açıklayarak sivil ve siyasal özgürlüklerin yatırımın çekilmesine etkisi olduğu vurgulanmıştır (Abraham ve Lewis, 1998; Dawson, 1998). Ekonomik özgürlük *“bireylerin ekonomik faaliyetlerini hükümetlerin müdahalesi olmadan gerçekleştirebilmesi”* şeklinde ifade edilmekte ve Heritage Vakfı ise ekonomik özgürlükten *“emek ve mülkiyetini serbestçe yönetebilen bireyin, devlet kısıtlamaları olmaksızın devlet ve diğer organize gruplar ile ilişkisi”*ni anlamaktadır (Altınar ve Sungur, 2019: 182). Borçlanma ekonomi üzerinde baskı kurmaya başladığında özellikle demokrasinin olmadığı veya gelişemediği ülkelerde kişiler iktisadi haklarını kullanırken sınırlamalara tabi olabilir ve mülkiyet hakkı kısıtlanabilir. Aşağıda borç yükü dolayısıyla kamu yöneticilerinin en çok karşılaştığı durumlar olan ekonomik özgürlüklerin kısıtlanması, siyasi istikrarsızlık ve yoksulluk nedeniyle yaşanan insan hakları ihlallerinin arka planı açıklanmaya çalışılacaktır.

3.1. Devlet Borçları Temelinde İnsan Hakları ve Ekonomik Özgürlük Arasındaki İlişki

Bireylerin ve toplulukların ekonomik faaliyetlerini özgürce yürütebilmeleri, toplumsal refahın meydana gelmesinde önem taşır. Ekonomik özgürlüklerin olduğu ve mülkiyet haklarının güvence altına alındığı topluluklar daha yüksek refah seviyelerine sahip olurlar. Liberal yaklaşımı benimseyen devletlerde özgürlükler ekonomi üzerinde olumlu etkiler göstermektedir. Ekonomik özgürlüklerin güçlendirildiği ülkelerde halk daha yoğun şekilde ekonomik ilişkilere girebilir ve yabancı yatırımcı bu tür ülkelere daha çok yatırım yapabilir. Ekonomik özgürlük ile büyüme arasında pozitif bir ilişkinin var olduğu sonucuna varan araştırmalar bulunmaktadır. Örneğin, Gwartney vd. (1999) çalışmalarında, 82 devletin farklı zamanlarını incelemiş ve ekonomik ve politik özgürlüklerdeki değişmelerin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi olduğu sonucuna varmıştır. Ekonomik ve sosyal refahın göstergelerinden biri olan insani gelişme, beşerî sermayenin kalitesini ve toplumların gelişmişlik düzeyini gösterir. İnsani gelişme, kişi başına düşen GSYİH'nın yanı sıra toplumların sosyal refah boyutunu da göstermektedir (Çoban, 2020:145). İnsani gelişme, *'bireylerin tercihlerini, seçimlerini genişletme süreci'* şeklinde adlandırılabilir. İnsani gelişmenin gerçekleştirilebilmesi için insanlar uzun, huzurlu ve sağlıklı bir ömür sürmeli, kaliteli eğitim almalı ve yaşam standartları üst seviye olmalıdır. Bunların tamamlayıcısı ise insan haklarının tam olarak sağlanma durumudur (UNDP, 1990, 10). Devletler borçlarını ödeyemedikleri ve krize girdikleri zaman bu krizden çıkabilmek için vatandaşlarından destek almak zorunda kalırlar ve zorunlu olarak vatandaşlar da kendi hayat standartlarından ödün vermek zorunda kalırlar. Bundan dolayı ve krizi fırsata çevirmeye çalışan kötü niyetli kişilerden dolayı devlet ekonomik özgürlüklerin bazılarını kısıtlamak zorunda kalabilir. Örneğin, Trump, dış ticarete Çin'e açık verdiğinden ticaretini korumak için ek gümrük vergileri koyarak dış ticarete korumacı bir yapı ortaya koymuştur (Roubini, 2018; BBC, 2019). Trump döneminde Amerika, gümrük vergilerini ilk olarak Kanada, Meksika ve Çin'e karşı arttırmıştır. Çeliğe %25 ve alüminyuma %10 ek vergi karşısında Çin de toplam 50 milyar dolara varan ABD ürünlerine ek vergi uygulamıştır. ABD bu vergiye karşı, Çin'e takribî olarak 200 milyar dolara varan ek vergi uygulamıştır. Çin ise 60 milyar dolarlık ek vergi ile ABD'ye karşılık vermiştir (Develi, 2020: 339).

Ekonomik özgürlükler basit biçimiyle, *"insanların serbestçe iktisadi faaliyetlerde bulunabilmesi ve kendi kaynaklarına serbestçe yön verebilmesi imkânı"* şeklinde ifade edilebilir (Acar, 2010: 2). Siyaset bilimcisi Alvin Rabushka (1991: 61), bireysel ekonomik özgürlüğün sağlanmasının kişilerin ekonomik faaliyetlerini, ülkenin ve kişilerin keyfi müdahalesinden

bağımsız sürdürülebilirliği durumunda ortaya çıkacağını düşünmekte ve kolektif ekonomik özgürlüğün ise ekonomik yapıda çoğunluğun tercihini ne ölçüde dinlendiğine göre belirlenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ekonomik özgürlük kısaca, kişisel tercihler, gönüllü değişim yapabilme, rekabet özgürlüğüne saygı ve bireylerin mallarının muhafazası şeklinde tezahür etmektedir. Devlet, halka emeklerini ve mallarını kontrol edebilmesi için belli haklar verir ve emekleriyle üretme hakkına sahip olmaları ve malları ile de tüketim ve yatırım olanaklarına sahip olmalarına müsaade eder. Bu şekilde emek, mal ve sermaye özgürce hareket etmekte ve devlette bu düzeni korumak için gerekli önlemleri almaktadır (Höbel, 2020: 23) . Ayrıca, devlet bu hakları ihlal etmemeye çalışır. Ekonomik özgürlüğe önem veren toplumlar, kamu yönetimi, sağlık ve eğitim alanlarındaki sosyal ilerlemenin yüksek olduğu toplumlardır. Ekonomik özgürlük, temelinde insan haklarını güvenceye almayla alakalıdır. Ekonomik özgürlüklerin artması durumunda halk daha rahat çalışma imkânı bulur, tasarruf ve tüketimi daha özgürce yapar ve birikimlerini özgürce değerlendirebilir. Örneğin, Sri Lanka, İngiltere'den bağımsız olduğundan bu yana ekonomik krizler yaşamıştır. 2022 Mayıs ayında ise ilk kez temerrüde düşerek 51 milyar dolarlık borcu ödeyemeyecek duruma gelmiştir (BBC News, 2022). Sri Lanka devleti, Çin dâhil diğer devletlerden ve aynı zamanda uluslararası pazarlardan aldığı büyük miktardaki kredileri geri ödememiştir (Rafi ve Wong, 2022). Devlet sosyalist bir kalkınma modelini uygulamış ve kamulaştırma çalışmaları yoğunlaşmış ve devlet kontrollü şirketler ekonomide baskın bir role sahip olmuşlardır. Devlet, popülist politika, yetersiz kamu şirketleri, gereksiz şekilde büyümüş kadrolar, liyakatsiz idareciler ve insan hakları ihlalleri (Tamil ayaklanması, Budistlerin baskısı ve kişisel özgürlükler) gibi kronik sorunlar hem devleti dış borç almaya itmış hem de alınan dış borcun ödenememesine sebep olmuştur (Mermer, 2022:12-13).

Küreselleşmenin hüküm sürdüğü dünyada ekonomik özgürlükler sayesinde diğer uluslarla etkileşime girilmemesi kaçınılmazdır. Küreselleşmenin neden olduğu etkilerden biri de halkların birbirleriyle ticareti sonucu ulusların ekonomik olarak birbirine bağlanmasıdır. Ekonomik özgürlük dereceleri ile erişim dereceleri arasında pozitif bağlantının varlığı vurgulanmakta ve insanlar ekonomik özgürlük, yeni fikirler ve kaynaklara ulaşmaları artmaktadır. Ekonomik refaha yol açan ekonomik özgürlük insan haklarını geliştirmekte ve bağımsız zenginlik kaynaklarına sahip olmak siyasi gücü dengeleme de ve bu sayede çoğulcu bir toplumun geliştirmesine yardımcı olmakta ve piyasaya dayalı demokrasiyi güçlendirmektedir (Kim, 2007; Ulaşan, 2022). Örneğin 2008 yılında ABD'deki finansal krizle beraber birçok devlet yüksek düzeyde borçlanmış ve küresel borç sorunu ortaya çıkmıştır. Aynı

zamanda küreselleşme devletleri de birbirlerine bağlamış ve birinde çıkan kriz diğer devletleri de etkiler boyutlara varmıştır. Birçok devlet, özellikle Covid-19 salgınından dolayı borçların hızla yükselmesi sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. Bu salgında dünya, sağlık krizi ve ekonomik durgunlukla mücadele ederken küresel borçlar rekor düzeye ulaşmıştır. Covid-19 salgını 2020'de 2019 yılına göre 33,8 trilyon dolar artarak 292,8 trilyon dolara ulaşmıştır. 2021 yılında ise küresel borç miktarı 302,8 trilyon dolar olmuştur. 2022 yılında ise küresel borç miktarı 299 trilyon dolar olmuştur. 2020 yılında Covid-19 salgınında borçluluk oranı %173,3 oranına yükselerek yaklaşık 1,5 kat artış kaydetmiştir (Oskay, 2023:14, 17 ve 23).

Devlet borçlarının neden olduğu krizler 21. yüzyılda krizin meydana geldiği devlet içinde kalmamakta ve küresel bir krizi tetikler boyutlarda meydana gelmektedir. Bunun önüne geçebilmek için devletler ya borçları iyileştirmekte, yeni borçlar bulmakta veya halktan vergiler alarak bu durumun üstesinden gelmeye çalışmaktadır. Bu durumda da halktan belli isteklerde bulunmakta ve duruma göre ekonomik özgürlükler sınırlandırılabilir. Örneğin, Arjantin Büyük Buhranı, Arjantin'de 1998'in üçüncü çeyreğinde başlayan ve 2002'nin ikinci çeyreğine kadar süren ekonomik bir kriz ortaya çıkmış ve tedbirler kapsamında halkın bazı ekonomik haklarına kısıtlama getirilmek zorunda kalmıştır. 2001 yılında Arjantin hükümeti, ülke bankalarına yönelik olası bir hücumun önüne geçmek amacıyla nakit çekme işlemlerine bir sınır getirmiştir. Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile getirilen acil önlemler kapsamında, hesap sahiplerinin ayda yalnızca 1.000 ABD doları (700 £) çekmesine izin verilmiş ve yurt dışına nakit transferi de kısıtlanmıştır (The Guardian, 2001).

3.2. Devlet Borçları Temelinde İnsan Hakları ve Siyasi İstikrarsızlık Arasındaki İlişki

Yüksek orandaki dış borç ile siyasi istikrarsızlık arasında bağlantı olduğunu iddia eden çalışmalar yapılmıştır (Alesina ve Guido, 1989; Servén, 1997). Devletler yüksek dış borç aldıkları zaman bu borcu ödemek için uzun vadeli planlar yaparlar. Fakat durumun aciliyeti veya sonradan ortaya çıkan nedenlerden dolayı devletler borçlarını ödemekte zorluk yaşayabilirler. Bu durumda ortaya çıkan iç kriz sadece borçtan da kaynaklanmayabilir. Örneğin siyasi iktidarsızlık sonucu bozulan kamu düzeninin birden çok nedeni olabilir ya da birden çok neden birleşip siyasi iktidarsızlığa neden olabilir. Doğal afetten çıkan bir kriz sonucu devletin kamu yönetimini etkili şekilde gerçekleştirebilmesi için dıştan aldığı yüklü miktarda borç yeterince hesaplanıp alınmaz ise toplumun afetten dolayı ortaya çıkardığı huzursuzluk durumu borçtan dolayı devletin vergileri arttırması veya sıkı tedbirler almasından dolayı derinleşebilir.

Ayrıca dış borcu ödemekte sıkıntı yaşayan devletlerde özellikle özel sektör, devletin yüksek finansman ihtiyacından dolayı maliye politikalarında değişiklik yapmasından dolayı endişe duyabilir ve değişen politikalardan dolayı vergiler artabilir ve duruma göre servetlerin dağılımı tekrar tartışmaya açılabilir. Örneğin, Rus İmparatorluğu, 1. Dünya Savaşı'na kadar dünyanın en güçlü ülkelerden biri olmasına rağmen savaşla birlikte büyük bir yıkım ve yoksulluk yaşamıştır (Ekici, 2017: 265). Rus İmparatorluğu'nun içindeki farklı politik görüşler yüzünden politik olarak yıpranan İmparatorluk savaşla birlikte büyük bir ekonomik yıkım yaşamıştır. Bunun sonucu olarak İmparatorluk 1917'de Bolşevik devrimi ile yıkılmıştır. Bunun sonucunda SSCB kurulmuş ve İmparatorluk döneminde sınırlı da olsa ekonomik özgürlüğe sahip olan Rus halkı SSCB ile birlikte ekonomik özgürlükleri elinden alınmakla kalmamış ayrıca ekonomik politikaların değişmesi ile servet dağılımının değişmesi sonucu servet biriktirme hakkını da büyük ölçüde kaybetmiştir.

Temel olarak dış borçlarını ödeyemeyen devlet sonuç olarak halkının refahını etkileyecek önlemler almaya mecbur kalabilir. Vergilerdeki artış, yeni vergiler, devalüasyon, enflasyon, kamulaştırma ve sermayenin kontrol altına alınıp ülkeye giren çıkan paranın gözetim altında tutulması halkta hoşnutsuzluk yaratır. Devletler zor durumda kaldığında ekonomik sorunları halktan destek alarak çözmek isteyebilirler. Siyasi belirsizlikten dolayı yatırım yapmakta çekinen yabancı sermaye ülkeye gelmekten çekinebilir ve yatırım yapanlar da ülkeyi terk edebilir. Ekonomik durumu kötüleşen devlet kamu hizmetlerini aksatabilir ve sadece acil olanların ikame edilmesi yoluyla kamu hizmetlerini yapmayı sürdürebilir. Örneğin 2008 yılında Yunanistan küresel krizden aşırı derecede etkilenmiş ve dünyadaki güvensizlik ortamının da etkisiyle Yunanistan'ın makroekonomik dengeleri etkilenmiştir. Siyasi belirsizlik yüzünden yabancı yatırımcılar, Yunanistan'a likiditeyi temin etmemişler ve enflasyon ve işsizlik, kamu harcamalarında kesintilere, kamuda istihdamın azalmasına, sosyal harcamalarda kesintilere neden olmuştur (Akhan, 2012). Yunanistan'da zaten var olan cari açık ve kamu borcunun dengesizce artması, krizle birlikte Yunanistan ekonomisinde derin yaralara neden olmuştur. Bu kriz temelde uzun zamandır süregelen cari açıklar ve dış borçların birikmesi nedeniyle gerçekleşmiştir. 1974 yılından beri fiilen iki partili yönetimi benimseyen Yunanistan'daki iki temel parti olan merkez sol PASOK ve merkez sağ Yeni Demokrasi Partisindeki oylarda net bir düşüş yaşanmıştır. Halk IMF reçeteleri ve kemer sıkma politikaları arasında kalmış ve siyasi huzursuzluk meydana gelmiştir. 2012 yılındaki seçimlerde Yeni Demokrasi Partisi %30 ile birinci parti olmuştur. Uzun süre ülkeyi tek başına yöneten Panhelenik Sosyalist Hareket Partisi üçüncü parti konumuna düşmüştür. Milliyetçilik akımları güçlenmiş ve şiddet, göçmenlere

karşı nefret, politik düşmanlıklar ve etnik azınlıklara karşı ayrımcılık artmıştır (Gögebakan, 2014: 57 ve 87). Çıkan siyasi iktidarsızlık özellikle sonraki yıllarda sığınmacılar üzerinde yapılan insan hakları ihlalleri ile gün yüzüne çıkmıştır. Yunanistan'ın sığınmacılara karşı gösterdiği sert politikalarda Yunanistan'ın milliyetçilik yönündeki endişelerinin payı olsa da 2008'deki çıkan krizin izlerinin de Yunanistan'ın yaptığı insan hakları ihlallerinde görmek mümkündür. 2007 yılında başlayan ekonomik krizden etkilenen ülkelerden biri olan Yunanistan'da ırkçı Altın Şafak Partisi yükselişe geçmiş ve 2012 yılındaki seçimlerde 40 yıl sonra ilk kez 25 sandalye ile parlamentoya girebilmişlerdir (Alkan, 2015: 764). Altın Şafak'ın bu kadar güçlenmesinin sebepleri, ekonomik kriz ve işsizliktir. Altın Şafak partisi, ekonomik kriz ve işsizliğin sebebini temel olarak göçmenlere bağlayarak halkta göçmenlere karşı öfkeye sebep olmuştur (Çiftçi, 2017: 102). İnsan Hakları İzleme Örgütü, derin ekonomik kriz yaşayan Yunanistan'da, kötü yönetilmiş göç ve sığınma politikaları yüzünden Yunan çetelerinin Atina ve diğer bölgelerinde sığınmacı ve göçmenlere saldırdığını rapor etmiştir (Human Rights Watch, 2012). Örneğin, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Yunan güvenlik güçlerinin göçmenleri taşıyan botu itmesi nedeniyle çocuk ve bebeklerin de yer aldığı on bir insanın Ege Denizi'nde boğulduğu olayda Yunanistan'ın Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 2. ve 3. maddelerini ihlal ettiğine karar vermiştir (Durul, 2021; Acer, 2023). Ayrıca Yunanistan'ın sığınmacılara sunduğu imkânlar yetersizdir ve asgari yaşam şartları için bile yeterli değildir (M.S.S. v Yunanistan/ Belçika [BD], 2011; S.Z. v Yunanistan, 2018 ve HA.A. v Yunanistan, 2016). Yine değerlendirilmesi gereken diğer bir konu orantılılık ilkesinin olup olmadığıdır. Rahimi / Yunanistan davasında, 428 kişi yetişkinlerin bulunduğu yere yerleştirilmiş ve Afgan çocuk Rahimi yetkili makamlarca hiçbir yardım sağlanmadan salıverilmiştir. AİHM, alıkonma koşulları ve çocukla ilgilenmemelerinden dolayı Yunanistan'ın yaptığını aşağılayıcı muamele olarak nitelendirmiştir (Rahimi v Yunanistan, 2011). Ayrıca mahkeme ağır hamilelik dönemi geçiren sığınmacı kadına yapılan muamele sonucu da Yunanistan'a ihlal kararı vermiştir (Mahmundi ve Diğerleri/Yunanistan, 2012; Yıldız Üstün ve Üstün, 2022: 385).

3.3. Devlet Borçları Temelinde İnsan Hakları ve Yoksulluk Arasındaki İlişki

Borç ve yoksulluk arasında anlamlı bir ilişki olduğunu gösteren birçok çalışma mevcuttur (Kemal, 2001; Maier, 2005). Devlet tarafından alınan yüksek seviyedeki borç yüzünden halkın refahı düşmektedir. Dış borçların ödenmesindeki zorluk ilk olarak halkın yoksul kesimini vurmakta ve sosyal harcamaların azalması sonucu zor durumdaki kesim direk

olarak bu durumdan etkilenmektedir. Ayrıca mallar üzerinde alınan vergiler arttığından dolayı yoksul kesim bu mallara ulaşmakta zorluk çekmektedir. Özellikle temel gıdalardaki artış, elektrik, su, gaz, barınma ve ulaşımındaki zamlar en çok yoksul kesimi etkilemektedir (Vargas, Ramos-Escamilla ve García, 2016: 9-10). Bir ülke borç krizine girdiğinde kamu harcamalarının ve döviz gelirlerinin büyük bir kısmı borçlular tarafından alınmaktadır. Örneğin, Osmanlı devleti savaş masraflarını karşılayamadığından 17. yüzyıldan itibaren iç borçlanma yoluna gitmiştir. 1683'ten sonra, imdâd-ı seferiye adıyla iç borç almış ve bu borç halktan vergi yoluyla alınmıştır. Dış borçlanma ise Kırım savaşı (1854) dolayısıyla alınmıştır. İlk alınan borçtan 1879 yılına Osmanlı Devleti 17 kez borç almış ve zamanla borcunu ödeyemeyecek vaziyete gelmiştir. Osmanlı Devleti yabancı devletlerin baskısıyla borçlarına karşılık devletin tüm gelirleri teminat göstermiş ve borçları ödeyemez hale geldiğinde ise Düyun-ı Umûmiyye kurulmuştur. Düyun-ı Umûmiyye, tuz ve tütün tekelleri, içki ve pul vergileri, bazı illerin ipek gelirleri, gümrük gelirlerinin bir kısmı ve Kıbrıs adası gelirleri fazlası, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan gelirlerini elde etme şansı bulmuş ve bu gelirlerden İmparatorluğun maliye örgütünden bağımsız şekilde toplama ve yönetme imtiyazına sahip olmuştur (Geyik, 2013:66). Bu yapı sadece tabi olduğu devletlerin çıkarını düşünmüş ve Osmanlı İmparatorluğundaki halkın haklarını tanımamıştır. Osmanlı Devleti'nin elde ettiği gelirler ile istihdam yaratması ve sosyal devlet anlayışı gereği yoksul halka yardım yapmasının önü kapanmıştır. Ayrıca zamanla Düyun-ı Umûmiyye sanayi ve ticaret alanında yatırımlara girişmeye başlamış ve Osmanlı Devleti vatandaşları bu imtiyazdan mahrum kalmıştır. Diğer örnek ise 2008 yılında Yunanistan küresel krizden verilebilir. Bu krizden en çok kamu çalışanları etkilenmiş ve maaşlarında 40'a varan kesintiler yaşanmıştır. Maaşlardan ekstra vergiler alınmış ve emeklilik yaş sınırı yükseltilmiştir. Özel sektör çalışanlarının on binlercesi aylarca maaş alamamıştır. Ayrıca vergiler yükseltilmiştir. Yunanistan İstatistik Kurumu'nu hazırladığı rapor baz alındığında 2013'te nüfusun takribi üçte biri (3 milyon 795 bin) GSMH'nin %60'ından daha azıyla yaşamını sürdürmüştür (Milliyet, 2014).

Borçlu ülkeler bu duruma çözüm bulabilmek için sermayeyi vergilendirmekte, tüketim üzerinden vergi almakta veya kamu harcamalarını azaltmaktadır. Devletin borçları finanse edememesi ve halkına borçlarından dolayı hak etmedikleri halde keyfi olarak vergilerin arttırılması yabancı yatırımcıyı da tedirgin eder ve yatırımlarını o ülkeden çekebilir ve ayrıca devlet yeni yabancı yatırımcı bulmakta da zorlanır. Kamu yönetimini etkili şekilde yapabilmek amacıyla kalkınmaya yönelik harcamalar, sosyal devlet harcamaları ve sübvansiyonlar azaldığında yoksullar zarar görmektedir. Ekonomik krizler yüzünden yoksulluk artmakta ve

vatandaşların insan haklarına uygun şekilde eğitim ve öğretim, yemek, barınma ve diğer acil ihtiyaçlara ulaşması güçleşmektedir. Uluslararası yardım örgütü Save the Children Yemen'de ekonomik krizin getirdiği yetersiz beslenme yüzünden 5 yaş altı yaklaşık 85 bin çocuğun ölmüş olabileceğini tahmin etmektedir (BBC, 2018).

Bu tür sorunların ortaya çıkmanın önlenmesi gerekmektedir. Önceden önlem alınarak dış borçların halka yansımaları önlenmelidir (Ahmed ve Summers, 1992):

- Dış borç alınırken acele edilmemeli ve sistematik düşünmeye dikkat edilmelidir.
- Alınan borcun nereye kullanılacağı düşünülmeli ve kullanıldığındaki getiri hesaplanmalı ve nasıl harcandığı yakından takip edilmelidir.
- Uluslararası finans sisteminin içinde kalınmalı ve ülkenin sosyal, kültürel ve politik yapısına uygun ulusal politikalar yapılmalıdır.
- Ekonomik düzenlemeler zaman almaktadır ve reformların sürdürülebilirliğine dikkat edilmelidir.
- Bedavacı sorununun uyumlu borç verme ve/veya borç azaltma yoluyla üstesinden gelinmelidir.
- Borçların azaltılması bazen gerekli olabilir ancak dış sürdürülebilirliğin yeniden sağlanması için yeterli değildir.
- Sözleşmelere risk paylaşımına ilişkin beklenmedik durumları eklemek, işler ters gittiğinde sözleşmeleri yeniden müzakere etmekten çok daha az maliyetlidir.
- Düşük gelirli ülkelere gelen yatırımlara yönelik dış borcun resmi kaynaklardan gelmesi önemlidir.

Sonuç

Devletler kamu hizmetlerini yerine getirebilmek ve topluma daha iyi hizmet edebilmek adına borçlanmaktadır. Devletin amacı en iyi şekilde kamu hizmetlerini sunmak olduğundan kâr amacı gütmemektedir ve genel olarak borç uzun vadeli olarak alınır. Normalde, devletler kendi halkından aldığı vergiler, harçlar, resimler gibi benzeri gelirler ile kamu hizmetlerini karşılar hem de aldıkları borçları bu gelirler ile karşılamaktadır. Genellikle vergiler görece istikrarlı ve önceden hesaplanabilen gelirlerdir. Devletler önceden ne kadar vergi geleceğini hesap ederler ve buna göre ileriye yönelik harcama yaparlar. Fakat olağanüstü durumlar veya ciddi atılım fırsatları yüzünden toplanan vergiler yetmeyebilir ve devlet borçlanmaya gidebilir. Borçlanma, devletin ana finansman kaynağı olarak nitelendirilemez ve vergi gibi sürekli bir

gelir kaynağı yaratmaz. Bunlar birlikte borçlanmalar, vergilerin aksine halktan geri ödeme garantisi ile alınmaz ve gelecek kuşakları da etkiler. Ülkelerin borçlanma nedenleri çeşitli olmakla birlikte koşullara göre de değişim sergilemektedir. Vergilerin yetmediği ve acil paraya ihtiyaç olan durumlarda başvuru bir yoldur. Genel olarak ülkelerin borçlanmaya gitmesinin nedenleri muhtelifdir. Devlet borçlanması hem iç borçlanma hem dış borçlanma olarak ayırabilmek mümkündür. Her bir borçlanmanın hem avantajları hem de dezavantajları mevcuttur. Özellikle 20. yüzyıl ile birlikte kapitalizm ve küreselleşme, ülke ekonomilerini birbirlerine yaklaştırmıştır. Bu durum dış borçlanmayı kolaylaştırmasına rağmen devletleri birbirlerine bağlayarak olası bir krizden tüm dünyanın etkilenmesine neden olmaktadır. Devletler, döviz kuru riskini azaltmak ve küresel bir ekonomik krizden daha az etkilenmek için iç borcu dış borca tercih etme eğilimi içine girmişlerdir. Fakat iç piyasada tasarrufların erimesi, özel sektörün kredi maliyetlerinin artması ve üretiminin azalması dışlama etkisi meydana getirmektedir ve özel sektörün dış borcu da artmasına sebep olur. Borçlanmanın yapılıp yapılmayacağı yapılacaksa ne miktarda yapılıp yapılacağı ve nasıl yapılacağı devletin içinde bulunduğu durum, karşı karşıya kaldığı riskler ve sosyal ve konjonktürel gelişmelere göre değişebilmektedir. Yapılması gereken dış ve iç etkenleri iyi yorumlayarak borçlanma konusunda dikkatli bir karar vermektir. Kamu yönetimini etkili yapabilmek adına alınan yüksek dış borç, insan haklarını olumsuz yönde etkilemekte ve ülkelerin kalkınma hedefleriyle uyumlu değildir. Dış borçlar ve insan hakları konusunun incelenmesi, birçok yaşamı etkilemesi ve topluma zarar verebilecek olayların önlenmesi açısından vatandaşların siyasi, sosyal ve ekonomik yaşamı açısından önemlidir. Çalışma, dış borç ile insan hakları arasında, devletin vatandaşlarının insan haklarını koruma kapasitesini sınırlayan negatif bir ilişki olduğu sonucuna varmaktadır.

Kaynakça

- Abbas, A., & Christensen, J. E. (2010). The role of domestic debt markets in economic growth: An emprical investigation for low-income countries and emerging markets. *IMF Staff Papers*, 57(1), 209-255.
- Abraham, B. A., & Lewis, K. A. (1998). Cultural and Institutional Determinants of Economic Growth: A Cross Section Analysis. *Public Choice*, 83, 276-284.
- Acar, M. (2010). Serbest Ticaret, Ekonomik Özgürlükler ve Refah. *Bilig / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* (53).
- Acer, Y. (2023, Ocak 01). 2022’de Türk-Yunan Sorunlarına Dair Gerilimler ve 2023 Projeksiyonu. <https://kriterdergi.com/dis-politika/2022de-turk-yunan-sorunlarina-dair-gerilimler-ve-2023-projeksiyonu> adresinden alındı
- Adıyaman, A. T. (2006). Dış Borçlarımız ve Ekonomik Etkileri. *Sayıştay Dergisi* (62), 21-45.
- Ahmed, M., & Summers, L. H. (1992). Ten Lessons of the Debt Crisis. *International Economic Insights*, 15–19.
- Akdemir, T., & Yeşilyurt, Ş. (2018). Devlet Borçlarının Dini ve Felsefi Temelleri. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 16(32), 177-200.
- Akdemir, T., & Yeşilyurt, Ş. (2018a). Devlet Borçlarının Kökeni, Gelişimi ve İktisadi Temelleri. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(16).
- Akdoğan, A. (2014). *Kamu Maliyesi* (16. b.). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Akdoğan, A. (2011). *Kamu Maliyesi, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 14. Baskı*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Akhan, E. (2012, Mart 01). Yunanistan’daki Ekonomik Krizin Nedenleri ve Genel Gidişatı. *Tasam*: https://tasam.org/tr-TR/Icerik/4641/yunanistandaki_ekonomik_krizin_nedenleri_ve_genel_gidisati adresinden alındı
- Akkaya, A. T. (2010). Uluslararası Borç Krizi ve Türkiye Borçlarının Sürdürülebilirliği (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Adana.
- Alesina, A., & Guido, T. (1989). External Debt Capital Flight and Political Risk. *Journal of International Economics*, 27, 199-220.
- Alkan, U. (2015). Avrupa’da Refah Devleti ve Göç İlişkisi: Refah Şovenizmi Örneği. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 70(3), 751 - 768.

- Altın, A., & Sungur, O. (2019). Ekonomik Büyüme Sürecinde Ekonomik Özgürlüklerin Rolü: Yükselen Piyasa Ekonomilerinden Ampirik Kanıtlar. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, 9(17), 181-202.
- Ay, H. (2002). Maliye Tarihi Ders Notları. İzmir.
- Ay, H., & Uçar, Ö. (2015). Devletin Gelişim Süreci. İşletme Fakültesi Dergisi, 16(2), 195-206.
- Batirel, Ö. F. (1990). Kamu Maliyesi Teorisine Giriş. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayın No: 492.
- BBC. (2018, Kasım 21). Yemen krizi: '85 bin çocuk açlıktan öldü. Ağustos 30, 2023 tarihinde <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-46271632> adresinden alındı
- BBC. (2019, Ağustos 02). ABD-Çin ticaret savaşı: Trump 300 milyar dolar değerinde ürün için ek gümrük vergisi açıkladı, Pekin'den misilleme gelebilir. Ağustos 29, 2023 tarihinde <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-49201327> adresinden alındı
- BBC News. (2022, May 24). Sri Lanka ekonomisi nasıl çöktü? <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-61563016> adresinden alındı
- Bedir, S. (2007). Kamu Borçlarının Gelir Dağılımı Üzerindeki Etkileri (1980-2006). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Doktora Tezi. Erzurum.
- Bilik, E. (1951). İngiltere'de 18 ve 19'uncu Yüzyıllarda Parlamento Hükümeti ve Anayasa Islahatı. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 439-453.
- Brondolo, J., Bosch, F., Le Borgne, E., & Silvani, S. (2008). Tax Administration Reform and Fiscal Adjustment: The Case of Indonesia (2001-07). International Monetary Fund (IMF), IMF Working Paper, Working Paper No: WP/08/129.
- Buchanan, J. (1999). Kamu Borçlanması. (H. Tandırcıoğlu, Çev.)
- Bulut, C. C. (1997). 1980 Sonrası Türkiye'de Devlet Borçları. Yüksek Lisans Tezi.
- Cecchetti, S. G., & Schoenholtz, K. L. (2015). Money, Banking, and Financial Markets. McGraw-Hill Education.
- Çiftçi, S. E. (2017). Balkanlar'da Ekonomik Krizin Gölgesinde Yükselen Radikal Sağ Partiler: Altın Şafak ve Ataka. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 4(2), 97-120.
- Çoban, M. N. (2020). Ekonomik Özgürlüklerin İnsani Gelişmişlik Üzerine Etkisi: Vısegrad Dörtlüsü Kapsamında Panel Veri Analizi. TESAM Akademi Dergisi, 7(1), 143-162.
- Dawson, J. W. (1998). Institutions, Investment and Growth: New Cross-Country and Panel Data Evidence. Economic Inquiry, 36, 603-619.

- Dereli, B. (1995). Kamu İktisadi Teşebbüsleri ve Türkiye'de Özelleştirme Çalışmaları. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Develi, A. (2020). Yeni Uluslararası Ticaret Rejimi. İ. Demir (Dü.) İçinde, Disiplinlerarası Politika Vizyonu ve Stratejiler 2020 (s. 332-340). Ankara.
- Doğan, M. (2009). Büyük Türkçe Sözlük. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Doğan, K. C., & Şentürk, S. H. (2017). İngiltere’de On Yedinci Yüzyıl Devrimler Çağı ve Parlamentarizmin Gelişimi Doğrultusunda Bütçe Hakkı. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, 7(14).
- Dolbun, M. (2019). Vergi Uyumu Kapsamında Kurumlar Vergisi Mükelleflerinin Davranışları (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Durul, T. (2021, Haziran 20). Yunanistan sığınmacılara karşı hukuk ihlallerine yenilerini ekliyor. Ağustos 29, 2023 tarihinde Anadolu Ajansı: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/yunanistan-siginmacilara-karsi-hukuk-ihlallerine-yenilerini-ekliyor/2279754> adresinden alındı
- Ekici, Y. (2017). Bolşevik İhtilâlinin Ortaya Çıkması ve Sebepleri. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 27(1), 265-276.
- Erdem, M. (1996). Devlet borçları. Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.
- Eser, L. H., & Birinci, N. (2014). İç ve Dış Borç Tercihini Etkileyen Faktörler. Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 10(23).
- Forslund, K., & Rau-Goehring, M. (2008). Debt sustainability: The right type of borrowing for the right purpose. UNCTAD Trade and Development Report G-24 Policy Brief, 41,1-2.
- Fратиanni, M., & Spinelli, F. (2006). Italian City-States and Financial Evolution. European Review of Economic History. Cambridge University Press, 257–278.
- Geyik, S. (2013). 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Dış Borçlanma ve Düyunu Umumiye İdaresi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans). T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Gögebakan, R. (2014). Finansal Krizlerin Ekonomik Etkileri: Türkiye ve Yunanistan Örneği. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Gözler, K. (2007). Devletin Genel Teorisi. Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.

- Gwartney, J. D., Lawson, R. A., & Holcombe, R. G. (1999). Economic Freedom and The Environment for Economic Growth. *Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE)*, 155(4), 643-663.
- Hedges, C. (2003, Haziran 06). What Every Person Should Know About War. Mayıs 30, 2022 tarihinde The New York Times: <https://www.nytimes.com/2003/07/06/books/chapters/what-every-person-should-know-about-war.html> adresinden alındı
- Höbel, Z. (2020). Ekonomik Özgürlükler ve Sosyoekonomik Refah Arasındaki İlişki: Seçilmiş Ülkeler Ve Türkiye Örneği (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Human Rights Watch. (2012, Temmuz 12). Yunanistan: Göçmenler Sokaklardaki Korkuyu Anlatıyor. <https://www.hrw.org/tr/news/2012/07/10/246901> adresinden alındı
- İnce, M. (2001). Devlet Borçları ve Türkiye. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Karadeniz, F. (2017). Kamu Gelirleri ve Kamu Harcamaları Arasındaki İlişki Üzerine Ekonometrik Bir Analiz: Türkiye Örneği (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). T.C. Namik Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tekirdağ.
- Karakoç, Y. (2016). Vergi Gelirlerinin Kamu Giderlerinin Karşılığı Olması İlkesi. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 413-456.
- Kim, A. (2007, Eylül 28). The Link between Economic Freedom and Human Rights. Eylül 22, 2022 tarihinde The Heritage Foundation: <https://www.heritage.org/report/the-link-between-economic-freedom-and-human-rights> adresinden alındı
- Mermer, C. T. (2022). Sri Lanka'nın Çöküşüne Küresel Siyaset Çerçevesinden Bir Bakış. *TASAM*.
- Milliyet. (2014, Temmuz 24). Avrupa'da yoksulluk araştırması. Ağustos 30, 2023 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/avrupa/avrupada-yoksulluk-arastirmasi-26878203> adresinden alındı
- Mirzade, K. (2021). Devlet Borçlanmasının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye 2002-2008/ 2008-2019 Dönemi Üzerine Uygulama (Yayımlanmamış Yüksek Lisans). Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Batman.
- Munro, J. H. (2003). The Medieval Origins of the Financial Revolution: Usury, Rentes, and Negotiability, *The International History Review*. Taylor & Francis, Ltd.
- Nadaroğlu, H. (1992). Kamu Maliyesi Teorisi (8. b.). İstanbul: Beta Yayınları.
- Oskay, C. (2023). Küresel Borçların Sürdürülebilirliği Üzerine Bir Değerlendirme. *Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi*, 7(1), 14-26.

- Oskay, C. S. (2004). Kamu Finansman Aracı Olarak İç Borçlar ve Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri (1980-2000) (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Rabushka, A. (1991). Economic Freedom: Toward a Theory of Measurement Proceedings of an International Symposium. E. B. Walter (Dü.). içinde Vancouver: Fraser Institute.
- Rafi, T., & Wong, B. (2022, Temmuz 15). The Deep Roots of Sri Lanka's Economic Crisis. The Diplomat: <https://thediplomat.com/2022/07/the-deep-roots-of-sri-lankas-economic-crisis/> adresinden alındı
- Roubini, N. (2018, Temmuz 18). Trump May Kill the Global Recovery. Ağustos 29, 2023 tarihinde The guardian: <https://www.theguardian.com/business/2018/jul/18/donald-trump-may-kill-the-global-recovery> adresinden alındı
- Sarpkaya, S. S. (2009). Finansal Krizler ve Kriz Dönemlerinde Uygulanan Para Politikası Araçları (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Servén, L. (1997). Uncertainty, Investment and Irreversible Investment: Theory, Evidence and Lessons for Africa. World Bank Working Papers (1722), 1-52.
- Sıddıqı, M. N. (1995). An Overview of Public Borrowing in Early Islamic History. Review of Islamic Economics, 61-78.
- Şahin, H. (2010). Türkiye'deki Kamu Borçlarının Gelişim Süreci ve Ekonomi Üzerine Etkileri (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Şeker, M. (2006). Dış Borçlanmaya Teorik Bir Bakış ve Dış Borçların Ekonomik Etkileri. Sosyoekonomi Dergisi, 74-92.
- The Guardian. (2001, Aralık 3). Argentina caps cash withdrawals. Ağustos 29, 2023 tarihinde <https://www.theguardian.com/business/2001/dec/03/argentina.internationalnews> adresinden alındı
- Türk, İ. (1992). Kamu Maliyesi. Ankara: Türkan Kitapevi.
- Türk, İ. (2010). Kamu Maliyesi (8. b.). Ankara: Turhan Kitabevi.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. (1982, Ekim 18). T.C. Resmî Gazete. Sayı: 2709.
- Ulaşan, F. (2022). İnsan Hakları Temelinde Ekonomik Özgürlüklerin Devletlerin Ekonomisi ve Refahı Üzerindeki Etkileri. Ş. Karabulut (Dü.) içinde, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Konularının Akademik Yansımaları. Ekin Yayınevi.

- Ulusoy, A. (2003). Maliye Politikası (2. b.). Trabzon: Derya Kitabevi.
- Vargas, O.-R., Ramos-Escamilla, M., & García, L. (2016). Human Rights and External Debt: Case Study Spain. *Economía Informa*, 396, 3-33.
- Vincent, J. (2014). Historical, Religious and Scholastic Prohibition of Usury: The Common Origins of Western and Islamic Financial Practices. Law School Student Scholarship.
- Waheed, A. (2017). Determinants of External Debt: A Panel Data Analysis for Oil and Gas Exporting and Importing Countries. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 7(1), 234-240.
- Wilson, R. (1997). Economics, Ethics and Religion: Jewish Christian and Muslim Economic Thought. London Palwaradge Macmillan Press.
- Yanık, N. (2019). Borçlanmanın, Dış Gelişmekte Olan Ülkelerin Ekonomik Büyümeleri Üzerindeki Etkisi Türkiye Örneği (1990-2016) (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tekirdağ.
- Yaşa, M. (1971). Devlet Borçları. İstanbul: Sermet Matbaası.
- Yıldırım, O. (2015). Tanzimat Sonrası Osmanlı Devleti Dış Borçları (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı.
- Yıldız Üstün, E., & Üstün, M. T. (2023). Yunanistan'ın düzensiz göçle mücadelesinde gerçekleşen insan hakları ihlalleri. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(1), 377-388. doi:10.33206/mjss.1130813
- Yılmaz, F. (1996). Devlet Borçlanması ve Osmanlı'dan Cumhuriyete Dış Borçlar. İstanbul: Birleşik Yayıncılık.

MAKALE YAZIM KURALLARI

Yazım Dili ve Sayfa Yapısı:

- Yazım dili Türkçe, İngilizce, Rusça ve Türk Dünyası kullanılan bütün dillerdir. Yazı karakteri olarak Times New Roman seçilmeli, sayfa yapısında tüm kenar boşlukları 2,5 cm olacak şekilde ayarlanmalıdır.
- MS Word dokümanı olarak ve 1,5 satır aralığında hazırlanmalıdır.

Metin Yapısı:

Başlıklar metin içinde Makale Başlığı, Yazar Adı, Özetler, Anahtar Kelimeler, Giriş, konu başlıkları ve alt başlıkları, Sonuç, Kaynakça şeklinde sıralanmalıdır.

- Makale başlığı (14 Punto/Koyu) sayfa ortalanarak yazılacaktır.
- Yazar adı, yazara ait kişisel bilgilere yer vermeksizin makalenin başlığı altına sağa yaslı olarak yazılacaktır.
- Yazara ait kişisel bilgiler, yazarın unvanı, bağlı bulunduğu kurum, elektronik posta adresi, ilk sayfada sayfa altı dipnotu (*) olarak verilecektir (Birden fazla yazar varsa birinci yazar için bir, diğerleri için artan miktarda yıldız kullanınız).
- Metin, Times New Roman ve 12 punto; dipnotlar ise aynı fontla fakat 10 punto ile yazılmalıdır (Açıklamalar dışında dipnot kullanılmamalıdır. Metin atıfları, metnin içinde ve APA yazım sistemine uygun olarak, aşağıda belirtildiği gibi yazılmalıdır).
- Makaleler, Giriş, Alt Başlıklar ve Sonuç bölümlerinden oluşmalıdır.
- Makalelerde sayfa sınırlaması bulunmamakla birlikte, sayfa sayısının makul ölçülerde olması beklenir.

Kaynakça Yazım Kuralları:

Makale tam metinleri APA sistemine uygun olarak hazırlanmalıdır. Kullanılacak APA sistemi sürümü en genel hatlarıyla:

- Yazarların soyadlarının alfabetik sıralaması esas alınır.
- Önce yazarın soyadı yazılır ve virgül konur. Yazarların soy isimleri Baş harf büyük harflerle kalın puntolarla yazılır.
- Yazarın isminin baş harfi (büyük harfle) yazılıp, nokta konur.
- Parantez içinde eserin yayınlandığı tarih yazılır, parantez kapatılır ve nokta konur.
- Eserin tam ismi yazılır ve nokta konur.
- Eser kitap ise eserin ismi italikle yazılır. Çalışma makale ise derginin adı italikle yazılır.
- Eserin yayınlandığı şehir yazılıp iki nokta üst üste konur.
- Yayınevinin adı yazılır.

Bu açıklamaların ışığında farklı türden akademik eserleri içeren APA (5) sürümüne uygun olarak hazırlanmış ayrıntılı bir örnek kaynakça:

Örnek Kaynakça

- Arslan, D. A. (2018). Sosyal bilimlerde araştırma yöntem ve teknikleri. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
- Arslan, D. A. ve Arslan, G. (2017-a). Kültür, sanat, edebiyat, sosyolojisi. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
- Arslan, D. A. (2017-b). Samsun ve Orta Karadeniz bölgesinde göçün sosyolojik tahlili. VII. Uluslararası Canik Sempozyumu: “Geçmişten Günümüze Şehir Göç”, 16-18 Şubat, Samsun, Türkiye, 2017.

- Arslan, D.A. (2012-a). Yerel seçim sonuçları temelinde Mersin'in siyasi yapısı. *International Journal of Human Sciences*, 9-2, 916-968.
- Arslan, D. A. (2012-b). Geçmişten geleceğe Kağızman'ın siyasi yapısı: Yerel seçim sonuçları temelinde Kağızman'ın siyasi yapısının sosyolojik analizi. *Sosyoloji içinde (587-606)*. Geçmişten Geleceğe Her Yönüyle Kağızman Sempozyumu Kars.
- Arslan, D.A. (2012-c). Mersin Milletvekilleri'nin sosyolojik profilleri. *International Journal of Human Sciences*, 9-2, 587-622.
- Arslan, D. A. (2011-a). *Who rules Turkey: Turkish power elite*. Berlin: LAP LAMBERT Academic Publishing.
- Arslan, D. A. (2011-b). Uygulamalı köy sosyolojisi: Kırsal yapı ve kalkınma dinamikleri ile 17 öncesi ve sonrası Ankara Kavaközü. Mersin: Mersin Üniversitesi Yayınları.
- Arslan, D. A. (2005). Educational bases of Turkish democracy: Educational backgrounds of Turkish elites. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi (Journal of Sociological Research)*, 8-1, 5-30.
- Arslan, D. A. (2004-c). Türk medya elitleri: bir durum tespiti. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi (Journal of Sociological Research)*, 4-2, 135-164.
- Bozkurt, Ö. (1972). *Ayrımsal sosyoloji ve toplumsal yapı*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Buğra, A. (1995). *Türkiye'de devlet ve iş adamları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bulmer, M. (1994). *Sociological research methods*. London: Macmillan.
- Cüceloğlu, D. (200). *İnsan ve davranışı*. Ankara: Remzi Kitabevi.
- Nirun, N. (1991). *Sosyal dinamik bünye analizi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Ozankaya, Ö. (1971). *Köyde toplumsal yapı ve siyasal kültür*. Ankara: Sevinç Matbaası.

ARTICLE WRITING RULES

Writing Language and Page Layout:

- The language of writing is Turkish, English, Russian and all the languages used in the Turkish World. Times New Roman should be chosen as the font, and all margins in the page structure should be set to 2.5 cm.
- It should be prepared as an MS Word document and with 1.5 line spacing.

Text Structure:

Title, Abstract, Key Words, Introduction, Subject Headings and Subheadings, Result, References.

- The title of the paper (14 pt. / dark) will be written on the center of the page.
- The name of the author shall be written right under the heading of the article without any personal information of the author.
- Personal information belonging to the author, the title of the author, the institution to which it is affiliated, the e-mail address, and the footnote (*) on the first page (if there are multiple authors, use one for the first author and a star for the others).
- Text, Times New Roman and 12 pt.; Footnotes should be typed with the same font but with 10 points (Footnotes should not be used except for the descriptions.) Text citations should be written in the text and in accordance with the APA writing system, as follows.
- Your notification must consist of Entries, Subheadings and Conclusion sections.
- There are no page limitations

Sample References:

- Arslan, D. A. (2018). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntem ve teknikleri*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
- Arslan, D. A. ve Arslan, G. (2017-a). *Kültür, sanat, edebiyat, sosyolojisi*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.

- Arslan, D. A. (2017-b). Samsun ve Orta Karadeniz bölgesinde göçün sosyolojik tahlili. VII. Uluslararası Canik Sempozyumu: “Geçmişten Günümüze Şehir Göç”, 16-18 Şubat, Samsun, Türkiye, 2017.
- Arslan, D.A. (2012-a). Yerel seçim sonuçları temelinde Mersin’in siyasi yapısı. *International Journal of Human Sciences*, 9-2, 916-968.
- Arslan, D. A. (2012-b). Geçmişten geleceğe Kağızman’ın siyasi yapısı: Yerel seçim sonuçları temelinde Kağızman’ın siyasi yapısının sosyolojik analizi. *Sosyoloji içinde* (587-606). Geçmişten Geleceğe Her Yönüyle Kağızman Sempozyumu Kars.
- Arslan, D.A. (2012-c). Mersin Milletvekilleri’nin sosyolojik profilleri. *International Journal of Human Sciences*, 9-2, 587-622.
- Arslan, D. A. (2011-a). *Who rules Turkey: Turkish power elite*. Berlin: LAP LAMBERT Academic Publishing.
- Arslan, D. A. (2011-b). *Uygulamalı köy sosyolojisi: Kırsal yapı ve kalkınma dinamikleri ile 17 öncesi ve sonrası Ankara Kavaközü*. Mersin: Mersin Üniversitesi Yayınları.
- Arslan, D. A. (2005). Educational bases of Turkish democracy: Educational backgrounds of Turkish elites. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi (Journal of Sociological Research)*, 8-1, 5-30.
- Arslan, D. A. (2004-c). Türk medya elitleri: bir durum tespiti. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi (Journal of Sociological Research)*, 4-2, 135-164.
- Bozkurt, Ö. (1972). *Ayrımsal sosyoloji ve toplumsal yapı*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Buğra, A. (1995). *Türkiye’de devlet ve işadamları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bulmer, M. (1994). *Sociological research methods*. London: Macmillan.
- Cüceloğlu, D. (200). *İnsan ve davranışı*. Ankara: Remzi Kitabevi.
- Nirun, N. (1991). *Sosyal dinamik bünye analizi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Ozankaya, Ö. (1971). *Köyde toplumsal yapı ve siyasal kültür*. Ankara: Sevinç Matbaası.